

श्रीपरमात्मने नमः

स्याद्वादविद्यापतिश्रीमद्विद्यानन्दिस्वामिविरचिता

आप्तपरीक्षा ।

(स्वोपज्ञवृत्तियुता ।)

प्रकाशक —

जैनसाहित्यप्रसारककार्यालयस्य

सत्वाधिकारी—

बिहारीलाल कठनेरा जैन

हीराबाग, पोष्ट गिरगाव, बम्बई ।

मुद्रक —एस् व्ही परुळेकर

मुंबईवैभव प्रेस, गिरगांव-मुंबई ।

द्वितीयावृत्ति १००० प्रति ।

ज्येष्ठ, वीर-निर्वाण स० २४५७ ।

मूल्यमेकोरूप्यकः ।

मेरा निवेदन।

जैन-सिद्धांत-प्रकाशिनी संस्था द्वारा प्रकाशित आवृत्तिपरसे हमने इसे प्रकाशित किया है।

साहित्यरत्न पं० दरबारीलालजी न्यायतीर्थने इसके पहलेके ६४ पृष्ठोंके और न्यायवाचस्पति पं० हजारीलालजी शास्त्रीने उनके ७५ पृष्ठोंके प्रूफोंका संशोधन किया है।

पं० श्रीनिवासजी शास्त्री और पं० दरबारीलालजी न्यायतीर्थने अपने अभ्यास करते समयकी संशोधित मुद्रित प्रतियां हमें देनेकी उदारता दिखलाई थी। तथा एक हस्तलिखित प्रति बम्बईके श्रीचन्द्रप्रभ दि० जैन मंदिरसे प्राप्त हुई थी। इन तीनों प्रतियों परसे इसका संशोधन किया गया है।

उपर्युक्त सहायक विद्वानों तथा संस्थाओंके हम हृदयसे आभारी हैं।

प्रूफ ध्यानसे देखने पर भी कुछ अशुद्धियां रह गई हैं। तथा प्रेसमें छपते समय भी कुछ अशुद्धियां होगई हैं। उनका शुद्धिपत्र नीचे दिया जाता है। पाठक उसके अनुसार अशुद्धियोंको शुद्ध करके पुस्तकका पठन-पढ़ाना प्रारंभ करें।

—प्रकाशक।

शुद्धिपत्र।

पृष्ठ सं०	पंक्ति सं०	अशुद्ध	शुद्ध
९	१४-१५	प्रसगात	प्रसंगात
१७	२१	कायत्वा	कार्यत्वा
१९	१	बाधक	बाधक
२४	१८	कार्योत्पत्ती	कार्योत्पत्ता
३१	०	बाऽपेभामाणता	बाऽपेक्षमाणता
३४	११	परीक्षाक्षम	परीक्षाश्रम
३५	१२	दपयग्राह	दूषयग्राह
४१	१७	नेष्टेविरुद्ध	नेष्टविरुद्ध
४२	९	प्रयोक्तत्व	प्रयोक्तत्व
४२	२२-२३	व्यतिरेकानु	व्यतिरेकानु
४४	१५-१६	सद्भावप्यादि	सन्निध्यादि
४९	५	नाम्रेक	नामेक
४६	१२	स्वाद्विशिष्ट	स्वाद्विष्टि
४६	२१	त	न
५१	६	तत्वादि	तन्वादि
५४	२२	दृस	दृश
५६	१	भतानां	भूतानां
६३	१	तावदसिद्ध-	तावदसिद्ध
६४	१-२	समवायिषु इति	समवायिषु समवाय इति
६४	१६	दषित	दूषित
७१	७	सर्वे	सर्वं
७१	२१	सङ्ख्याप्नोतीति	सङ्ख्यव्याप्नोतीति
८८	६	प्रयाम	प्रयाम
९३	१६	तता	ततो
९६	४	ताद्द	तद्धि

पृष्ठ सं०	पंक्ति सं०	अशुद्ध	शुद्ध
९८	५	पारतंन्त्र्यस्वभावस्य	पारतंन्त्र्यस्वातंन्त्र्यस्य
११०	२	प्रेमयत्वाद्यमास्माद्द	प्रमेयत्वाद्यथास्माद्
११३	१७	च प्रमातर्यात्मनि	प्रमातर्यात्मनि
११३	२२	करणज्ञान	करणज्ञान
११५	२	प्रत्यक्षत्वासिद्धे	प्रत्यक्षत्वासिद्धे
११५	७	श्रोत्रघ्राण	श्रोत्रघ्राण–
११७	७	विषयांतरपरच्छित्ते	विषयांतरपरिच्छित्ते
११८	१९	यत्प्रकृष्यमाण	यत्प्रकृष्यमाण
१२२	५	तथाविधि	तथाविध
१२३	८	निर्णयानुपपत्त	निर्णयानुपपत्ते
१२४	३	यथाय	यथार्थ
१२४	८	सर्वज्ञा	सर्वज्ञो
१२४	१९	प्रसंगान्	प्रसंगात्
१२५	१	प्रामाण्यानिष्ट	प्रामाण्यानिष्टे
१२५	१७	संसगात्	संसर्गात्
१२६	१	एवान्याथा	एवान्यथा
१२६	१६	प्रमाण	प्रमाण
१२६	१६	स्वेटबाधन	स्वेष्टबाधन

नम सिद्धेभ्य

आचार्यप्रवरश्रीविद्यानन्दिस्वामिविरचिता

आप्तपरीक्षा ।

प्रबुद्धाशेषतत्त्वार्थबोधदीधितिमालिने ।
नमः श्रीजिनचन्द्राय मोहध्वान्तप्रभेदिने ॥ १ ॥

कस्मात्पुन परमेष्ठिन स्तोत्र शास्त्रादौ शास्त्रकारा प्राहुरित्यभिधीयते—

श्रेयोमार्गस्य ससिद्धिः प्रसादात्परमेष्ठिनः ।
इत्याहुस्तद्गुणस्तोत्र शास्त्रादौ मुनिपुगवाः ॥ २ ॥

श्रेयो नि श्रेयस परमपर च । तत्र पर सकलकर्मविप्रमोक्षलक्षण बधहेत्वभावनिर्जराभ्या कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्ष इति वचनात् । ततोऽपरमार्हन्त्यलक्षण घातिकर्मक्षयादनन्तचतुष्टयस्वरूपलाभस्यापरनि श्रेयसत्वात् । न चाऽत्र कस्यचिदात्मविशेषस्य कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षोऽसिद्ध साधकप्रमाणसद्भावात् । तथाहि, कश्चिदात्मविशेष कृत्स्नकर्मभिर्विप्रमुच्यते कृत्स्नबधहेत्वभावनिर्जरावत्त्वात् । यस्तु न कृत्स्नकर्मभिर्विप्रमुच्यते स न कृत्स्नबधहेत्वभावनिर्जरावान्, यथा ससारी, कृत्स्नबधहेत्वभावनिर्जरावाश्च कश्चिदात्मविशेषस्तस्मात्कृत्स्नकर्मभिर्विप्रमुच्यते । "ननु बध एवात्मनोऽसिद्धस्तद्धेतुश्चेति कुतो बधहेत्वभाववत्त्व, प्रतिषेधस्य

विधिपूर्वकत्वात् । बंधाभावे च कस्य निर्जरा, बंधफलानुभवनं हि निर्जरा, बंधाभावे तु कुतस्तत्फलानुभवनमतः कृत्स्नकर्मनिर्जरावत्त्वमप्यसिद्धं । न चासिद्धं साधनं साध्यसाधनायालमिति।" कश्चित्, सोऽप्यनालोचिततत्त्वः प्रमाणतो बंधस्य प्रसिद्धेः । तथा हि, विवादाध्यासितः संसारी बंधवान् परतंत्रत्वादालानस्तंभागतहस्तिवत् । परतंत्रोऽसौ हीनस्थानपरिग्रहवत्त्वात् कामोद्रेकपरतंत्रवेश्यागृहपरिग्रहवच्छ्रोत्रियब्राह्मणवत् । हीनस्थानं हि शरीरं तत्परिग्रहवांश्च संसारी प्रसिद्ध एव । कथं पुनः शरीरं हीनस्थानमात्मनः इत्युच्यते । हीनस्थानं शरीरमात्मनो दुःखहेतुत्वात् कस्यचित्कारागृहवत् । ननु देवशरीरस्य दुःखहेतुत्वाभावात् पक्षाव्यापको हेतुरिति चेत् न, तस्यापि मरणे दुःखहेतुत्वसिद्धेः पक्षाव्यापकत्वव्यवस्थानात् । तदेवं संक्षेपतो बंधस्य प्रसिद्धौ तद्धेतुरपि सिद्धस्तस्याहेतुकत्वे नित्यत्वप्रसंगात् । सतो हेतुरहितस्य नित्यत्वव्यवस्थितेः 'सदकारणवन्नित्यमिति' परैरभिधानात् । तद्धेतुश्च मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगविकल्पात्पंचविधः स्यात् । बंधो हि संक्षेपतो द्वेधा भावबंधो द्रव्यबन्धश्चेति । तत्र भावबंधः क्रोधाद्यात्मकस्तस्य हेतुर्मिथ्यादर्शनं, तद्भावे भावादभावे चाभावात् । क्वचिद्क्रोधादिविषये हि क्रोधादिविषयत्वश्रद्धानं मिथ्यादर्शनं तस्य विपरीताभिनिवेशलक्षणस्य सकलास्तिकप्रसिद्धत्वात् तस्य च सद्भावे बहिरंगस्य सत्यंतरंगे द्रव्यक्रोधादिबंधे भावबंधस्य सद्भावः तदभावे चासद्भावः सिद्ध एवेति मिथ्यादर्शनहेतुको भावबंधः । तद्वदविरतिहेतुकश्च समुत्पन्नसम्यग्दर्शनस्याऽपि कस्यचिदप्रकृष्टो भावबंधः सत्यामविरतौ प्रतीयते एव । ततोऽप्यप्रकृष्टो भावबंधः प्रमादहेतुकः स्यादविरत्यभावेऽपि कस्यचिद्विरतस्य सति प्रमादे तदुपलब्धेः । ततोऽप्यप्रकृष्टः कषायहेतुकः सम्यग्दृष्टेर्विरतस्याऽप्रमत्तस्याऽपि कषायसद्भावे भावात् ।

ततोऽप्यप्रकृष्टपुरज्ञानलक्षणो भावबन्धो योगहेतुक क्षीणकषायस्यापि योगसद्भावे तत्सद्भावात् । केवलिनस्तु योगसद्भावेऽपि न भावबन्ध, तस्य जीवन्मुक्तत्वान्मोक्षप्रसिद्धे । न चैवमेकैकहेतुक एव बध पूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन्नुत्तरस्योत्तरस्य बधहेतो सद्भावात् । कषायहेतुको हि बधो योगहेतुकोऽपि प्रमादहेतुकश्च योगकषायहेतुकोऽपि । अविरतिहेतुकश्च योगकषायप्रमादहेतुक प्रतीयते । मिथ्यादर्शनहेतुकश्च योगकषाय-प्रमादाविरतिहेतुक सिद्ध इति मिथ्यादर्शनादिपचविधप्रत्ययसामर्थ्या न्मिथ्याज्ञानस्य बधहेतो प्रसिद्धे पचप्रत्ययोऽपि बधोऽभिधीयते । न चाय भावबधो द्रव्यबधमतरेण भवति, मुक्तस्यापि तत्प्रसगादिति द्रव्यबध सिद्ध । सोऽपि मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगहेतुक एव बधत्वा-द्भावबधवदिति मिथ्यादर्शनादिबधहेतु सिद्ध । तदभाव कुत सिद्धचे-दिति चेत् तत्प्रतिपक्षभूतसम्यग्दर्शनादिसात्मीभावात् । सति हि सम्य-ग्दर्शने मिथ्यादर्शन निवर्तते तद्विरुद्धत्वात् । यथोष्णस्पर्शे सति शीत-स्पर्श इति प्रतीत । तथैवाऽविरतिर्विरत्या सत्यामपैति । प्रमादश्चाप्रमाद परिणतौ, कषायोऽकषायतायां, योगश्चायोगतायामिति बधहेत्वभाव सिद्धोऽ-पूर्वकर्मणा आस्रवनिरोध सवर, इति वचनात् । ननु च स गुप्तिसमिति-धर्मानुप्रेक्षापरीषहजयचारित्रेभ्यो भवतीति सूत्रकारमत न पुन सम्यग्दर्श-नादिभ्य इति न मतव्य । गुप्त्यादीना सम्यग्दर्शनाद्यात्मकत्वात् । न हि सम्यग्दर्शनरहिता गुप्त्यादय संति सम्यग्ज्ञानरहिता वा तेषामपि विरत्यादिरूपत्वात् । चारित्रभेदा ह्येते प्रमादरहिता कषायरहिताश्च योगतामपि लभते । ततो न कश्चिद्दोष । कथमात्मन पूर्वोपात्तकर्मणा निर्जरा सिद्धचेदित्यभिधीयते । क्वचिदात्मनि कार्त्स्न्यत पूर्वोपात्तानि कर्माणि निर्जीर्यते तेषा विपाकान्तत्वात् । यानि तु न निर्जीर्यते तानि

न विपाकांतानि यथा कमलादीनि, विपाकांतानि च कर्माणि तस्मादिति श्रीयते । विपाकांतत्वं नासिद्धं कर्मणां । तथा हि विपाकांतानि कर्माणि फलावसानत्वाद्व्रीह्यादिवत् । तेषामन्यथा नित्यत्वानुषंगात् । न च नित्यानि कर्माणि नित्यं तत्फलानुभवनप्रसंगात् । यत्र चात्मविशेषे अनागतकर्मबंधहेत्वभावात्पूर्वकर्मानुत्पत्तिस्तत्र पूर्वोपात्तकर्मणां यथाकालमुपक्रमाच्च फलदानात्कात्स्न्र्येन निर्जरा प्रसिद्धैव । ततः कृत्स्नबंधहेत्वभावनिर्जरावत्त्व साधनं प्रसिद्धं कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षं साधयत्येव । ततस्तल्लक्षणं परं निःश्रेयसं व्यवतिष्ठते । तथाऽर्हंत्यलक्षणमपरं सुनिश्चितासंभवद्बाधकप्रमाणत्वात् सुखादिवदिति सर्वज्ञत्वसिद्धौ निर्णेष्यते । श्रेयसो मार्गः श्रेयोमार्गो निःश्रेयसोपायो वक्ष्यमाणलक्षणस्तस्य संसिद्धिः संप्राप्तिः सम्यग्ज्ञप्तिर्वा, सा हि परमेष्ठिनः प्रसादाद्भवति मुनिपुंगवानां यस्मात्तस्मात्ते मुनिपुंगवाः सूत्रकारादयः शास्त्रस्यादौ तस्य परमेष्ठिनो गुणस्तोत्रमाहुरिति संबंधः । परमेष्ठी हि भगवान् परमोऽर्हन् तत्प्रसादात्परमागमार्थनिर्णयोऽपरस्य परमेष्ठिनो गणधरदेवादेः संपद्यते तस्माच्चापरपरमेष्ठिनः परमागमशब्दसंदर्भो द्वादशांग, इति परापरपरमेष्ठिभ्यां परमागमार्थशब्दशरीरसंसिद्धिस्तद्विनेयमुख्यानां, तेभ्यश्च स्वशिष्याणामिति गुरुपूर्वक्रमात्सूत्रकाराणां परमेष्ठिनः प्रसादात्प्रधानभूतपरमार्थस्य श्रेयोमार्गस्य संसिद्धिरभिधीयते । प्रसादः पुनः परमेष्ठिनस्तद्विनेयानां प्रसन्नमनोविषयत्वमेव, वीतरागाणां तुष्टिलक्षणप्रसादासंभवात्कोपासंभववत् । तदाराधकजनैस्तु प्रसन्नेन मनसोपास्यमानो भगवान् प्रसन्न इत्यभिधीयते रसायनवत् । यथैव हि प्रसन्नेन मनसा रसायनमासेव्य तत्फलमवाप्नुवन्तः सतो रसायनप्रसादादिदमस्माकमारोग्यादिफलं समुत्पन्नमिति प्रतिपद्यंते तथा प्रसन्नेन मनसा भगवंतं परमेष्ठिनमुपास्य तदुपासनफलं श्रेयोमार्गाधि-

गमलक्षण प्रतिपद्यमानात्तद्विनेयजना "भगवत्परमेष्ठिन प्रसादादस्माक श्रेयोमार्गाधिगम सम्पन्न" इति समनुमन्यते। तत परमेष्ठिन प्रसादा-त्सूत्रकाराणा श्रेयोमार्गस्य ससिद्धेर्युक्त शास्त्रादौ परमेष्ठिगुणस्तोत्र। मग-लार्थ तदित्येके। तेऽप्येव प्रष्टव्या। किं साक्षान्मगलार्थं परमेष्ठिगुण-स्तोत्र परपरया वा। न तावत्साक्षात्तदनतरमेव मगलप्रसगात्। कस्य-चिदपि मगलानवाप्त्ययोगात्। परपरया चेत्, न किंचिदनिष्ट। परमेष्ठि गुणस्तोत्रात्मविशुद्धिविशेष प्रादुर्भवन् धर्मविशेष स्तौतु साधयत्येना-ऽधर्मप्रध्वस च। ततो मग सुख समुत्पद्यत इति तद्गुणस्तोत्र मगल, मग लातीति मगलमिति व्युत्पत्ते। मल गालयतीति मगलमिति वा, मलस्याधर्मलक्षणस्य परपरया तेन प्रध्वसनात्। केवल सत्पात्रदानजिनें-द्रार्चनादिकमप्येव मगलमिति न तद्स्तोत्रमेव मगलमिति नियम सिद्धयति। स्यान्मत मग श्रेयोमार्गसप्राप्तिनिमित्त प्रशमसुख तद्दात्य-स्मात्परमेष्ठिगुणस्तोत्रात्तत्साधक इति मगल परमेष्ठिगुणस्तोत्र। मल वा श्रेयोमार्गससिद्धौ विघ्ननिमित्त पाप गालयतीति मगल तदिति। तदेतद-नुकूल न परमेष्ठिगुणस्तोत्रस्य परममगलत्वप्रतिज्ञानात्। तदुक्त—

'आदौ मध्येऽवसाने च मगल भाषित बुधै।
तज्जिनेद्रगुणस्तोत्र तदविघ्नप्रसिद्धये॥'

ननु चैव भगवद्गुणस्तोत्र स्वय मगल न तु मगलार्थमिति न मतव्य, स्वय मगलस्यापि मगलार्थत्वोपपत्ते। यदा हि मलगालनलक्षण मगल तदा सुखादानलक्षणमगलाय तद्भवतीति सिद्ध मगलार्थं। यदापि सुखा-दानलक्षण तन्मगल तदा पापगालनलक्षणमगलाय प्रभवतीति कथ न मगलार्थं। यदाप्येतदुभयलक्षण मगल तदा तु मगलातरापेक्षया मगलार्थं तदुपपद्यत एव आनि श्रेयसप्राप्ते परापरमगलसततिप्रसिद्धेरित्यल विस्त-

रेण। शिष्टाचारपरिपालनार्थं नास्तिकतापरिहारार्थं निर्विघ्नतः शास्त्रपरिसमाप्त्यर्थं च परमेष्ठिगुणस्तोत्रमित्यन्ये। तेऽपि तदेव तथेति नियमयितुमसमर्था एव। तपश्चरणादेरपि तथात्वप्रसिद्धेः। न हि तपश्चरणादि शिष्टाचारपरिपालनाद्यर्थं न भवतीति शक्यं वक्तुं। यदि पुनरनियमेन भगवद्गुणसंस्तवनं शिष्टाचारपरिपालनाद्यर्थमभिधीयते तदा तदेव शास्त्रादौ शास्त्रकारैः कर्तव्यमिति नियमो न सिद्ध्यति। न च क्वचित्तन्न क्रियते, इति वाच्यं। तस्य शास्त्रे निबद्धस्यानिबद्धस्य वा वाचिकस्य मानसस्य वा विस्तरतः संक्षेपतो वा शास्त्रकारैरवश्यं करणात्। तदकरणे तेषां सत्कृतोपकारविस्मरणादसाधुत्वप्रसंगात्। साधूनां कृतस्योपकारस्याविस्मरणप्रसिद्धेः। 'न हि कृतमुपकारं साधवो विस्मरन्ति' इति वचनात्। यदि पुनः स्वगुरोः संस्मरणपूर्वकं शास्त्रकरणमेवोपकारस्तद्विनेयानामिति मतं, तदा सिद्धं परमेष्ठिगुणस्तोत्रं, स्वगुरोरेव परमेष्ठित्वात्। तस्य गुरुत्वेन संस्मरणस्यैव तद्गुणस्तोत्रत्वसिद्धेरित्यलं विवादेन। किं पुनस्तत्परमेष्ठिनो गुणस्तोत्रं शास्त्रादौ सूत्रकाराः प्राहुरिति निगद्यते

मोक्षमार्गस्य नेतारं भेत्तारं कर्मभूभृतां।
ज्ञातारं विश्वतत्त्वानां वंदे तद्गुणलब्धये ॥ १ ॥

अत्र मोक्षमार्गादिपदानामर्थः पुरस्ताद्वक्ष्यते। वाक्यार्थस्तूच्यते। मोक्षमार्गस्य नेतारं कर्मभूभृतां भेत्तारं विश्वतत्त्वानां ज्ञातारमहं वंदे तद्गुणलब्धयर्थित्वात्। यो यद्गुणलब्ध्यर्थी स तं वन्दमानो दृष्टः। यथा शास्त्रविद्यादिगुणलब्ध्यर्थी शास्त्रविद्यादिविदं तत्प्रणेतारं च। तथा चाहं मोक्षमार्गप्रणेतृत्वकर्मभूभृद्भेत्तृत्वविश्वतत्त्वज्ञातृत्वगुणलब्ध्यर्थी, तस्मान्मोक्षमार्गस्य नेतारं कर्मभूभृतां भेत्तारं विश्वतत्त्वानां ज्ञातारं वंदे इति शास्त्रकारः शास्त्रारंभे श्रोता तस्य व्याख्याता वा भगवंतं परमेष्ठिनं परमपर

च मोक्षमार्गप्रणेतृत्वादिभिर्गुणै सस्तौति । तत्प्रसादाच्छ्रेयोमार्गस्य ससिद्धे समर्थनात् । किमर्थं पुनरिद भगवतोऽसाधारण विशेषण मोक्षमार्गप्रणेतृत्व कर्मभूभृद्भेतृत्व विश्वतत्त्वज्ञातृत्व चात्र प्रोक्त भगवद्भिरित्याह—

इत्यसाधारण प्रोक्त विशेषणमशेषत' ।
परसकल्पिताप्ताना व्यवच्छेदप्रसिद्धये ॥ ३ ॥

परैर्वैशेषिकादिभिः सकल्पिता परसकल्पितास्ते च ते आप्ताश्च परसकल्पिताप्ता महेश्वरादय तेषामशेषतो व्यवच्छेदप्रसिद्ध्यर्थं यथोक्तमसाधारण विशेषणमाचार्यैः प्रोक्तमिति वाक्यार्थ । न हीदमीश्वरकपिलसुगतादिषु सभवति बाधकप्रमाणसद्भावात् । भगवत्यर्हत्येव तत्सद्भाव साधनाच्चासाधारणविशेषणमिति वक्ष्याम । ननु चेश्वरादीनामप्याप्तत्वे किं दूषण येन तद्व्यवच्छेदार्थमसाधारण विशेषण प्रोच्यते, किं चान्य योगव्यवच्छेदान्महात्मनि परमेष्ठिनि निश्चिते प्रतिष्ठित स्यादित्यारे कायामिदमाह—

अन्ययोगव्यवच्छेदान्निश्चिते हि महात्मनि ।
तस्योपदेशसामर्थ्यादनुष्ठान प्रतिष्ठित ॥ ४ ॥

भवेदिति क्रियाऽध्याहार । ननु चात्रान्येषामन्ययोगव्यवच्छेदाभावेऽपि भगवत परमेष्ठिनस्तस्योपदेशादनुष्ठान प्रतिष्ठामियर्त्येव तेषामविरुद्धभाषित्वादिति चेत् न । परस्परविरुद्धसमयप्रणयनात् तत्त्वनिश्चयायोगात् तद न्यतमस्याप्युपदेशप्रामाण्यानिश्चयादनुष्ठानप्रतिष्ठानुपपत्ते । ननु मोक्षो पायानुष्ठानोपदेशमात्रे नेश्वरादयो विप्रपद्यते ततोऽर्हदुपदेशादिवेश्वराद्युपदेशादपि नानुष्ठानप्रतिष्ठानुपपन्ना यतस्तद्व्यवच्छेदेन परमेष्ठी निश्चीयत इति कश्चित् । सोऽपि न विशेषज्ञ सम्यग्मिथ्योपदेशविशेषाभावप्रसगात् । स्यान्मत "वैशेषिकैरभिमतस्याप्तस्य नि श्रेयसोपायानुष्ठानोपदेशस्तावत्समी-

धीन एव बाधकप्रमाणाभावात् । श्रद्धाविशेषोपगृहीत हि सम्यग्ज्ञानं वैराग्यनिमित्त परां काष्ठामापन्नमत्यनि श्रेयसहेतुरित्युपदेश । तत्र श्रद्धाविशेषस्तावदुपादेयेषूपादेयतया हेयेषु हेयतयैव श्रद्धान । सम्यग्ज्ञान पुनर्यथावस्थितार्थाधिगमलक्षण, तद्धेतुक च वैराग्य रागद्वेषप्रक्षय एतदनुष्ठान च तद्भावनाभ्यासस्तस्यैतस्य नि श्रेयसोपायानुष्ठानस्योपदेशो न प्रत्यक्षेण बाध्यते जीवन्मुक्ते, तत एव प्रत्यक्षत कैश्चित् (केषाचित्) स्वय सवेदनात् । परं सहर्षायासविमुक्तेरनुमीयमानत्वात् । जीवन्नेव हि विद्वान् सहर्षायासाभ्या विमुच्यत इत्युपदेशाच्च नानुमानागमाभ्यां बाध्यते । जीवन्मुक्तिवत् परममुक्तेरप्यत एवानुष्ठानात् सभावनोपपत्ते । नचान्य स्प्रमाण बाधक तदुपदेशस्य तद्विपरीतार्थव्यवस्थापकत्वाभावादिति " तदपि न विचारक्षम । श्रद्धादिविशेषविषयाणा पदार्थानां यथावस्थितार्थत्वासम वात् । द्रव्यादयो हि षट्पदार्थास्तावदुपदेया सदात्मान प्रागभावादय श्चासदात्मानस्ते च यथा वैशेषिकैर्व्याख्यायन्ते तथा न यथार्थतया व्यवतिष्ठते तद्ग्राहकप्रमाणाभावात् । द्रव्य हि गुणादिभ्यो भिन्नमेव, गुणश्चेतरेभ्यो भिन्न एव , कर्म चैतरेभ्यो भिन्न, सामान्य नैक, विशेष श्चैक पदार्थ समवायश्च् यद्यभ्युपगम्यते तदा द्रव्यादय षट्पदार्था सिद्धचेयु । न च द्रव्यपदस्यैकोऽर्थ परैरिष्यते गुणपदस्य कर्मपदस्य सामान्यपदस्य विशेषपदस्य च, यथा समवायपदस्यैक समवायोऽर्थ इति कथ षट्पदार्थ यास्थितिः । स्यान्मत, " पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनासि नव द्रव्याणि द्रव्यपदस्यार्थ" इति कथमेको द्रव्यपदार्थ ? "सामान्यसज्ञाभिधानादिति" चेत् न सामान्यसज्ञाया सामान्यविषयत्वात् । तदर्थस्य सामान्यपदार्थत्वे ततो विशेषेष्वप्रवृत्तिप्रसगात् । * द्रव्यपदा-

* सामान्यरूप=द्रव्यपदार्थ—

धर्मिस्वरूपासिद्धेश्च । पृथिव्यादिषु हि द्रव्यमिति संज्ञा द्रव्यत्वसामा-
न्यसम्बन्धनिमित्ता । तत्र द्रव्यत्वमेकं न द्रव्यं किंचिदेकमस्ति । द्रव्य-
लक्षणमेकमिति चेत् तल्लिङ्गमिवानी द्रव्यपदार्थोऽस्तु । न चैतद्युक्तं लक्षणस्य
द्रव्याभावे तल्लक्षणानुपपत्तेः । पृथिव्यादीनि द्रव्याणि क्रियावद्गुण-
वत्समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणं यदि प्रतिज्ञायते, तदानेकत्र लक्ष्ये
लक्षणं यथैकमेव प्रयुज्यते प्रतिव्यक्तिभेदात् । न हि यदेव पृथिव्यां
द्रव्यलक्षणं तदेवोदकादिष्वस्ति तस्यासाधारणरूपत्वात् । यदि "पुन-
र्द्रव्यलक्षणं पृथिव्यादीनां गुणादिभ्यो व्यवच्छेदकतया तावदसाधारणो
धर्मः पृथिव्यादिषु नवस्वपि सद्भावात्साधारणं कथमन्यथातिव्याप्त्य-
व्याप्ती लक्षणस्य निराक्रियेते। सकललक्ष्यव्याप्तिर्हि व्यापकस्य लक्षणस्या-
व्याप्तिपरिहारस्तदलक्ष्येभ्यश्च व्यावृत्तस्यातिव्याप्तिपरिहारः सकलैर्लक्षणलक्षा-
णैरभिधीयते नान्यथेति" मतिः, तदापि नैको द्रव्यपदार्थः सिद्ध्यति ।
द्रव्यलक्षणादन्यस्य लक्ष्यस्य द्रव्यस्यैकस्याप्यभावात्। "नवापि पृथिव्यादीनि
द्रव्याण्येकलक्षणयोगादेको द्रव्यपदार्थः" इति चेत्, तथोपचारमात्रप्रस-
ङ्गात् । पुरुषो यष्टिरिति, यथा यष्टिसाहचर्याद्धि पुरुषो यष्टिरिति कथ्यते
न पुनः स्वयं यष्टिरिति लोकव्यवहारे प्रसिद्ध एव तथा पृथिव्यादिरनेकोऽपि
द्रव्यमेकलक्षणयोगादेकः उपचर्यते न तु स्वयमेकः स्यात् । न च
लक्षणमप्येकं पृथिव्यादिषु पञ्चसु क्रियावत्त्वेन क्रियावद्गुणवत्समवायि-
कारणमिति द्रव्यलक्षणस्य भावात् दिक्कालाकाशात्मसु क्रिया-
वत्त्वाभावात् । गुणवत्समवायिकारणमित्येतावन्मात्रस्य ततोऽन्यस्य
द्रव्यलक्षणस्य सद्भावात् लक्षणद्वयस्य प्रसिद्धेः । तथा च द्रव्यलक्षणद्वय-
योगात् द्वौ द्रव्यपदार्थौ स्यातां । यदि पुनर्द्वयोरपि द्रव्यलक्षणयोर्द्रव्य-
लक्षणाविशेषादेव द्रव्यलक्षणमित्युच्यते तदापि किं तद्द्रव्यलक्षण

योर्द्रव्यलक्षणत्वमेकं न तावत्सामान्यं तस्य द्रव्यगुणकर्माश्रयत्वात् । न चैते द्रव्यलक्षणे द्रव्ये, स्वेष्टविघातात् । नापि गुणौ, द्रव्याश्रयी अगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणाभावात् । प्रत्ययात्मकत्वात्तयोर्गुणत्वमिति चेत् न । प्रत्ययात्मनोर्लक्षणयोः पृथिव्यादिष्वसंभवात् तयोस्तदसाधारणधर्मत्वासंभवादेतेनाभिधानात्मनोर्द्रव्यलक्षणयोर्गुणत्वं प्रत्याख्यातं । नापि ते कर्मणी । परिस्पंदात्मकत्वासंभवादेकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्मलक्षणस्याभावाच्च । तयोरेकद्रव्यत्वे नवविधत्वप्रसंगाद्द्रव्यलक्षणस्य कुतो द्वित्वमेकत्वं वा व्यवतिष्ठते । यतो द्रव्यलक्षणत्वमेकं तत्र प्रवर्तमानमेकत्वं व्यवस्थापयेत्तयोपचरितोपचारप्रसंगश्च द्रव्यलक्षणत्वेनैकेन योगाद्द्रव्यलक्षणयोरेकत्वादेकं द्रव्यलक्षणं, तेन चोपचरितेन द्रव्यलक्षणेनैकेन योगात्पृथिव्यादीन्येको द्रव्यपदार्थ, इति कुतः पारमार्थिको द्रव्यपदार्थः कश्चिदेकः सिद्ध्येत् । यदप्यभ्यधायि वैशेषिकैः पृथिव्यादीनां नवानां द्रव्यत्वेनैकेनाभिसंबंधादेकत्वमिति द्रव्यं नामैकः पदार्थ इति तदपि न युक्तं । परमार्थतो द्रव्यपदार्थस्यैकस्यासिद्धेः तस्योपचारादेव प्रसिद्धेः । एतेन चतुर्विंशतिगुणानां गुणत्वेनैकेनाभिसंबंधादेको गुणपदार्थः, पंचानां च कर्मणां कर्मत्वेनैकेनाभिसंबंधादेकः कर्मपदार्थ इत्येतत्प्रत्याख्यातं । तथा चास्तवगुणकर्मपदार्थान्यवास्थिते कथं चैवं सामान्यपदार्थ एकः सिद्ध्येद्विशेषपदार्थो वा समवायपदार्थो वा (इव) । परापरसामान्ययोः सामान्यांतरेणैकेनाभिसंबंधायोगाद्विशेषाणां चेति समवाय एवैकः पदार्थः स्यात् । यदि पुनर्यथेहेदमिति प्रत्ययाविशेषाद्विशेषप्रत्ययाभावादेकः समवायः तथा द्रव्यमिति प्रत्ययाविशेषादेको द्रव्यपदार्थः स्यात् गुण इति प्रत्ययाविशेषाद् गुणपदार्थः कर्मेति प्रत्ययाविशेषात्कर्मपदार्थः सामान्यमिति प्रत्ययाविशेषात्सामान्यपदार्थ

विशेष इति प्रत्ययाविशेषाद्विशेषपदार्थ इत्यभिधीयते, तथापि वैशेषिक-तन्न्यायातो दुःशक्य परिहर्तुं स्याद्वादिमतस्यैव प्रसिद्धे । स्याद्वादिनां हि शुद्धसंग्रहनयात्सत्प्रत्ययाविशेषाद्विशेषलिंगाभावादेकं सन्मात्रं तत्त्वं शुद्ध द्रव्यमिति मतं । तथैवाशुद्धसंग्रहनयादेकं द्रव्यमेको गुणादिरिति, व्यवहारनयात्तु यत्सत्तद् द्रव्य पर्यायो वेति भेदः । यद्द्रव्य तज्जीवद्रव्य मजीवद्रव्य च, यश्च पर्याय सोऽपि परिस्पदात्मकोऽपरिस्पदात्मकश्चेति सोऽपि सामान्यात्मको विशेषात्मकश्चेति । स च द्रव्यादविष्वग्भूतो विष्वग्भूतो वेति यथा प्रतीतिर्निश्चीयते सर्वथा बाधकाभावात् । वैशेषिकाणा तु तथाऽभ्युपगमो व्याहत एव तत्रविरोधात् । न हि तत्तन्त्रे सन्मात्रमेव तत्त्व सकलपदार्थानां तत्रैवान्तर्भावादिति नयोऽस्ति । स्यान्मतं "द्रव्यपदेन सकल-द्रव्यव्यक्तिभेदप्रभेदाना संग्रहादेको द्रव्यपदार्थ गुण इत्यादिपदेन चैकेन गुणादिभेदप्रभेदानां संग्रहाद्गुणादिरप्येकैकपदार्थो व्यवतिष्ठते ' विस्तरेणो-पदिष्टानामर्थानां तत्त्वसिद्धये । समासेनाभिधानं यत्संग्रहं तं विदुर्बुधा ' इति । पदार्थधर्मसंग्रह प्रवक्ष्यत इत्यत्र पदार्थसंग्रहस्य धर्मसंग्रहस्य चैव व्याख्यानादस्त्येव तथाऽभिप्रायो वैशेषिकाणामिति" तदप्यविचारितरम्य । परमार्थतस्तथैकत्वस्य द्रव्यादिपदार्थस्य प्रतिष्ठानुपपत्ते । तस्यैकपदविषयत्वे नैकत्वोपचारात् । न चोपचरितपदार्थसंख्यान्यवस्थाया पारमार्थिकी पदार्थ संख्या समवतिष्ठतेऽतिप्रसंगात् । न चैकपदवाच्यत्वेन तात्त्विकमेकत्व सिद्ध्यति व्यभिचारात्सेनावनादिपदेन हस्त्यादिधवादिपदार्थस्यानेकस्य वाच्यस्य प्रतीते । ननु "सेनापदवाच्य एक एवार्थ प्रत्यासत्तिविशेष संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वलक्षणो हस्त्यादीनां प्रतीयते, वनशब्देन च धवा-दीना तादृशप्रत्यासत्तिविशेष इत्येकपदवाच्यत्व न तात्त्विकीमेकतां व्यभि चरति । तथा चैवमुच्यते द्रव्यमित्येक पदार्थ एकपदवाच्यत्वात् यद-

देकपदवाच्य तत्तदेकपदार्थो यथा सेनावनादिस्तथा च द्रव्यमेकपद वाच्य तस्मादेक पदार्थ । एतेन गुणादिरप्येक पदार्थ प्रसिद्धो-दाहरणसाधर्म्यात्साधितो वेदितव्य" इति कश्चित्। सोऽपि न विपश्चित् । सेनाशब्दादनेकत्र हस्त्याद्यर्थे प्रतीतिप्रवृत्तिप्राप्तिसिद्धे । वनशब्दाच्च धवखदिरपलाशाद्यनेकार्थे । यत्र हि शब्दात्प्रतीतिप्रवृत्तिप्राप्तय समधिगम्यन्ते स शब्दस्यार्थ प्रसिद्धस्तथा वृद्धव्यवहारात् । न च सेना-वनादिशब्दात्प्रत्यासत्तिविशेषे प्रतीतिप्रवृत्तिप्राप्तयोऽनुभूयते येन स तस्यार्थ स्यात् । प्रत्यासत्तिविशिष्टा हस्त्यादयो धवादयो वा सेनावनादिशब्दा-नामर्थ इति चेत्सिद्धस्तर्ह्येकपदवाच्योऽनेकोर्थ । तेन च कथमेकपदवा च्यत्व न व्यभिचरेत् । तथा गौरिति पदेनैकेन पशवादिदशप्रकारस्यैका दशप्रकारस्य वा वाच्यस्य दर्शनाच्च व्यभिचारी हेतु । कश्चिदाह न गौरित्येकमेव पद पशवादेरनेकस्यार्थस्य वाचक तस्य प्रतिवाच्यभेदादन्य एव हि गौरिति शब्द पशोर्वाचकोऽन्यश्च दिगादे अर्थभेदवच्छब्दभेदस्य व्यवस्थिते । अन्यथा सकलपदार्थस्यैकपदवाच्यत्वप्रसगादिति । तस्याप्य निष्टानुषग स्यात् । द्रव्यमिति पदस्याप्यनेकत्वप्रसगात् । पृथिव्याद्यने कार्थवाचकत्वात् अन्यदेव हि पृथिव्या द्रव्यमिति पद प्रवर्तते । अन्य देवाप्सु तेजसि वायावाकाशे काले दिश्यात्मनि मनसि चेत्येकपदवाच्यत्व द्रव्यपदार्थस्यासिद्ध स्यात् । ननु द्रव्यत्वाभिसबध एको द्रव्यपद स्यार्थो नानेक पृथिव्यादि तस्य पृथिव्यादिशब्दवाच्यत्वात् । तत एकमेव द्रव्यपद नानेकमिति चेत्, किमिदानीं द्रव्यत्वाभिसबधो द्रव्यपदार्थ स्यात् ? न चासौ द्रव्यपदार्थस्तस्य द्रव्यत्वोपलक्षितसमवाय पदार्थत्वात् । एतेन गुणत्वाभिसबधो गुणपदस्यार्थ कर्मत्वाभिसबध कर्म-पदस्येत्येतत्प्रतिव्यूढ गुणत्वाभिसबधस्य गुणत्वोपलक्षितसमवायपदार्थत्वात्

कर्मत्वाभिसंबंधस्य च कर्मत्वोपलक्षितसमवायपदार्थस्य कथनात्। न चैवं सामान्यादिपदार्थः सिद्धयति। सामान्यादिषु सामान्यतराभिसंबंधस्यासंभवादित्युक्तं प्राक्। एतेन पृथिवीत्वाद्यभिसंबंधात्पृथिवीत्यादिशब्दार्थस्य व्याख्यानं प्रत्याख्यातं। न हि पृथिवीत्वाभिसंबंधः पृथिवीशब्दवाच्यः। पृथिवीत्वोपलक्षितस्य समवायस्य पृथिवीत्वाभिसंबंधस्य पृथिवीशब्देनावचनात्। द्रव्यविशेषस्य पृथिवीशब्देनाभिधानाददोष इति चेत्। क्व पुनरसौ वृक्षक्षुपादिपृथिवीभेदव्यतिरिक्तः पृथिवीद्रव्यविशेषः। पथिवीति पदेन संगृह्यमाण इति चेत्। कथं पुनः पृथिवीपदेनैकेनानेकार्थः संगृह्यते ? द्रव्यादिपदेनैवेति दुरवबोधः। कश्चायं संग्रहो नाम ? शब्दात्मकः प्रत्ययात्मकोऽर्थात्मको वा। न तावच्छब्दात्मकः शब्देनानन्तानां द्रव्यादिभेदप्रभेदानां वा संग्रहीतुमशक्यत्वात्। तत्र संकेतस्य कर्तुमशक्यत्वादस्मदादेस्तदप्रत्यक्षत्वात्, क्रमेण युगपद्वा अननुमेयत्वाच्च। न चाप्रत्यक्षेऽननुमेये वा सर्वथाप्यप्रतिपन्नेऽर्थे संकेतः शक्यक्रियोऽस्ति। सर्वज्ञस्तत्र संकेतयितुं समर्थोऽपि नाऽसर्वज्ञान् संकेतं ग्राहयितुमलमिति कुतः संकेत। न चासंकेतितेऽर्थे शब्दः प्रवर्तते यतः—संगृह्यतेऽनंता पदार्था येन शब्देन स शब्दात्मा संग्रहः सिद्धयत्येव। माभूच्छब्दात्मकः संग्रहः प्रत्ययात्मकस्त्वस्तु। संगृह्यते अर्था येन प्रत्ययेन स संग्रह इति व्याख्यानात्तेन तेषां संग्रहीतुं शक्यत्वादिति चेत्। कुतः पुनरसौ प्रत्ययः प्रत्यक्षादनुमानादागमाद्वा ? न तावदस्मदादिप्रत्यक्षात्। तस्यानन्तद्रव्यादिभेदप्रभेदागोचरत्वात्। नापि योगिप्रत्यक्षात्। योगिन एव तत्संग्रहप्रसंगादस्मदादीनां तदयोगात्। न हि योगिप्रत्यक्षादस्मदादयः संप्रतियंति योगित्वप्रसंगात्। नाप्यनुमानादनंतद्रव्यादिभेद-

त्तल्लिंगप्रतिपत्तावनवस्थानुषगात् प्रकृतानुमानोदयायोगात् । यदि पुनराग-मात्सग्रहात्मक प्रत्यय स्यात्तदा युक्त्यानुगृहीतात्तयाऽननुगृहीताद्वा । न तावदाद्य पक्षस्तत्र युक्तेरेवासभवात् । नापि द्वितीयो युक्त्याऽननुगृहीत स्यागमस्य प्रामाण्यानिष्टेस्तादिष्टौ वाऽतिप्रसगात् । न चाप्रमाणक प्रत्यय सग्रहस्तेन सगृहीतानाममगृहीतनकल्पनात् । यदि पुनरर्थात्मक सग्रहोऽभिधीयते तदा सगृह्यन्त इति सग्रह सगृह्यमाण सकलोऽर्थ स्यात् । स चासिद्ध एव तद्व्यवस्थापकप्रमाणाभावादिति कथ तस्य व्याख्यान युज्यते यत पदार्थधर्मसग्रह प्रवक्ष्यत इति प्रतिज्ञा साधीयसीष्यते । सग्रहाभावे च कस्य महोदयत्व साध्यतेऽसिद्धस्य स्वयमन्यासाधनत्वोपपत्ते । एतेन पदार्थधर्मसग्रह सम्यग्ज्ञानमिति व्याख्यान प्रतियुक्त । तदभावस्य समर्थनान्महतो नि श्रेयसस्याभ्युदयस्य चोदयोऽस्मादिति महोदय इत्येतद्व्याख्यान वन्ध्यासुतसौभाग्यादिव्यावर्णनमिव प्रेक्षावतामुपहासास्पदमाभासते । तदेव द्रव्यादिपदार्थाना यथावस्थितार्थत्वाभावान्न तद्विषय सम्यग्ज्ञान नापि हेयोपादेयव्यवस्था । येनोपादेयेषूपादेयत्वेन हेयेषु च हेयत्वेन श्रद्धान श्रद्धाविशेषस्तत्पूर्वक च वैराग्य तदभ्यासभावनानुष्ठान नि श्रेयसकारण सिध्येत् । तदसिद्धौ च कथमर्हदुपदेशादिवेश्वरोपदेशादप्यनुष्ठान प्रतिष्ठित स्यात् । ततस्तद्व्यवच्छेदादेव महात्मा निश्चेतव्य । कपिलसुगतव्यवच्छेदादिवेति सूक्तमिदमन्ययोगव्यवच्छेदान्महात्मनि निश्चिते तदुपदेशसामर्थ्याद्नुष्ठान प्रतिष्ठित स्यादिति । एतेन ' प्रणम्य हेतुमीश्वर मुनिं कणादमन्वत ' इति परापरगुरुनमस्कारकरणमयास्तमीश्वरकणादयोरासत्वव्यवच्छेदात् । तयोर्यथावस्थितार्थज्ञानाभावात्तदुपदेशाप्रामाण्यादित्यल विस्तरेण । विश्वतत्त्वाना ज्ञातृ कर्मभूभृता भेत्तुरेव मोक्षमार्गप्रणयनोपपत्तेराप्तत्वनिश्चयात् ॥ ४ ॥

तत्रासिद्धं मुनीन्द्रस्य भेत्तृत्वं कर्मभूभृताम्।
ये वदंति विपर्यासात्तान्प्रत्येव प्रचक्ष्महे ॥ ५ ॥

तत्र तेषु मोक्षमार्गप्रणेतृत्वकर्मभूभृद्भेत्तृत्वविश्वतत्त्वज्ञातृत्वेषु कर्मभूभृतां भेत्तृत्वमसिद्धं। मुनींद्रस्य विपर्यासात्तद्भेत्तृत्वात् कर्मभूभृदसंभवात्सदाशिवस्य ये वदंति यौगास्तान्प्रत्येव वक्ष्यमाणप्रकारेण प्रचक्ष्महे प्रवदाम इत्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रसिद्धः सर्वतत्त्वज्ञस्तेषां तावत्प्रमाणतः।
सद्भावबाधकाभावात्स्वसुखादिवत् ॥ ६॥

यदि नाम विश्वतत्त्वज्ञः प्रमाणात्सर्वदा विश्वमनबाधकाभावात्स्वसुखादिवत्प्रसिद्धो यौगानां तथापि किमिष्टं भवता सिद्धं भवेदित्याह—

ज्ञाता यो विश्वतत्त्वानां स भेत्ता कर्मभूभृताम्।
भवत्येवान्यथा तस्य विश्वतत्त्वज्ञता कुतः ॥७॥

इति स्याद्वादिनामस्माकं कर्मभूभृद्भेत्तृत्वं मुनीन्द्रस्येष्टं सिद्धं भवतीति वाक्यार्थः। तथाहि-भगवान् परमात्मा कर्मभूभृतां भेत्ता भवत्येव विश्वतत्त्वानां ज्ञातृत्वात्। यस्तु न कर्मभूभृतां भेत्ता स न विश्वतत्त्वानां ज्ञाता यथा रथ्यापुरुषः। विश्वतत्त्वानां ज्ञाता च भगवान् निर्बाधबोधसिद्धः। तस्मात् कर्मभूभृतां भेत्ता भवत्येवेति केवलव्यतिरेकी हेतुः साध्याव्यभिचारात्। न तावदयमसिद्धः प्रतिवादिनो वादिनो वा। ताभ्यामुभाभ्यां परमात्मनः सर्वतत्त्वसाधनात्। नाप्यनैकांतिकः कात्स्न्र्यतो देशतो वा विपक्षे वृत्त्यभावात्। तत एव न विरुद्धः। नन्वयं कालात्ययापदिष्टस्तदागमबाधितपक्षनिर्देशानंतरं प्रयुक्तत्वात्। सदैव मुक्तः सदैवेश्वरः पूर्वस्याः कोटेर्मुक्तात्मनामिवाभावादित्यागमात्महेश्वरस्य सर्वदा कर्मणामभावप्रसिद्धेस्तद्भेत्तृत्वस्य बाधप्रसिद्धेः। सतां हि कर्मणां कश्चिद्भेत्ता स्यात् पुन-

इति पक्षस्यानुग्राहकमेव न तु बाधकं। ततो न कालात्ययापदिष्टो हेतुर बाधितपक्षनिर्देशानतर प्रयुक्तत्वात्। तत एव न सत्प्रतिपक्ष बाधकानुमानाभावात्स्त्यनवद्य कार्यत्वसाधन तन्वादीना बुद्धिमन्निमित्तत्व साधय त्येव। यदप्युच्यते केश्चिद् बुद्धिमन्निमित्तत्वसामान्ये साध्ये तन्वादीना सिद्धसाधनमनेनतदुपभोक्तृबुद्धिमन्निमित्तत्वसिद्धे। तेषा तददृष्टनिमित्त त्वात्तददृष्टस्य चेतनारूपत्वात् चेतनायाश्च बुद्धित्वात् बुद्धिमन्निमित्तत्व सिद्धेरिति। तदप्यसार। तन्वाद्युपभोक्तृप्राणिनामदृष्टस्य धर्माधर्मसज्ञकस्य चेतनत्वासिद्धेरबुद्धित्वात्। अर्थग्रहण हि बुद्धिश्चेतना न च धर्मोऽर्थग्रहणमधर्मो वा तयोर्बुद्धेरन्यत्वात् प्रयत्नादिवदिति नानेकबुद्धिमन्निमित्तत्व तन्वादीनां सिद्ध्यति यत सिद्धसाधन बुद्धिमन्निमित्तत्वसामान्ये साध्येऽभिधीयते॥ ननु च घटादि सशरीरेणासर्वज्ञेन च बुद्धिमता कुविन्दादिना क्रियमाण दृष्टमिति तन्वादिकार्यमपि सशरीरासर्वज्ञबुद्धिमन्निमित्त सिद्ध्येन्नीत्विरुद्धसाधन विरुद्ध साधन। सर्वज्ञेनाशरीरेण क्रियमाणस्य कस्यचित्तन्वादिकार्यस्यासिद्धेश्च साध्यविकलमुदाहरणमिति कश्चित्। सोऽपि न तत्त्ववादी तथा सर्वानुमानोच्छेदप्रसगात्। तथा हि अग्निरय पर्वतो धूमवत्त्वामहानसवदित्यत्रापि पर्वतादौ दिरपाग्नाशाग्निनाग्नि-

इति पक्षस्यानुग्राहकमेव न तु बाधकं। ततो न कालात्ययापदिष्टो हेतुरबाधितपक्षनिर्देशानंतरं प्रयुक्तत्वात्। तत एव न सत्प्रतिपक्षः बाधकानुमानाभावादित्यनवद्यं कार्यत्वसाधनं तन्वादीनां बुद्धिमन्निमित्तत्वं साधयत्येव। यदप्युच्यते कैश्चिद् बुद्धिमन्निमित्तत्वसामान्ये साध्ये तन्वादीनां सिद्धसाधनमनेकस्मदुपभोक्तृबुद्धिमन्निमित्तत्वसिद्धेः। तेषां तददृष्टनिमित्तत्वात्तददृष्टस्य चेतनारूपत्वात् चेतनायाश्च बुद्धित्वाद् बुद्धिमन्निमित्तत्वसिद्धेरिति। तदप्यसारं। तन्वाद्युपभोक्तप्राणिनामदृष्टस्य धर्माधर्मसंज्ञकस्य चेतनत्वासिद्धेरबुद्धित्वात्। अर्थग्रहणं हि बुद्धिश्चेतना न च धर्मोऽर्थग्रहणमधर्मो वा तयोर्बुद्धेरन्यत्वात् प्रयत्नादिवदिति नानेकबुद्धिमन्निमित्तत्वं तन्वादीनां सिद्ध्यति यतः सिद्धसाधनं बुद्धिमन्निमित्तत्वसामान्ये साध्येऽभिधीयते॥ ननु च वस्त्रादि सशरीरेणासर्वज्ञेन च बुद्धिमता कुविंदादिना क्रियमाणं दृष्टमिति तन्वादिकार्यमपि सशरीरासर्वज्ञबुद्धिमन्निमित्तं सिद्ध्येदितीष्टविरुद्धसाधनाद्विरुद्धं साधनं। सर्वज्ञेनाशरीरेण क्रियमाणस्य कस्यचिद्वस्त्रादिकार्यस्यासिद्धेश्च साध्यविकलमुदाहरणमिति कश्चित्। सोऽपि न युक्तवादी तथा सर्वानुमानोच्छेदप्रसंगात्। तथा हि साग्निरयं पर्वतो धूमवत्त्वान्महानसवदित्यत्रापि पर्वतादौ महानसपरिदृष्टस्यैव खादिरपालाशाद्यग्निनाग्निमत्त्वस्य सिद्धेर्विरुद्धसाधनाद्विरुद्धं साधनं स्यात्। तार्णाद्यग्निनाग्निमत्त्वस्य पर्वतादौ साध्यस्य महानसादावभावात् साध्यविकलमुदाहरणमप्यनुषज्येत। यदि पुनरग्निमत्त्वसामान्यं देशादिविशिष्टं पर्वतादौ साध्यत इति नेष्टविरुद्धं साधनं, नापि साध्यविकलमुदाहरणं महानसादावपि देशादिविशिष्टस्याग्निमत्त्वस्य सद्भावादिति मतं तदा तन्वादिषु बुद्धिमन्निमित्तत्वसामान्यं तन्वादिस्वकार्यविनिर्माणशक्तिविशिष्टं साध्यत इति नेष्टविरुद्धसाधनो हेतुः। नापि साध्यविकलो दृष्टांतः स्वकार्यविनिर्माणशक्तिविशि-

पक्षे वृत्यभावात् । न चेश्वरशरीरेण व्यभिचारस्तत्सिद्धेरीश्वरस्याशरीरत्वात् । नापीश्वरज्ञानेन । तस्य नित्यत्वात्कार्यत्वासिद्धेः । न चेश्वरेच्छया । तस्येच्छाशक्तेरपि नित्यत्वात् क्रियाशक्तिवत् । तत एव न विरुद्ध साधन सर्वथा विपक्षे समवाभावात् । न चाय कालात्ययापदिष्टो हेतु पक्षस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणेनाबाधितत्वात् । न हि तन्वादेर्बुद्धिमन्निमित्तत्व प्रत्यक्षेण बाध्यते तस्यातींद्रियतया तदविषयत्वात् । नाप्यनुमानेन तस्य तद्विपरीतसाधनस्यासभवात् । ननु तनुभुवनकरणादयो न बुद्धिमन्निमित्तका दृष्टकर्तृकप्रसादादिविलक्षणत्वादाकाशादिवदित्यनुमान पक्षस्य बाधकमिति चेत् न । असिद्धत्वात् । सनिवेशादिविशिष्टत्वेन दृष्टकर्तृकप्रासादाद्यविलक्षणत्वात्तन्वादीना । यदि पुनरगृहीतसमयस्य कृतबुद्ध्युत्पादकत्वाभावात्तन्वादीना दृष्टकर्तृकविलक्षणत्वमिष्यते तदा कृत्रिमाणामपि मुक्ताफलादीनामगृहीतसमयस्य कृतबुद्ध्यनुत्पादकत्वादबुद्धिमन्निमित्तकत्वप्रसग । न च दृष्टकर्तृकत्वादृष्टकर्तृकत्वाभ्या बुद्धिमन्निमित्तत्वेतरत्वसिद्धि साधीयसी तदविनाभावाभावात् । न ह्यदृष्टकर्तृकत्वमबुद्धिमन्निमित्तत्वेन व्याप्त जीर्णप्रासादादेरदृष्टकर्तृकस्यापि बुद्धिमन्निमित्तत्वसिद्धेरिति न दृष्टकर्तृकविलक्षणत्वमबुद्धिमन्निमित्तत्व साधयेत् यतोऽनुमानबाधित पक्ष स्यात् कालात्ययापदिष्ट च साधनमभिधीयेत । नाप्यागमेन प्रकृत पक्षो बाध्यते तत्साधकस्यैवागमस्य प्रसिद्धे । तथा हि " विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो, विश्वतो बाहुरुत विश्वत पात्, सबाहुभ्या धमति सपतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन् देव एक " श्रुते सद्भावात् । तथा व्यासवचन च । " अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मन सुखदु खयो । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा"

१ अबुद्धिमन्निमित्तादिकं विरुद्ध । २ कार्यज्ञानं विवादाध्यासित । ३ वचन । ४ व्यापार, । ५ व्याप्तित्व । ६ पुण्यपापाभ्यां । ७ परमाणुभि ।

इति पक्षस्यानुग्राहकमेव न तु बाधकं। ततो न कालात्ययापदिष्टो हेतुर बाधितपक्षनिर्देशानतरं प्रयुक्तत्वात्। तत एव न सत्प्रतिपक्ष बाधकानुमानाभावादित्यनवद्यं कार्यत्वसाधनं तन्वादीनां बुद्धिमन्निमित्तत्वं साधयत्येव। यदप्युच्यते कैश्चिद् बुद्धिमन्निमित्तत्वसामान्ये साध्ये तन्वादीनां सिद्धसाधनमनेकतदुपभोक्तृबुद्धिमन्निमित्तत्वसिद्धेः। तेषां तददृष्टनिमित्तत्वात्तदृष्टस्य चेतनात्मपर्यायत्वात् चेतनायाश्च बुद्धित्वाद् बुद्धिमन्निमित्तत्वं सिद्धेरिति। तदप्यसारं। तदुपभोक्तृप्राणिनामदृष्टस्य धर्माधर्मसंज्ञकस्य चेतनत्वासिद्धेरबुद्धित्वात्। अर्थग्रहणं हि बुद्धिश्चेतना न च धर्मोऽर्थग्रहणमधर्मो वा तयोर्बुद्धेरन्यत्वात् प्रयत्नवदिति नानेकबुद्धिमन्निमित्तत्वं तन्वादीनां सिद्ध्यति यतः सिद्धसाधनं बुद्धिमन्निमित्तत्वसामान्ये साध्येऽभिधीयते॥ ननु च वस्त्रादि सशरीरेणासर्वज्ञेन च बुद्धिमता कुविंदादिना क्रियमाणं दृष्टमिति तन्वादिकार्यमपि सशरीरासर्वज्ञबुद्धिमन्निमित्तं सिद्ध्येदितीष्टविरुद्धसाधनाद्विरुद्धं साधनं। सर्वज्ञेनाशरीरेण क्रियमाणस्य कस्यचिद्वस्त्रादिकार्यस्यासिद्धेश्च साध्यविकलमुदाहरणमिति कश्चित्। सोऽपि न युक्तवादी तथा सर्वानुमानोच्छेदप्रसंगात्। तथा हि साग्निरयं पर्वतो धूमवत्त्वान्महानसवदित्यत्रापि पर्वतादौ महानसपरिदृष्टस्यैव खादिरपालाशाद्यग्निनाग्निमात्रस्य सिद्धेर्विरुद्धसाधनाद्विरुद्धं साधनं स्यात्। तार्णाद्यग्निनाग्निमत्त्वस्य पर्वतादौ साध्यस्य महानसादावभावात् साध्यविकलमुदाहरणमप्यनुषज्येत। यदि पुनरग्निमत्त्वसामान्यं देशादिविशिष्टं पर्वतादौ साध्यत इति नेष्टविरुद्धं साधनं, नापि साध्यविकलमुदाहरणं महानसादावपि देशादिविशिष्टस्याग्निमत्त्वस्य सद्भावादिति मतं तदा तन्वादिषु बुद्धिमन्निमित्तत्वसामान्यं तन्वादिस्वकार्यविनिर्माणशक्तिविशिष्टं साध्यत इति नेष्टविरुद्धसाधनो हेतुः। नापि साध्यविकलो दृष्टांतः स्वकार्यविनिर्माणशक्तिविशी-

ष्टस्य बुद्धिमन्निमित्तत्वसामान्यस्य साध्यस्य तत्र सद्भावात्। सिद्धे च बुद्धिमन्निमित्तत्वसामान्ये किमयं बुद्धिमान् हेतु सशरीरोऽशरीरो वेति विप्रतिपत्तौ तस्याशरीरत्वं साध्यते सशरीरत्वे बाधकसद्भावात्। तच्छरीरं हि न तावन्नित्यमनादि सावयवत्वादस्मदादिशरीरवत्। नाप्यनित्यं सादि, तदुत्पत्ते पूर्वमीश्वरस्याशरीरत्वसिद्धे। शरीरान्तरेण सशरीरत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गात्। तथा किमसौ सर्वज्ञोऽसर्वज्ञो वेति विवादे सर्वज्ञत्वं साध्यते तस्यासर्वज्ञत्वे समस्तकारकप्रयोक्तृत्वानुपपत्ते तन्वादिकारणत्वाभावप्रसङ्गात्। तन्वादिसकलकारकाणां परिज्ञानाभावेऽपि प्रयोक्तृत्वे तन्वादिकार्यव्याघातप्रसङ्गात्। कुविंदादेर्वेमादिकारकस्यापरिज्ञाने तद्व्याघातवत्। न चेश्वरकार्यस्य तनुकरणभुवनादे कदाचिद्व्याघात संभवति महेश्वरसमीहितकार्यस्य यथाकारकमपति विचित्रस्यादृष्टादेरव्याघातदर्शनात्। यदप्यभ्यधायि तनुकरणभुवनादिक नैकस्वभावेश्वरकारणकृत विचित्रकार्यत्वात्। यद्विचित्र कार्यं तन्नैकस्वभावकारणकृत दृष्ट यथा घटपटमुकुटशकटादि, विचित्रकार्यं च प्रकृत तस्मान्नैकस्वभावेश्वराख्यकारणकृतमिति तदप्यसम्यक् सिद्धसाध्यतापत्ते। न ह्येकस्वभावमीश्वराख्य तन्वादेर्निमित्तकारणमिष्यते तस्य ज्ञानशक्तीच्छाशक्तिक्रियाशक्तित्रयस्वभावत्वात्। तनुकरणभुवनाद्युपभोक्तृप्राणिगणादृष्टविशेषवैचित्र्यसहकारित्वाच्च विचित्रस्वभावोपपत्ते घटपटमुकुटादिकार्यस्यापि तन्निदर्शनस्य तदुत्पादनविज्ञानेच्छाक्रियाशक्तिविचित्रतदुपकरणसचिवेनैकेन पुरुषेण समुत्पादनसभवात्साध्यविकलतानुपगमात् तदेव कार्यत्व हेतुस्तनुकरणभुवनादेर्बुद्धिमन्निमित्तत्व साधयत्येव सकलदोषरहितत्वादिति वैशेषिका समभ्यमसत तेऽपि न समंजसवाच। तनुकरणभुवनादयो बुद्धिमन्निमित्तका इति पक्षस्य व्यापकानुपलम्भेन बाधितत्वात्

१ कारकसधानमित्यपि पाठ।

कार्यत्वादिहेतो कालात्ययापदिष्टत्वाच्च । तथा हि तन्वादयो न बुद्धि-मन्निमित्तकास्तदन्वयव्यतिरेकानुपलम्भात् । यत्र यदन्वयव्यतिरेकानुपलम्भस्तत्र न तन्निमित्तकत्वं दृष्टं यथा घटघटीशरावोदंचनादिषु कुविंदान्वय-व्यतिरेकाऽननुविधायिषु न कुविंदनिमित्तकत्वं। बुद्धिमदन्वयव्यतिरेकाऽनु-पलम्भश्च तन्वादिषु, तस्मान्न बुद्धिमन्निमित्तकत्वमिति व्यापकानुपलम्भः तत्कारणकत्वस्य तदन्वयव्यतिरेकोपलम्भेन व्याप्तत्वात् कुलालकारणकस्य घटादेः कुलालान्वयव्यतिरेकोपलम्भप्रसिद्धेः सर्वत्र बाधकाभावात् । तस्य तद्व्यापकत्वव्यवस्थानात् । न चायमसिद्धस्तन्वादीनामीश्वरव्यतिरेकानुपल-म्भस्य प्रमाणसिद्धत्वात् । स हि न तावत्कालव्यतिरेकः शाश्वतिकस्येश्वरस्य कदाचिदभावासंभवात् । नापि देशव्यतिरेकः तस्य विभुत्वेन क्वचि-दभावानुपपत्तेरीश्वराभावे कदाचित्क्वचित्तन्वादिकार्याभावानिश्चयात् । स्यान्मतं महेश्वरसिसृक्षानिमित्तत्वात्तन्वादिकार्यस्यायमदोष इति । तदप्यसत्य । तदिच्छाया नित्यानित्यविकल्पद्वयानतिवृत्तेः । तस्या नित्यत्वे व्यतिरेका-सिद्धिः । सर्वदा सद्भावात्तन्वादिकार्योत्पत्तिप्रसंगात् । नन्वीश्वरेच्छाया नित्य-त्वेऽप्यसर्वगतत्वात् व्यतिरेकः सिद्ध एव क्वचिन्महेश्वरसिसृक्षापाये तन्वा-दिकार्यनुत्पत्तिसंभवादिति चेन्न । तद्देशे व्यतिरेकाभावसिद्धेः । देशांतरे सर्वदा तदनुपपत्तेः कार्यानुदयप्रसंगात् । अन्यथा तदनित्यत्वापत्तेः । अनि-त्यैवेच्छास्त्विति चेत् सा तर्हि सिसृक्षा महेश्वरस्योत्पद्यमाना सिसृक्षांतर-पूर्विका यदीष्यते तदाऽनवस्थाप्रसंगः परापरसिसृक्षोत्पत्तावेव महेश्वरस्यो-पक्षीणशक्तिकत्वात्प्रकृततन्वादिकार्यानुदय एव स्यात् । यदि पुनः प्रकृत-तन्वादिकार्योत्पत्तौ महेश्वरस्य सिसृक्षोत्पद्यते सापि तत्पूर्वसिसृक्षातः इत्य-नादिसिसृक्षासंततिर्नानवस्थादोषमास्कन्दति सर्वत्र कार्यकारणसंतानस्यानादि-त्वसिद्धेर्बीजांकुरादिवदित्यभिधीयते तदा युगपन्नानादेशेषु तन्वादिकार्यस्यो-

त्पादो नोपपद्येत यत्र यत्कार्योत्पत्तये महेश्वरसिसृक्षा तत्र तस्यैवकार्यस्योत्पत्ति घटनात् । न च यावत्सु देशेषु यावंति कार्याणि समुत्पन्नानि तावत्यः सिसृक्षास्तस्येश्वरस्य सकृदुपजायंत इति वक्तुं शक्यं युगपदनेकेच्छाप्रादुर्भावविरोधादस्मदादिवत् । यदि पुनरेकैव महेश्वरसिसृक्षा युगपन्नानादेशकार्यजननाय प्रजायत इतीष्यते तदा क्रमशोऽनेकतन्वादिकार्योत्पत्तिविरोधस्तदिच्छाया शश्वदभावात् । अथ मतमेतत् यत्र यदा यथा यत् कार्यमुत्पित्सुस्तत्र तदा तथा तदुत्पादनेच्छा महेश्वरस्यैकैव तादृशी समुत्पद्यते ततो नानादेशेष्वेकदेशे च क्रमेण युगपच्च तादृशमन्यादृशं च तन्वादिकार्यं प्रादुर्भवन्नविरुध्यत इति, तदप्यसंभाव्यं क्वचिदेकत्र प्रदेशे समुत्पन्नायाः सिसृक्षाया दविष्टदेशेषु विभिन्नेषु नानाविधेषु नानाकार्यजननत्वविरोधात् अन्यथा तदसर्वगतत्वेऽपि देशव्यतिरेकानुपपत्तेः । यदि हि यद्देशा सिसृक्षा तद्देशमेव कार्यजन्म नाऽन्यदेशमिति व्यवस्था स्यात्तदा देशव्यतिरेकः सिद्ध्येन्नान्यथेति सिसृक्षाया न व्यतिरेकोपलम्भो महेश्वरवत् । व्यतिरेकाभावे च नान्वयनिश्चयः शक्यः कर्तुं, सतीश्वरे तन्वादिकार्याणां जन्मेत्यन्वयो हि पुरुषांतरेष्वपि समानः । तेष्वपि सत्सु तन्वादिकार्योत्पत्तिसिद्धेः । न च तेषां सर्वकार्योत्पत्तौ निमित्तकारणत्वं दिक्कालाकाशानामिव सम्मतं । परेषां सिद्धांतविरोधान्महेश्वरनिमित्तकारणत्ववैयर्थ्याच्च । यदि पुनस्तेषु पुरुषांतरेषु सत्स्वपि कदाचित्तन्वादिकार्यानुत्पत्तिदर्शनान्न तन्निमित्तकारणत्वं तदन्वयाभावश्चेति मतं तदेश्वरे सत्यपि कदाचित्तन्वादिकार्यानुत्पत्तेरीश्वरस्यापि तन्निमित्तकारणत्वं माभूत् । तदन्वयासिद्धिश्च तद्वदायाता । एतेनेश्वरसिसृक्षाया नित्याया सत्यामपि तन्वादिकार्याजन्मदर्शनादन्वयाभावः साधितः कालादीनां च, तेषु सत्स्वपि सर्वकार्यानुत्पत्तेः । स्यान्मतं सामग्री जनिका कार्यस्य, नैकं कारणं ततस्तदन्वयव्य-

तिरेकावेव कार्यस्यान्वेषणीयौ नेकेश्वरान्वयव्यतिरेकौ, सामग्री च तन्वादिकार्योत्पत्तौ तत्समवायिकारणमसमवायिकारण निमित्तकारण चेति । तेपु सत्सु कार्योत्पत्तिदर्शनादसत्सु चादर्शनादिति । सत्यमेतत, केवल यथा समवाय्यसमवायिकारणानामनित्याना धर्मादीना च निमित्तकारणानामन्वय यतिरेकौ प्रसिद्धौ कार्यजन्मनि तथा नेश्वरस्य नित्यसर्वगतस्य तदिच्छाया वा नित्यैकस्वभावाया इति तदन्वयव्यतिरेकानुपलम्भ प्रसिद्ध एव। न हि सामग्र्येकदेशस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धौ कार्यजन्मनि सर्वसामग्र्यास्तदन्वयव्यतिरेकसिद्धिरिति शक्य वक्तु । प्रत्येक सामाग्र्येकदेशाना कार्योत्पत्तावन्वयव्यतिरेकनिश्चयस्य प्रेक्षापूर्वकारिभिरन्वेषणात् । पटाद्युत्पत्तौ कुविंदादिसामग्र्येकदेशवत्। यथैव हि ततुतुरीवेमशलाकादीनामन्वयव्यतिरेकाभ्या पटस्योत्पत्तिर्दृष्टा तथा कुविंदान्वयव्यतिरेकाभ्यामपि । तदुपभोक्तृजनादृष्टान्वय यतिरेकाभ्यामिवेति सुप्रतीत । ननु सर्वकार्योत्पत्तौ दिक्कालाकाशादिसामग्र्यन्वयव्यतिरेकानुविधानवदीश्वरादिसामग्र्यन्वयव्यतिरेकानुविधानस्य सिद्धेर्न व्यापकानुपलम्भ सिद्ध इति चेत् न, दिक्कालाकाशादीनामपि नित्यसर्वगतनिरवयवत्वे क्वचिदन्वयव्यतिरेकानुविधानायोगादुदाहरणवैषम्यात् तेषामपि हि परिणामित्वे सप्रदेशत्वे च परमार्थत स्वकार्योत्पत्तौ निमित्तत्वसिद्धे ॥ नन्वेवमीश्वरस्यापि बुद्ध्यादिपरिणामै स्वतोऽर्थांतरभूतै परिणामित्वात् सकलसर्वमूर्तिमद्द्रव्यसयोगनिबधनप्रदेशसिद्धेश्च तन्वादिकार्योत्पत्तौ निमित्तकारणत्व युक्त तन्न्वयव्यतिरेकानुविधानस्य तन्वादेरपपन्नत्वात् । स्वतोनर्थांतरभूतैरेव हि ज्ञानादिपरिणामैरीश्वरस्य परिणामित्व नेष्यते स्वारम्भकावयवैश्च सावयवत्व निराक्रियते । न पुनरन्यथा, विरोधाभावान चैवमनिष्टप्रसग द्रव्यातरपरिणामैरपि परिणामित्वप्रसगात् तेषां तत्रासमवायात् । ये हि यत्र समवयति परिणा-

मार्त्स्यैव तस्य परिणामित्व । परमाणोश्च स्वारम्भकत्वयत्राभावेऽपि सप्रदेशत्वप्रसंगो नानिष्टापत्तये नैयायिकानां । परमाण्वंतरसंयोगानिबंधनस्यैकस्य प्रदेशस्य परमाणोरपीष्टत्वात् । न चोपचरितप्रदेशप्रसिद्धिरात्मादिष्वेव विरुद्ध्यते स्वारम्भकावयवलक्षणानां प्रदेशानां तत्रोपचरितत्वप्रसिद्धिज्ञानात् । मूर्तिमद्द्रव्यसंयोगनिबंधनानां तु तेषां पारमार्थिकत्वात् अन्यथा सर्वमूर्तिमद्द्रव्यसंयोगानां युगपद्भाविनामुपचरितत्वप्रसंगात् विभुद्रव्याणां सर्वगतत्वमप्युपचरितं स्यात् । परमाणोश्च परमाण्वंतरसंयोगस्य पारमार्थिकत्वसिद्धेर्द्व्यणुकादिकार्यद्रव्यमपारमार्थिकमासज्येत । कारणस्योपचरितत्वे कार्यस्यानुपचरितत्वायोगादिति केचित्प्रचक्ष्यते । तेऽपि स्याद्वादिमतमघमर्षविलप्रवेशन्यायेनानुसरतोऽपि नेश्वरस्य निमित्तकारणत्वं तन्वादिकार्योत्पत्तौ समर्थयितुमीशते । तथाहि तदन्वयव्यतिरेकानुविधानस्य साधयितुमशक्यत्वादात्मानंतरान्वयव्यतिरेकानुविधानवत् । यथैव ह्यात्मांतराणि तन्वादिकार्योत्पत्तौ न निमित्तकारणानि तेषु सत्सु भावादन्वयसिद्धावपि तच्छून्ये च देशे क्वचिदपि तन्वादिकार्यानुत्पत्तेर्व्यतिरेकासिद्धावपि च । तथेश्वरे सत्येव तन्वादिकार्योत्पत्तेस्तच्छून्ये प्रदेशे क्वचिदपि तदनुत्पत्तेस्तच्छून्यस्य प्रदेशस्यैवाभावादन्वयव्यतिरेकसिद्धावपीश्वरो निमित्तकारणं माभूत् सर्वथा विशेषाभावात् । स्यान्मत महेश्वरस्य बुद्धिमत्त्वात् समस्तकारकपरिज्ञानयोगात्तत्प्रयोक्तृत्वलक्षणं निमित्तकारणत्वं तन्वादिकार्योत्पत्तौ व्यवतिष्ठते । न पुनरात्मांतराणामज्ञत्वात्तल्लक्षणनिमित्तकारणत्वाघटनादिति । तदपि न समीचीनं सर्वज्ञस्य समस्तकारकप्रयोक्तृत्वासिद्धेर्योग्यतरवत् । न हि योग्यतराणां सर्वज्ञत्वेऽपि समस्तकारकप्रयोक्तृत्वमिष्यते । ननु तेषां समस्तपदार्थज्ञानस्योत्पत्तस्य योगाभ्यासविशेषजन्मनः सद्भावे सकलमिथ्याज्ञानदोषप्रवृत्तिजन्मदुःखपरिक्षयात्परमनिःश्रेयससिद्धेः सम-

स्तत्कारकप्रयोक्तृत्वासिद्धि । न पुनरीश्वरस्य तस्य सदा मुक्तत्वात् सदैवे श्वरत्वात् संसारिमुक्तविलक्षणत्वाच्च । न हि संसारिवदतो महेश्वर प्रति ज्ञायते नापि मुक्तवत् समस्तज्ञानैश्वर्यरहित इति तस्यैव समस्तकारक-प्रयोक्तृत्वलक्षण निमित्तकारणत्व कायादिकार्योत्पत्तौ संभाव्यत इति केचित् । तेऽपि न विचारचतुरचेतस । कायादिकार्यस्य महेश्वराभावे क्वचिदभावासिद्धेर्व्यतिरेकाभवस्य प्रतिपादितत्वात् । निश्चितान्वयस्या-प्यभावात् । ननु च यत्र यदा यथा महेश्वरसिसृक्षा संभवति तत्र तदा तथा कायादिकार्यमुत्पद्यते । अन्यत्रान्यदाऽन्यथा तदभावान्नोत्पद्यत इत्य-न्वयव्यतिरेकौ महेश्वरसिसृक्षाया कायादिकार्यमनुविधत्ते कुम्भादिकार्यवत् कुलालादिसिसृक्षाया । ततो नान्वयव्यतिरेकयोर्व्याप्यकयोरनुपलंभोऽस्ति यतो व्यापकानुपलंभ पक्षस्य बाधक स्यादिति चेन्न । तस्या महेश्वरसिसृ-क्षाया कायादिकार्योत्पत्तौ नित्यानित्यत्वविकल्पद्वयेऽपि निमित्तकारणत्व निराकरणात् । तन्न्वयव्यतिरेकानुविधानस्यासिद्धेर्व्यापकानुपलंभ प्रसिद्ध एव पक्षस्य बाधक इत्यनुमानबाधितपक्षत्वात् कालात्ययापदिष्टहेतुत्वाच्च न बुद्धिमन्निमित्तत्वसाधन साधीय सिद्ध यतोऽनुपायसिद्ध सर्वज्ञोऽ-नादि कर्मभिरस्पृष्ट सर्वदा सिध्द्येदिति सूक्त "तस्यानुपायसिद्धस्य सर्वथाऽनुपपत्तित" इति । योप्याह मोक्षमार्गप्रणीतिरनादिसिद्धसर्वज्ञ मतरेण नोपपद्यते सोपायसिद्धस्य सर्वज्ञस्यानवस्थानात् मोक्षमार्गप्रणीते रसंभवात् अवस्थाने वा तस्य समुत्पन्नतत्त्वज्ञानस्यापि साक्षान्न तत्त्वज्ञान मोक्षस्य कारण तद्भावभावित्वाभावात्तत्त्वज्ञानात्पूर्वं मोक्षमार्गस्य प्रणयने तदुपदेशस्य प्रामाण्यायोगादतत्त्वज्ञवचनाद्रथ्यापुरुषवचनवत् । नापि प्रादु-र्भूतसाक्षात्तत्त्वज्ञानस्यापि परमवैराग्योत्पत्ते पूर्वमवस्थानमसंभवान्मोक्षमार्गप्र-णीतिर्युक्ता । साक्षात्सकलतत्त्वज्ञानस्यैव परमवैराग्यस्वभावत्वात् । एतेन

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रप्रकर्षपर्यन्तप्राप्तौ निःश्रेयसमिति वदतोऽर्हत न मोक्ष-मार्गप्रणयनसिद्धिरिति प्रतिपादित बोद्धव्य केवलज्ञानोत्पत्तौ क्षायिकसम्यग्दर्शनस्य क्षायिकचारित्रस्य च परमप्रकर्षपरिप्राप्तस्य सद्भावात् सम्यग्दर्शनादित्रयप्रकर्षपर्यन्तप्राप्तौ परममुक्तिप्रसङ्गादवस्थानायोगान्मोक्ष-मार्गोपदेशासम्भवात् तदाप्यवस्थाने सर्वज्ञस्य न ज्ञानमात्रकारणत्व मोक्षस्य स्यात् सद्भावभावित्वाभावादेव ज्ञानमात्रवदिति तन्मतमप्यनूद्य विचार यन्नाह—

प्रणीतिर्मोक्षमार्गस्य न विनाऽनादिसिद्धत ।
सर्वज्ञादिति तत्सिद्धिर्न परीक्षासहा स हि ॥ ९ ॥
प्रणेता मोक्षमार्गस्य नाशरीरोऽन्यमुक्तवत् ।
सशरीरस्तु नाऽकर्मा संभवत्यज्ञजन्तुवत् ॥ १० ॥

यस्मादनादिसिद्धात्सर्वज्ञान्मोक्षमार्गप्रणीति सादिसर्वज्ञान्मोक्षमार्गप्रण-यनासंभवभयादभ्यनुज्ञायते । सोऽशरीरो वा स्यात्सशरीरो वा गत्यन्तराभावात् । न तावदशरीरो मोक्षमार्गस्य प्रणेता संभवति तदन्यमुक्तवद्वाक्प्रवृत्तेरयोगात् । नापि सशरीर सकर्मकत्वप्रसङ्गादज्ञप्राणिवत् । ततो न अनादिसिद्धस्य सर्वज्ञस्य मोक्षमार्गप्रणीति परीक्षां सहते यतोऽसौ व्यव-स्थाप्यते । ननु चाशरीरत्वसशरीरत्वयोर्मोक्षमार्गप्रणीतिं प्रत्यनङ्गत्वात्तत्त्व ज्ञानेच्छाप्रयत्ननिमित्तत्वात्तस्याः कायादिकार्योत्पादनवत् । तन्मात्रनिबन्ध नत्वोपलब्धे कार्योत्पादनस्य । तथा हि कुम्भकार कुम्भादिकार्यं कुर्वन्न सशरीरत्वेन कुर्वीत सर्वस्य सशरीरस्य कुविन्दादेरपि कुम्भादिकरणप्रसङ्गात् । नाप्यशरीरत्वेन कश्चित्कुम्भादिकार्य कुरुते मुक्तस्य तत्करणप्रसङ्गात् । किं तर्हि ? कुम्भादिकार्योत्पादनज्ञानेच्छाप्रयत्नैः कुम्भकार कुम्भादिकार्यं कुर्वन्नुप-
। तदन्यतमापायेऽपि तदनुपपत्ते ज्ञानापाये कस्यचिदिच्छतोऽपि

कार्योत्पादनादर्शनात्। कार्योत्पादनेच्छापाये च ज्ञातवतोऽपि तदनुपलब्धेः। तत्र प्रयत्नापाये च कार्योत्पादनज्ञानेच्छावतोऽपि तदसंभवात्। ज्ञानादित्रयसद्भावे च कार्योत्पत्तिदर्शनात् तत्त्वज्ञानेच्छाप्रयत्ननिबंधनमेव कार्यकरणमनुमंतव्यं। तदस्ति च महेश्वरे ज्ञानेच्छाप्रयत्नत्रयं। ततोऽसौ मोक्षमार्गप्रणयनं कायादिकार्यवत्करोत्येव विरोधाभावादिति कश्चित् सोऽपि न युक्तवादी विचारासहत्वात्। सत्यं कर्मभिरस्पृष्टस्य क्वचिदिच्छाप्रयत्नयोरयोगात्तदाह—

न चेच्छा शक्तिरीशस्य कर्माभावेऽपि युज्यते।
तदिच्छा वाऽनभिव्यक्ता क्रियाहेतुः कुतोऽञ्जवत्॥ ११॥

न हि कुंभकारस्येच्छाप्रयत्नौ कुंभाद्युत्पत्तौ निःकर्मणः प्रतीतौ सत्कर्मण एव तस्य तत्प्रसिद्धेः। यदि पुनः संसारिणः कुंभकारस्य कर्मनिमित्तेच्छा सिद्धा सदामुक्तस्य तु कर्माभावेऽपीच्छाशक्तिः संभवति सोपायमुक्तस्येच्छापायात् न च तद्वदीश्वरस्य तदसंभव इति मतं। तदा सा महेश्वरेच्छाशक्तिरभिव्यक्तानभिव्यक्ता वा। न तावदभिव्यक्ता तदभिव्यंजकाभावात् तज्ज्ञानमेव तदभिव्यंजकमिति चेत् न, तस्य शश्वत्सद्भावादीश्वरस्य सदेच्छाभिव्यक्तिप्रसंगात्। न चैवं तस्या कादाचित्कत्वात्। अन्यथा वर्षशताते वर्षशताते महेश्वरेच्छोत्पद्यते इति सिद्धांतविरोधात्। यदि पुनस्तन्वाद्युपभोक्तृप्राणिगणादृष्टं तदभिव्यंजकमिति मतिः तदा तददृष्टमीश्वरेच्छानिमित्तकमन्यनिमित्तकं वा। प्रथमपक्षे परस्पराश्रयदोषः सत्यामीश्वरेच्छाभिव्यक्तौ प्राणिनामदृष्टं सति च तददृष्टे महेश्वरेच्छाभिव्यक्तिरिति। स्यान्मतं प्राणिनामदृष्टं पूर्वेश्वरेच्छानिमित्तकं तदभिव्यक्तिश्च तत्पूर्वप्राण्यदृष्टनिमित्तात् तदपि तददृष्टं पूर्वेश्वरेच्छानिमित्तकमित्यनादिरियं कार्यकारणभावेन प्राणिगणादृष्टेश्वरेच्छाभिव्यक्त्यो संततिः।

ततो न परस्पराश्रयदोषो बीजाङ्कुरसंततिवदिति । तदनुपपन्नं । एकाने-कप्राण्यदृष्टनिमित्तत्वविकल्पद्वयानतिक्रमात् । सा हीश्वरेच्छाभिव्यक्ति-र्यद्येकप्राण्यदृष्टनिमित्ता तदा तद्भोग्यकायादिकार्योत्पत्तावेव निमित्तं स्यात्, न सकलप्राण्युपभोग्यकायादिकार्योत्पत्तौ, तया च सकृदनेकप्राण्युपभोग्य-कायादिकार्योपलब्धिर्न स्यात् । यदि पुनरनेकप्राण्यदृष्टनिमित्ता तदा तस्या नानास्वभावप्रसंगो नानाकायादिकार्यकरणात् । न ह्येकप्राण्युपभोग्यका-यादिनिमित्तेनैकेन स्वभावेनेश्वरेच्छाभिव्यक्ता नानाप्राण्युपभोग्यकायादिका-र्यकरणसमर्था अतिप्रसंगात् । यदि पुनस्तादृश एवैकस्वभावो नानाप्रा-ण्यदृष्टनिमित्तो येन नानाप्राण्युपभोग्यकायादिकार्याणां नानाप्रकाराणा-मीश्वरेच्छा निमित्तकारणं भवतीति मतं तदा न किंचिदनेकस्वभावं वस्तु सिद्ध्येत् विचित्रकार्यकरणैकस्वभावादेव भावाद्विचित्रकार्योत्पत्तिघटनात् । तथा च घटादिरपि रूपरसगंधस्पर्शाद्यनेकस्वभावाभावेऽपि रूपादिज्ञानमनेक-कार्यं कुर्वीत, शक्यं हि वक्तुं तादृगेकस्वभावो घटादेर्येन चक्षुराद्यनेक-सामग्रीसंनिधानादनेकरूपादिज्ञानजनननिमित्तं भवेदिति । कुतः पदार्थना-नात्वव्यवस्था । प्रत्ययनानात्वस्यापि पदार्थैकत्वेऽपि भावाविरोधात् । न हि द्रव्यमेकं पदार्थं नानागुणादिप्रत्ययविशेषजननैकस्वभावो विरुध्यते ॥ यदि पुनः प्रत्ययविशेषादिकार्यभेदाद्द्रव्यगुणादिपदार्थनानात्वं व्यव-स्थाप्यते तदा महेश्वरेच्छायाः सकृदनेकप्राण्युपभोगयोग्यकायादिकार्य-नानात्वान्नानास्वभावत्वं कथमिव न सिध्येत ॥ यदि पुनरीश्वरेच्छाया नानासहकारिण एव नानास्वभावास्तद्व्यतिरेकेण भावस्य स्वभावायो-गादिति मतं तदा स्वभावतद्वतोर्भेदैकान्ताभ्युपगमः स्यात्, तस्मिंश्च स्वभावतद्भावविरोधः सह्यविंध्यवदापनीपद्येत प्रत्यासत्तिविशेषान्नैवमिति चेत् कः पुनरसौ प्रत्यासत्तिविशेषः ? समवायिना सहकारिणा समवायो

ऽप्समवायिना कार्येकार्थसमवाय कारणैकार्थसमवायो वा निमित्तकारणानां तु कार्योत्पत्तावपेक्षा कर्तृसमवायिनी कर्मसमवायिनी वाऽपेक्षमाणता प्रत्यासत्तिरिति चेत् ईश्वरो दिक्कालाकाशादीनि च सर्वकार्याणामुत्पादककारणं स्वभावत्व प्रतिपद्येरन् तस्य तेषां च तदुत्पत्तौ निमित्तकारणत्वात्। तथा सकलप्राण्यदृष्टाना कायादिकार्यसमवाय्यसमवायिकारणा च महेश्वरस्वभावत्वं दुर्निवार कायादिकार्योत्पत्तौ तत्सहकारित्वसिद्धेरिति सर्वममममममासज्येत नानास्वभावैकेश्वरतत्त्वसिद्धे तथा च परमब्रह्मेदेव इति नाममात्रं भिद्येत परमब्रह्मण एकस्य नानास्वभावस्य व्यवस्थिते। स्यान्मतं कथमेकं ब्रह्म नानास्वभावयोगि मायाकारमात्रे भवेत्, मायाकारणामेव प्रत्यासत्तिविशिष्टाना स्वभावत्वादिति। तदप्यसार। मायाकाराणा स्वभावत्वे कस्यचिदेकेन स्वभावेन प्रत्यासत्तिविशेषेण प्रतिज्ञायमानेन नानात्वविरोधात्। प्रत्यासत्तिविशेषैर्नानास्वभावैस्तेषां स्वभावत्वा नानात्वे तेऽपि प्रत्यासत्तिविशेषा स्वभावान्तरैस्तै प्रत्यासत्तिविशेषान्तरैः स्वभावैर्भवेयुरित्यनवस्थाप्रसगात् सुदूरमपि गत्वा स्वभाववत स्वभावाना स्वभावांतरनिरपेक्षत्वे प्रथमेऽपि स्वभावाः स्वभावान्तरनिरपेक्षा प्रसज्येरन् तथा च सर्वे सर्वस्य स्वभावा इति स्वभावसकरप्रसंग त पारिनिर्हीर्षता न स्वभावतद्वतोर्भेदैकांतोऽभ्युपगन्तव्य। तद्भेदैकान्ते च स्वभावाना तद्वति सर्वात्मनानुप्रवेशात्तद्वैव तस्य स्वभावोऽसौ निगद्यमान न प्रमाणविरुद्ध स्यात् तदप्यनिच्छता स्वभावतद्वतो कथंचित्तादात्म्यमेषितव्यं। तथा चेश्वरेच्छाया नानास्वभावाः कथंचित्तादात्म्यमनुभवतोऽनेकात्मिकामीश्वरेच्छा साधयेयु। तदनेकात्मकस्वभावेश्वरेच्छा प्रतिपत्तव्या, सा चैकेन प्राण्यदृष्टेनाभिव्यक्तानेकप्राण्युपभोगयोग्य कायादिकार्यं कुर्यात् ततो न सकृदनेककायादिकार्योत्पत्तिरिति

दृष्टनिमित्तेश्वरेच्छाऽभिव्यक्ति सिद्धयेत्। एतेन पदार्थांतरनिमित्ताऽपीश्वरे
च्छाऽभिव्यक्तिरपास्ता। स्यान्मतं महेश्वरेच्छाऽनभिव्यक्तैव कार्यजन्मनि
निमित्तं, कर्मनिबंधनाया एवेच्छाया क्वचिदभिव्यक्ताया निमित्तत्वदर्शना
त्तदिच्छाया धर्मनिमित्तत्वाभावादिति। तदप्यसंबद्धं। कस्याश्चिदिच्छाया
सर्वथाऽनभिव्यक्ताया क्वचित्कार्ये क्रियाहेतुत्वासिद्धेरज्ञजंतुवत्। कर्माभा
वे चेच्छाया सर्वथाऽनुपपत्तेः। तथा हि विवादाध्यासितः पुरुषविशेषो
नेच्छावान् निःकर्मत्वात् यो यो निःकर्मा स स नेच्छावान् यथा मुक्तात्मा
निःकर्मा चायं तस्मान्नेच्छावानिति नेश्वरस्येच्छासंभवः तदभावे च न प्रयत्नः
स्यात् तस्येच्छापूर्वकत्वात् तदभावे भावविरोधात् इति बुद्धीच्छाप्रयत्न
मात्रादीश्वरो निमित्तं कायादिकार्योत्पत्तौ कुंभाद्युत्पत्तौ कुंभकारवदिति न
व्यवतिष्ठते। स्यादाकूतं ते, विवादापन्नः पुरुषविशेषः प्रकृष्टज्ञानयोगी
सदैवैश्वर्ययोगित्वात् यस्तु न प्रकृष्टज्ञानयोगी नासौ सदैवैश्वर्ययोगी यथा
संसारी मुक्तश्च, सदैवैश्वर्ययोगी च भगवान् तस्मात्प्रकृष्टज्ञानयोगी सिद्धः स च
प्राणिनां भोगभूतये कायादिकार्योत्पत्तौ सिसृक्षावान् प्रकृष्टज्ञानयोगित्वात्
यस्तु न तथा स न प्रकृष्टज्ञानयोगी यथा संसारी मुक्तश्च, प्रकृष्टज्ञानयोगी
चायं तस्मात्तथेति तस्येच्छावत्त्वसिद्धिः। तथा च प्रयत्नवानसौ सिसृक्षावत्त्वात्
यो यत्र सिसृक्षावान् स तत्र प्रयत्नवान् दृष्टः यथा घटोत्पत्तौ कुलालः।
सिसृक्षावांश्च तनुकरणभुवनादौ भगवान् तस्मात्प्रयत्नवानिति ज्ञानेच्छा
प्रयत्नवत्त्वसिद्धेः निःकर्मणोऽपि सदाशिवस्याशरीरस्यापि तन्वादिकार्यो
त्पत्तौ निमित्तकारणत्वसिद्धेर्मोक्षमार्गप्रणीतावपि तत्कारणत्वसिद्धिः बाध
काभावादिति। तदेतदप्यसमंजसं। सर्वथा निःकर्मणः कस्यचिदैश्वर्यवि
रोधात्। तथा हि विवादाध्यासितः पुरुषो नैश्वर्ययोगी निःकर्मकत्वात् यो
यो निःकर्मा स स नैश्वर्ययोगी यथा मुक्तात्मा। निःकर्मा चायं तस्मान्नै-

श्वर्ययोगी । नन्वेनोमदैश्वर्यमनुपपृष्टत्वादनादियोगमयर्मेण योगादीश्वरस्य नि कर्मत्वमसिद्धमिति चेत्, न तर्हि सदामुक्तोऽसौ धर्माधर्मक्षयादेव मुक्ति-प्रसिद्धे । शश्वत्क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टत्वादनादियोगजधर्मसद्भावेऽपि जीवन्मुक्तेरविरोध एव वैराग्यैश्वर्यज्ञानसद्भावेऽपि तदविरोधवदिति चेत् तर्हि परमार्थतो मुक्तामुक्तस्वभावना महेश्वरस्याभ्युपगता स्यात् तथा चानेकात सिद्धिर्दुर्निवारा । एतेनानादिबुद्धिमन्निमित्तत्वयोगादीश्वरस्य धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्ययोगात् शश्वत्क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टत्वाच्च सदैव मुक्तत्व सदैवैश्वरत्व ब्रुवाणो नैकान्तमभ्यनुजानातीति निवेदित प्रतिपत्तव्य । कथचिन्मुक्तत्वस्य कथचिदमुक्तत्वस्य च प्रसिद्धे । ततोऽनेकान्तात्मकत्व-प्रसङ्गपरिजिहीर्षुणा सर्वथा मुक्त एवेश्वर प्रवक्तव्य तथा च सर्वथा नि कर्मत्व तस्योररीकर्तव्यमिति नासिद्ध साधन । नाप्यनैकान्तिक विपक्षे वृत्त्यसिद्धे । क्वचिदैश्वर्ययोगिनि निरशेश्वरेत्यादौ सर्वथा नि कर्मत्वस्य वृत्त्यसिद्धे तत एव न विरुद्ध । नापि कालात्ययापदिष्ट पक्षस्य प्रमाणेनाबाधनात् । न हि प्रत्यक्षतोऽस्मदादिभिरैश्वर्ययोगी कश्चिन्नि क-र्मोपलभ्यते यत प्रत्यक्षबाधित पक्ष स्यात् । नाप्यनुमानतस्तत्र सर्व स्यानुमानस्य व्यापकानुपलम्भेन बाधितपक्षस्य कालात्ययापदिष्टत्वसाधनात् । नाप्यागमतस्तस्योपलम्भस्तत्र तस्य युक्त्याननुगृहीतस्य प्रामाण्य विरोधात् । तदनुग्राहिकाया युक्तेरसमवादेव युक्त्यनुगृहीतस्यापि न सदागमस्य संभावना यत प्रामाण्येनाबाध्यमान पक्षो न सिद्धश्चेत् हेतोश्च कालात्ययापदिष्टत्वपरिहारो न भवेत् । एतेन सत्प्रतिपक्षत्व साधनस्य निरस्त । प्रतिपक्षानुमानस्य निरवद्यस्य समवाभावसाधनात् । तदेवमस्मादनुमानादैश्वर्यविरहसाधने महेश्वरस्येच्छाप्रयत्नविरहोपि साधित स्यात् धर्मविरहवत् । यथैव हि नि कर्मत्वमैश्वर्यविरह साधयति तथेच्छा-

प्रयत्नमपि तस्य तेन व्याप्तिसिद्धे । कस्यचिदिच्छावत प्रयत्नवतश्च परमैश्वर्ययोगिनोऽपींद्रादेर्नि कर्मत्वविरोधासिद्धे । ज्ञानशक्तिस्तु नि कर्मणोऽपि कस्यचिन्न विरुद्ध्यते चेतनात्मवादिभि कैश्चिदेशोपिरासिद्धांतमभ्युगच्छ-द्भिर्मुंचात्मन्यपि चेतनाया प्रतिज्ञानात् । चेतना च ज्ञानशक्तिरेव न पुनस्तद्व्यतिरिक्तनिच्छक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसंक्रमाऽदर्शितविषया शुद्धा चाऽनता च यथा कापिलैरुपवर्ण्यते तस्या प्रमाणविरोधात् तथा च महेश्वरस्य कर्मभिरस्पृष्टस्यापि ज्ञानशक्तिरशरीरस्यापि च मुक्तात्मन इव प्रसिद्धा तत्प्रसिद्धौ च ।

ज्ञानशक्त्यैव नि शेषकार्योत्पत्तौ प्रभु किल ।
सदेश्वर इति रयानेऽनुमानमनिदर्शनं ॥ १२ ॥

न हि कश्चित्कस्यचित्कार्योत्पत्तौ ज्ञानशक्त्यैव प्रभुरपलब्धो यतो विवादाध्यासित पुरुषो ज्ञानशक्त्यैव सर्वकार्याण्युत्पादयति प्रभुत्वादित्य-नुमानमनुदाहरण न भवेत् । ननु साधर्म्योदाहरणाभावेऽपि वैधर्म्यादाहरण सभवानाऽनुदाहरणमिदमनुमान । तथा हि यस्तु ज्ञानशक्त्यैव न कार्य-मुत्पादयति स न प्रभु यथा ससारी कर्मपरतत्र इति वैधर्म्येण निदर्शन सभवत्येवेति न मतव्य । साधर्म्योदाहरणविरहेऽन्वयनिर्णयाभावाद्व्यतिरे कनिर्णयस्य विरोधात् । तथा शक्रादेर्ज्ञानेच्छाप्रयत्नविशपै स्वकार्य कुर्वत प्रभुत्वेन व्यभिचाराच्च न हींद्रो ज्ञानशक्त्यैव स्वकार्य कुरुते तस्ये-च्छाप्रयत्नयोरपि भावात् न चास्य प्रभुत्वमसिद्ध प्रभुत्वसामान्यस्य सकला-रविषयस्य स्वातन्त्र्यलक्षणस्यापि सद्भावात् ॥ प्रतिवादिप्रसिद्धमपि दर्शनमनूद्य निराकुर्वन्नाह—

समीहामतरेणापि यथा वक्ति जिनेश्वर ।
तथेश्वरोऽपि कार्याणि कुर्यादित्यप्यपेशल ॥ १३ ॥

सति धर्मविशेषे हि तीर्थकृत्त्वसमाह्वये।
ब्रूयाज्जिनेश्वरो मार्गं न ज्ञानादेव केवलात् ॥ १४ ॥
सिद्धस्यापास्तनिःशेषकर्मणो वागसंभवात्।
विना तीर्थकरत्वेन नाम्ना नार्थोपदेशना ॥ १५ ॥

महेश्वरः समीहामंतरेणापि प्रयत्नं च ज्ञानशक्त्यैव मोक्षमार्गप्रणयनं तन्त्रादिकार्यं च कुर्वीत महेश्वरत्वात् यथा प्रतिवादिप्रसिद्धो जिनेश्वरः प्रवचनोपदेशमिति प्रतिवादिप्रसिद्धमपि निदर्शनमनुमानस्य नोपपद्यते स्याद्वादिभिः प्रतिज्ञायमानस्य जिनेश्वरस्य ज्ञानशक्त्यैव प्रवचनलक्षण-कार्यकरणासिद्धेः। सत्येव तीर्थंकरत्वनामपुण्यातिशये दर्शनविशुद्ध्यादिभा-वनाविशेषनिबंधने समुत्पन्नकेवलज्ञानस्योदयप्राप्ते प्रवचनाख्यतीर्थकरण प्रसिद्धेः। प्रक्षीणाशेषकर्मणः सिद्धस्य वाक्प्रवृत्तेरसंभवात्तीर्थंकरत्वनाम-पुण्यातिशयापाये केवलिनोऽपि वाक्प्रसिद्ध्यसंभववत्। इति धर्मविशेष विशिष्ट एवोत्तमसंहननशरीरः केवली प्रवचनाख्यतीर्थस्य कर्ता प्रसिद्ध इति कथमसौ निदर्शनं महेश्वरस्यापि।

तथा धर्मविशेषोऽस्य योगश्च यदि शाश्वतः।
तदेश्वरस्य देहोऽस्तु योग्यतरवदुत्तमः ॥ १६ ॥

यस्य हि धर्मविशेषो योगविशेषश्च महर्षियोगिनः प्रसिद्धः तस्य देहोऽप्युत्तम एवायोगिजनदेहाद्विशिष्टः प्रसिद्धस्तथा महेश्वरस्यापि देहे-नोत्तमेन भवितव्यं तमंतरेण धर्मविशेषस्य योगविशेषस्य वाऽनुपपत्तेरै-श्वर्यायोगाद्वैराग्यायोगवत्। कुतो जगन्निमित्तकारणत्वं सिद्ध्येदज्ञजंतुव-न्मुक्तात्मवच्च। मतांतरमाशंक्य निराकुर्वन्नाह—

निग्रहानुग्रही देहं स्वं निर्मायान्यदेहिनां।
करोतीश्वर इत्येतन्न परीक्षाक्षमं वचः ॥ १७ ॥

कस्यचिद्दुष्टस्य निग्रहं शिष्टस्य चानुग्रहं करोतीश्वरः प्रभुत्वात् लोकप्रसिद्धप्रभुवत्। न चैवं नानेश्वरसिद्धिः नानाप्रभूणामेकमहाप्रभुतंत्रत्वदर्शनात्। तथा हि विवादाध्यासिता नानाप्रभव एकमहाप्रभुतंत्रा एव नानाप्रभुत्वात् ये ये नानाप्रभवस्ते ते अनेकमहाप्रभुतंत्रा दृष्टा यथा सामंतमांडलिकादयः एकचक्रवर्तितंत्राः प्रभवश्चैते नानाचक्रवर्तीन्द्रास्तस्मादेकमहाप्रभुतंत्रा एव योऽसौ महाप्रभुः स महेश्वर इत्येकेश्वरसिद्धिः। स च स्वदेहनिर्माणकरोऽन्यदेहिना निग्रहानुग्रहकरत्वात् यो योऽन्यदेहिना निग्रहानुग्रहकरः स स्वदेहनिर्माणकरो दृष्टो यथा राजा। तथा चायमन्यदेहिना निग्रहानुग्रहकरः तस्मात्स्वदेहनिर्माणकर इति सिद्धं। तथा सति स्व देहं निर्मायान्यदेहिना निग्रहानुग्रहौ करोतीश्वर इति केचित् तच्च तच्च न परीक्षाक्षमं महेश्वरस्याशरीरस्य स्वदेहनिर्माणानुपपत्तेः तथा हि—

देहांतराद्विना तावत्स्वदेहं जनयेद्यदि ।
तदा प्रकृतकार्येऽपि देहाधानमनर्थकं ॥ १८ ॥
देहांतरात्स्वदेहस्य विधाने चानवस्थितिः[1] ।
तथा च प्रकृतं कार्यं कुर्यादीशो न जातुचित् ॥१९॥

यदि हीश्वरो देहांतराद्विनाऽपि स्वदेहमनुध्यानमात्रादुत्पादयेत्तदाऽन्यदेहिनां निग्रहानुग्रहलक्षणं कार्यमपि प्रकृतं तथैव जनयेदिति तज्जनने देहाधानमनर्थकं स्यात्। यदि पुनर्देहांतरादेव स्वदेहं विदधीत तदा तदपि देहांतरमन्यस्माद्देहादित्यनवस्थितिः स्यात्, तथा चापरापरदेहनिर्माण एवोपक्षीणशक्तिकत्वात् न कदाचित्प्रकृतं कार्यं कुर्यादीश्वरः यथैव हि प्रकृतकार्यजननायापूर्वं शरीरमीश्वरो निष्पादयति तथैव तच्छरीरनिष्पाद

1 चितनमात्रात्।

न्यायापूर्वं शरीरान्तरं निष्पादयेदिति कथमनवस्था विनिवार्येत, न हि वैचित्र्यप्राणिना निग्रहानुग्रहकरणात्पूर्वं शरीरमीश्वरस्य प्रयुज्यते ततोऽपि पूर्वं शरीरान्तरप्रसंगात्। अनादिशरीरसंततिसिद्धेरशरीरत्वविरोधात्। न चैकेन निर्माणशरीरेण नानादिग्देशवर्तिप्राणिविशेषनिग्रहानुग्रहविधानमीश्वरस्य घटते, यतो युगपन्नानानिर्माणशरीराणि तस्य न स्युः। तदभ्युपगमे च तन्निर्माणाय नानाशरीरान्तराणि भवेयुरित्यनादिनानाशरीरसंततय कथमीश्वरस्य न प्रसज्येरन्? यदि पुनरेकेन शरीरेण नानास्वशरीराणि कुर्वीत युगपत्क्रमेण वा तदैकेनैव देहेन नानादिग्देशवर्तिप्राणिगणनिग्रहानुग्रहावपि तथैव कुर्वीत। तथा च कणादगमासुराद्यनुग्रहनिग्रहविधानायोत्कान्तिवदनुरूपशरीरनानात्वकथनं न युक्तिपथप्रस्थायि स्यात्। यदि पुनर्न देहान्तरद्विना स्वदेहं जनयेत्, नापि देहान्तरात्, स्वयमीश्वरस्य सर्वथा देहाविधानादिति मत तदपि दूषयन्नाह—

स्वय देहाविधाने तु तेनैव व्यभिचारिता।
कार्यत्वादे' प्रयुक्तस्य हेतोरीश्वरसाधने ॥ २०॥

यदि हीश्वरो न स्वयं स्वदेहं विधत्ते तदाऽसौ तद्देहः किं नित्यः स्यादनित्यो वा न तावन्नित्यः सावयवत्वात्। यत्सावयवं तदनित्यं दृष्टं यथा घटादि। सावयवश्चेश्वरदेहस्तस्मान्न नित्य इति बाधकसद्भावात्। यदि पुनरनित्यः तदा कार्योऽसौ कुतः प्रादुर्भवेत्। महेश्वरधर्मविशेषादेवेति चेत् तर्हि सर्वप्राणिनां शुभाशुभशरीरादिकार्यं तद्धर्माधर्माभ्यामेव प्रादुर्भवेदिति किं कृतमीश्वरेण निमित्तकारणतया परिकल्पितेन। तथा च विवादापन्नं तनुकरणभुवनादिकं बुद्धिमन्निमित्तकं कार्यत्वात् स्वारम्भकावयवसन्निवेशविशिष्टत्वादचेतनोपादानत्वादित्यादिहेतोरीश्वरसाधनाय प्रयुक्तस्येश्वरदेहेन व्यभिचारिता स्यात्, तस्यानीश्वरनिमित्तत्वेऽपि कार्यत्वादि

सिद्धेरिति ततो नेश्वरसिद्धि समाप्यते । साम्प्रतं शंकरमतमाशंक्य दूषयन्नाह—

यथाऽनीश[1] स्वदेहस्य कर्ता देहांतरान्मतः ।
पूर्वस्मादित्यनादित्वान्नानवस्था प्रसज्यते ॥ २१ ॥
तथेशस्यापि पूर्वस्माद्देहाद्देहांतरोद्भवात् ।
नानवस्थेति यो ब्रूयात्तस्याऽनीशत्वमीशितु ॥ २२ ॥
अनीशः कर्मदेहेनाऽनादिसंतानवर्तिना ।
यथैव हि सकर्मा नस्तद्वन्न कथमीश्वर. ॥ २३ ॥

न ह्यनीशो स्वशरीरस्य शरीरांतरेण विना कर्ता प्रतिवादिन सिद्धो यमुदाहरणीकृत्याशरीरस्यापीशस्य स्वशरीरनिर्माणाय सामर्थ्यं समर्थ्यते अनवस्था चापाद्यमाना निषिध्यते पूर्वपूर्वशरीरापेक्षयापि तदुत्तरोत्तरशरीर करणे । किं तर्हि कार्मणशरीरेण सशरीर एवानीश शरीरांतरमुपभोग-योग्य निष्पादयतीति परस्य सिद्धांत तथा यदीश पूर्वकर्मदेहेन स्वदेह-मुत्तर निष्पादयेत्तदा सकर्मैव स्यात् न शश्वत्कर्मभिरस्पृष्ट[2] सिद्धचेत्त स्यानीशवदनादिसंतानवर्तिना कर्मशरीरेण सबधासिद्धे । सकलकर्मणोऽप्य-पाये स्वशरीरकरणायोगान्मुक्तवत् सर्वथा नि कर्मणो बुद्धीच्छाद्वेषप्रयत्ना समवस्यापि साधनात् ।

ततो नेशस्य देहोऽस्ति प्रोक्तदोषानुषगत ।
नापि धर्मविशेषोऽस्य देहाभावे विरोधतः ॥ २४ ॥
येनेच्छामतरेणापि तस्य कार्ये प्रवर्तनं ।
जिनेंद्रवद् घटेतेति नोदाहरणसंभवः ॥ २५ ॥

इत्युपसंहारश्लोकौ । साम्प्रतमशरीरस्य सदाशिवस्य यैर्ज्ञानमभ्युपगत

---

१ किंचिद्। २ जैनस्य।

त एव प्रष्टव्या किमीशस्य ज्ञानं नित्यमनित्यं चेति पक्षद्वयेऽपि दूषणमाह—

ज्ञानमीशस्य नित्यं चेदशरीरस्य न क्रमः ।
कार्याणामक्रमाद्धेतोः कार्यक्रमविरोधतः ॥ २६ ॥

ननु च ज्ञानस्य महेश्वरस्य नित्यत्वेऽपि नाक्रमत्वं निरन्वयक्षणिकस्यैवाक्रमत्वात् कालांतरदेशांतरप्राप्तिविरोधात् कालापेक्षस्य देशापेक्षस्य च क्रमस्यासंभवात् । संतानस्याप्यवस्तुत्वात् परमार्थतः क्रमवत्त्वानुपपत्तेः कूटस्थनित्यवत् । न हि यथा सांख्याः कूटस्थं पुरुषमामनंति तथा वयमीश्वरज्ञानं मन्यामहे तस्य सातिशयनित्यत्वात्क्रमोपपत्तेः, निरतिशयं हि पुरुषतत्त्वं प्रतिसमयं स्वरूपेणैवास्तीति शब्दज्ञानानुपातिना विकल्पेन वस्तुशून्येन पूर्वमासीदिदानीमस्ति पश्चाद्भविष्यतीति क्रमवदिव लोकैर्व्यवहारपदवीमानीयत इति न परमार्थतः क्रमवत्त्वं तस्य सांख्यैरभिधीयते न च क्रमेणानेककार्यकारित्वं तस्याकर्तृत्वात्सर्वदोदासीनतयावस्थितत्वात् । न च क्रमेणाक्रमेण चार्थक्रियापाये तस्यावस्तुत्वमिति केषांचिद् दूषणमवकाशं लभते । वस्तुनोऽर्थक्रियाकारित्वलक्षणाप्रतिष्ठानात् । अन्यथोदासीनस्य किंचिदकुर्वतो वस्तुत्वाभावप्रसंगात् । सत्ताया एव वस्तुलक्षणोपपत्तेरभावस्यापि वस्त्वंतरस्वभावस्य पुरुषतत्त्वस्य इव स्वसत्तानतिक्रमाद्वस्तुत्वाविरोधात् सामान्यादेरपि स्वरूपसत्त्वस्य वस्तुलक्षणस्याभ्युपगमात् । न किंचिद्वस्तु सत्तालक्षणं व्यभिचरतीति कापिलानां दर्शनं । न पुनर्वैशेषिकाणां ईश्वरज्ञानस्योदासीनस्य कल्पने तत्कल्पनावैयर्थ्यप्रसंगात् कार्यकारिणैव तेन भवितव्यं यच्च कार्यकारि तत्सातिशयमेव युक्तं । न चैवं परिणामिनित्यता ज्ञानस्य सांख्यपरिकल्पितप्रधानवत्प्रसज्यते, तद-

१ सांख्यैरप्रतिपादनात् २ बौद्धादीनां । ३ कस्यचिदेवं ।

तिशयाना क्रमभुवा ततो भिन्नत्वात्, तद्भेदेऽतिशयानामिवेश्वरज्ञानस्यापि नाशोत्पादप्रसगात्। ईश्वरज्ञानवद्वा तदतिशयानामनुत्पादविनाशधर्मकत्व-प्रसगात्। तदेवमीश्वरज्ञान क्रमेणानेकातिशयसपाते क्रमवदेव। क्रमवतश्चेश्वरज्ञानात्कार्याणा क्रमो न विरुध्यत एव, सर्वथाप्यक्रमादेव हेतो कार्यक्रमविरोधसिद्धे। एतेन सार्थ्यं परिकल्प्यमानस्य पुरुषस्य निरतिशयस्य सर्वदोदासीनस्य वैयर्थ्यमापादितमिति बोद्धव्य। वैशेषिकाणामात्मादिवस्तुनो नित्यस्याप्यर्थातरभूतैरतिशयै सातिशयत्वोपगमात्सर्वदोदासीनस्य कस्यचिदप्रतिज्ञानादिति केचिदाचक्षते। तेऽप्येव प्रष्टव्या कथमीश्वरस्य ज्ञानस्य ततोऽर्थातरभूतानामतिशयाना क्रमवत्त्वे वास्तव क्रमवत्त्व सिद्धयेत्, तेषा तत्र समवायादिति चेत् समान पर्यनुयोग कथमर्थातरभूतानामतिशयानामीश्वरज्ञान एव समवायो न पुनरन्यत्रेति तत्रैवेहेदमिति प्रत्ययविशेषोत्पत्तेरिति चेत् ननु स एवेहेदमिति प्रत्ययविशेष कुतोऽन्यत्रापि न स्यात् सर्वथा विशेषाभावात्। यथैव हि, इह महेश्वरज्ञानेऽतिशया इति ततोऽर्थांतरभाविनोऽपि प्रतीयते तथेह घटे तेऽतिशया प्रतीयन्ता। तत्रैव तेषा समवायादिहेदमिति प्रत्ययविशेषो न पुनरन्यत्रेति चेत् सोयमन्योन्यसश्रय सतीहेदमिति प्रत्ययविशेषेऽतिशयानामीश्वरज्ञान एव समवाय सिद्धयेत् तत्रैव तेषा समवायादिहेदमिति प्रत्ययविशेषो नियम्यत इति नैकस्यापि प्रसिद्धि। भवतु वा तेषा तत्र समवाय, स तु क्रमेण युगपद्वा, क्रमेण चेत् कथमक्रममीश्वरज्ञान क्रमभाव्यनेकातिशयसमवाय क्रमेण प्रतिपद्यत इति दुरवबोध, क्रमवर्तिभिरतिशयातरैरीश्वरज्ञानस्य क्रमवत्त्वसिद्धेरदोषोऽयमिति चेत् ननु तान्यप्यन्यान्यतिशयातराणीश्वरज्ञानादर्थांतरभूतानि कथ तस्य क्रमवत्तां साधयेयुरतिप्रसगात्। तेषा तत्र समवायादिति चेत् स

तर्हि तत्समवाय क्रमेण युगपद्वेत्यनिवृत्त पर्यनुयोगोऽनवस्था च । यदि पुनर्युगपदीश्वरज्ञानेऽतिशयानां समवायस्तदा तन्निबन्धनोऽपि तस्य क्रमो दूरोत्सारित एव तेषामक्रमत्वादिति सातिशयस्यापीश्वरज्ञानस्याक्रमत्व-सिद्धि । तथा चाक्रमादीश्वरज्ञानात्कार्याणा क्रमो न स्यादिति सुक्त दूषण । किं च तदीश्वरज्ञान प्रमाण स्यात्फल वा पक्षद्वयेऽपि दोषमादर्शयन्नाह—

तद्बोधस्य प्रमाणत्वे फलाभाव. प्रसज्यते ।
ततः फलावबोधस्यानित्यस्येष्टौ मतक्षति ॥ २७ ॥
फलत्वे तस्य नित्यत्व न स्यान्मानात्समुद्भवात् ।
ततोऽनुद्भवने तस्य फलत्व प्रतिहन्यते ॥ २८ ॥

नेश्वरज्ञान नित्य प्रमाण सिद्ध्येत् तस्य फलाभावात् । फलज्ञान-स्यानित्यस्य परिकल्पने च महेश्वरस्य नित्यानित्यज्ञानद्वयपरिकल्पनायां सिद्धांतविरोधात् । फलत्वे चेश्वरज्ञानस्य नित्यत्व न स्यात् प्रमाणतस्तस्य समुद्भवात् । ततोऽनुद्भवे तस्य फलत्वविरोधान्न नित्यमीश्वरज्ञानमभ्यु पगमनीय तस्य निगदितदोषानुषगेण निरस्तत्वात् । किं तर्ह्यनित्यमेवेश्वर-ज्ञानमित्यपरे । तन्मतमनूद्य निराकुर्वन्नाह—

अनित्यत्वे तु तज्ज्ञानस्यानेन व्यभिचारिता ।
कार्यत्वादेर्महेशेनाकरणेऽस्य स्वबुद्धित ॥ २९ ॥
बुद्ध्यतरेण तद्बुद्धे' करणे चानवस्थिति. ।
नानादिसततिर्युक्ता कर्मसतानतो विना ॥ ३० ॥

अनित्य हीश्वरज्ञानमीश्वरबुद्धिकार्य यदि नेष्यते तदा तेनैव कार्य-त्वादिहेतुस्तनुकरणभुवनादेर्बुद्धिमत्कारणत्वे साध्येऽनैकातिक स्यात् । यदि पुनर्बुद्ध्यतरेण स्वबुद्धिमीश्वर कुर्वीत तदा परापरबुद्धिप्रतीक्षाया-

मेवोपक्षीणत्वादीश्वरस्य प्रकृतबुद्धे करणे न स्यादनवस्थानात् । स्या
प्रकृतबुद्धे करणे नाऽपूर्वबुद्ध्यन्तर प्रतीक्षते महेश । किं तर्हि पूर्वत
बुद्धिमाश्रित्य प्रकृतां बुद्धिं कुरुते तामपि तत्पूर्वां बुद्धिमित्यनादिबुद्धि
सततिरीश्वरस्य ततो नानवस्थेति । तदप्यसत् । तथाबुद्धिसंतानस्य
कर्मसंतानापायेऽसंभवात् । क्रमजन्मा हि बुद्धि परापरतद्धेतोरदृष्टविशे-
षस्य क्रमादुत्पद्यते नान्यथा । यदि पुनर्योगजधर्मसततेरनादेरीश्वरस्य
सद्भावादधर्मानुपलम्भ पूर्वस्मात् समाधिविशेषाद्धर्मस्यादृष्टविशेषस्योत्पादा
ततो बुद्धिविशेषस्य प्रादुर्भावाददृष्टसंतानानिबन्धनाया एव बुद्धिसंततेरस्यु
पगमादिति मत तदापि कथमीश्वरस्य सकर्मता न सिद्ध्येत् । तत्सिद्धौ च
सशरीरताऽपि कथमस्य न स्यात् तस्या च सत्या न सदा मुक्तिस्तस्य
सिद्ध्येत् । सदेहमुक्ते[2] सदासिद्धौ[3] तद्देहेन[4] च कार्यत्वादे साधनस्य
तन्वादेर्बुद्धिमत्कारणत्वे साध्ये कथमनैकान्तिकता परिहर्तुं शक्येति तस्य
बुद्धिमत्कारणत्वासंभवात् । संभवे चानवस्थानुषङ्गादिति प्रागेवोक्त । किं
चेद विचार्यते किमीश्वरज्ञानमव्यापि किं वा व्यापीति प्रथमपक्षे
दूषणमाह—

अव्यापि च यदि ज्ञानमीश्वरस्य तदा कथं ।
सकृत्सर्वत्र कार्याणामुत्पत्तिर्घटते ततः ॥ ३१ ॥
यद्येकत्र स्थितं देशे ज्ञानं सर्वत्र कार्यकृत् ।
तदा सर्वत्र कार्याणां सकृत् किं न समुद्भव ॥ ३२ ॥
कारणांतरवैकल्यात्तथाऽनुत्पत्तिरित्यपि ।
कार्याणामीश्वरज्ञानाहेतुकत्वं प्रसाधयेत् ॥ ३३ ॥

---

१ अदोष । २ जीवन्मुक्ते । ३ नित्यत्वे । ४ जीवन्मुक्तदेहेन ।

सर्वत्र सर्वदा तस्य व्यतिरेकाप्रसिद्धितः।
अन्वयस्यापि संदेहात्कार्यं तद्धेतुकं कथं ॥ ३४ ॥

तदीश्वरज्ञानं तावदव्यापीष्टं प्रादेशिकत्वात् सुखादिवत् । प्रादेशिकमीश्वरज्ञानं विभुद्रव्यविशेषगुणत्वात् यदित्थं तदित्थं यथा सुखादि तथा चेश्वरज्ञानं तस्मात्प्रादेशिकमिति नासिद्धं प्रादेशिकत्वं साधनं, न च तत्साधनस्य हेतो सामान्यगुणेन संयोगादिना व्यभिचारो, विशेषग्रहणात् । तथापि विशेषगुणेन रूपादिनाऽनैकांतिकं इति न मंतव्यं विभुद्रव्यग्रहणात् । तथापीष्टविरुद्धस्यानित्यत्वस्य साधनात् विरुद्धो हेतुं विभुद्रव्यविशेषगुणत्वस्यानित्यत्वेन व्याप्तत्वात्, यथाहीदं विभुद्रव्यविशेषगुणत्वं प्रादेशिकत्वमीश्वरज्ञानस्य साधयेत् तद्वदनित्यत्वमपि तदव्यभिचारात्, न हि कश्चिद्विभुद्रव्यविशेषगुणो नित्यो दृष्ट इत्यपि नाशंकनीयं महेश्वरस्यास्मद्विशिष्टत्वात् तद्विज्ञानस्यास्माद्विलक्षणत्वात् । न ह्यस्मदादिविज्ञाने यो धर्मो दृष्टः स महेश्वरविज्ञानेऽप्यापादयितुं युक्तोऽतिप्रसंगात् । तस्यास्मदादिविज्ञानवत् समस्तार्थपरिच्छेदकत्वाभावप्रसक्तेः सर्वत्रास्मदादिबुद्ध्यादीनामेवानित्यत्वेन व्याप्तस्य विभुद्रव्यविशेषगुणत्वस्य प्रसिद्धेः विभुद्रव्यस्य वा महेश्वरस्यैवाभिप्रेतत्वात्, तेन यदुक्तं भवति महेश्वरविशेषगुणत्वात् तदुक्तं भवति विभुद्रव्यविशेषगुणत्वादिति ततो नेष्टविरुद्धसाधनो हेतुर्यतो विरुद्धः स्यात् । न चैवमुदाहरणानुपपत्तिरीश्वरसुखादेरेवोदाहरणत्वात् तस्यापि प्रादेशिकत्वात् साध्यवैकल्याभावात् महेश्वरविशेषगुणत्वाच्च साधनवैकल्यासंभवात् ततोऽस्माद्धेतोरीश्वरज्ञानस्य सिद्धं प्रादेशिकत्वं । ततश्चाव्यापि तदिष्टं यदि वैशेषिकैस्तदा कथं सकृत्सर्वत्र तन्वादिकार्याणामुत्पत्तिरीश्वरज्ञानाद् घटते तद्धि निमित्तकारणं सर्वकार्योत्पत्तौ सर्वत्रासन्निहितमपि कथमपवर्ते कालादेर्योगि न च यथा

सर्वत्र कार्योत्पत्तौ निमित्तकारणत्वप्रसिद्धेः । विभोरीश्वरस्य निमित्तकारणत्वप्रसिद्धे विभोरीश्वरस्य निमित्तकारणत्वसाधनाददोष इति चेन्न । तस्य यत्र प्रदेशेषु बुद्धिस्तत्रैव निमित्तकारणत्वोपपत्तेर्बुद्धिशून्येऽपि प्रदेशांतरे तस्य निमित्तकारणत्वे, न तत्र कार्याणां बुद्धिमन्निमित्तत्व सिद्ध्येत् तथा च व्यर्थं बुद्धिमन्निमित्तत्वसाधन सर्वत्र कार्याणां बुद्धिमदभावेऽपि भावापत्ते । न चैव कार्यत्वादयो हेतवो गमका स्युर्बुद्धिशून्येश्वरप्रदेशवर्तिभिरबुद्धिमन्निमित्तै कार्यादिभिर्व्यभिचारात् । ततस्तेषां बुद्धिमन्निमित्तत्वासिद्धे । स्यान्मत प्रदेशवर्तिनाऽपि ज्ञानेन महेश्वरस्य युगपत्समस्तकारकपरिच्छेदसिद्धे सर्वकार्योत्पत्तौ युगपत्सकलकारकप्रयोक्तृत्वव्यवस्थिते निमित्तत्वान्निकार्याणां बुद्धिमन्निमित्तत्वोपपत्ते नोक्तदोषेऽनुप्रसज्यत इति । तदप्यसम्यक् । क्रमेणानेकत्वादिकार्यं मानि तस्य निमित्तकारणत्वायोगात् । ज्ञान हीश्वरस्य यथैकत्र प्रदेशे वर्तमान समस्तकारकशक्तिसाक्षात्करणात् समस्तकारकप्रयोक्तृत्वसाधनात् सर्वत्र परपरया कार्यकारीष्यते तदा युगपत्सर्वकार्याणां सर्वत्र किं न समुद्भव प्रसज्यते, यतो महेश्वरस्य प्राक् पश्चाच्च कार्योत्पत्तौ निमित्तकारणत्वाभावो न सिद्ध्येत् । समर्थेऽपि सति निमित्तकारणे कार्यानुत्पादविरोधात् । स्यान्मत न निमित्तकारणमात्रात्तत्वादिकार्याणामुत्पत्ति समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणान्तराणामपि सद्भावे कार्योत्पत्तिदर्शनात् न च सर्वकार्याणां युगपत्समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणसद्भाव क्रमेणैव तत्प्रसिद्धे । तत कारणांतराणां वैकल्यात् तथा युगपत्सर्वत्र कार्याणामनुत्पत्तिरिति । तदपि कार्याणां नेश्वरज्ञानहेतुत्व साधयेत् तदन्वय यतिरेकासिद्धे सत्यपीश्वरज्ञाने केषाचित्कार्याणां कारणांतराभावेऽनुत्पत्ते कारणांतरसद्भाव एवोत्पत्ते कारणांतरान्वयव्यतिरेकानुविधानस्यैव सिद्धे तत्कार्यत्वस्यैव व्यवस्थानात् । ननु च सत्येव

ज्ञानवति महेश्वरे तन्वादिकार्याणामुत्पत्तेरन्वयोऽस्त्येव । व्यतिरेकोऽपि विशिष्टावस्थापेक्षया महेश्वरस्य विद्यत एव कार्योत्पादनसमर्थकारणात-रसन्निधानविशिष्टेश्वरेऽसति कार्याणामनुत्पत्ते व्यतिरेकनिश्चयात् । सर्वत्रावस्थापेक्षयैवावस्थावतोऽन्वयव्यतिरेकप्रतीतेः । अन्यथा तदसंप्रत्ययात् । न ह्यवस्थांतरे सति कार्योत्पत्तिरिति वक्तुं शक्यं सर्वास्वप्यवस्थासु तस्मिन्सति तदुत्पत्तिप्रसंगात् । नाप्यवस्थावतोऽसंभवे कार्येऽस्यासंभव इति वक्तुं तस्य नित्यत्वादभावानुपपत्तेः । द्रव्यावस्थाविशेषाभावे तु तत्साध्यकार्य-विशेषानुत्पत्तेः सिद्धो व्यतिरेकोऽन्वयवत् न चावस्थावतो द्रव्यस्यानाद्यन-न्तस्योत्पत्तिविनाशशून्यस्यापन्हवो युक्तः तस्याबाधितान्वयज्ञानसिद्धत्वात् तदपह्नवे सौगतमतप्रवेशानुषंगात् कुतः स्याद्वादिनामिष्टसिद्धिरिति कश्चिद्वै-शेषिकमतमनुमन्यमानः समभिधत्ते। सोऽप्येवं प्रष्टव्यः किमवस्थावतोऽ-वस्था पदार्थान्तरभूता किंवा नेति । प्रथमकल्पनायां कथमवस्थापे-क्षयाऽन्वयव्यतिरेकानुविधानं तन्वादिकार्याणामीश्वरान्वयव्यतिरेकानुविधानं युज्यते, धूमस्य पावकान्वयव्यतिरेकानुविधाने पर्वताद्यन्वयव्यतिरेकानुविधा-नप्रसंगात् । पदार्थांतरत्वाविशेषात् यथैव हि पर्वतादेः पावकस्य पदार्थांतरत्वं तथेश्वरात्कारणांतरसंनिधानस्यावस्थाविशेषस्यापि सर्वथा विशेषाभावात् । यदि पुनरीश्वरस्यावस्थातो भेदेऽपि तेन संबंधसद्भावात्तदन्वयव्यतिरेकानु-विधानं कार्याणामीश्वरान्वयव्यतिरेकानुविधानमेवेति मन्यते तदा पर्वतादेः पावकेन संबंधात्पावकान्वयव्यतिरेकानुविधानमपि धूमस्य पर्वताद्यन्वयव्य-तिरेकानुविधानमनुमन्यतां । पावकविशिष्टपर्वताद्यन्वयव्यतिरेकानुकरणं धूम-स्यानुमन्यते एव तद्वदवस्थाविशिष्टेश्वरान्वयव्यतिरेकानुकरणं तन्वादिका-र्याणां युक्तमनुमन्तुमिति चेन्न पर्वतादिवदीश्वरस्य भेदप्रसंगात् । यथैव हि पावकविशिष्टपर्वतादेरन्यः पावकाविशिष्टपर्वतादिः सिद्धः तद्वत्कारणांतर-

सन्निधानलक्षणावस्थाविशिष्टादीश्वरात्पूर्वं तदविशिष्टेश्वरोऽन्य कथं न प्रसिद्ध्येत् । स्यान्मत द्रव्याद्यनेकविशेषणविशिष्टस्यापि सत्तासामान्यस्य यथा न भेद समवायस्य वाऽनेकसमवायिविशेषणविशिष्टस्याप्येकत्वमेव तद्वदनेकावस्थाविशिष्टस्यापीश्वरस्य न भेद सिद्ध्येत् तदेकत्वस्यैव प्रमाणत सिद्धेरिति तदेतत्स्वगृहमान्य । सत्तासामान्यसमवाययोरपि स्वविशेषणभेदाद्भेदप्रसिद्धेर्व्यतिलङ्घयितुमशक्ते । तस्यैकानेकस्वभावतयैव प्रमाणगोचरचारित्वात् तेनैतेन नानामूर्तिमद्द्रव्यसंयोगविशिष्टस्य व्योमात्मादिविभुद्रव्यस्याभेद प्रत्याख्यात स्वविशेषणभेदाद्भेदसंप्रत्ययादेकानेकस्वभावत्वव्यवस्थानात् । योऽप्यवस्थावतोऽवस्था पदार्थान्तरभूता नानुमन्यते तस्यापि कथमवस्थाभेदादवस्थावतो भेदो न स्यादवस्थाना वा कथमभेदो न भवेत् तदर्थान्तरत्वाभावात् । स्यादाकूत अवस्थानामवस्थावत पदार्थान्तरत्वाभावेऽपि न तदभेद तासा तद्धर्मत्वात् न च धर्मो धर्मिणोऽनर्थान्तरमेव धर्मधर्मिव्यवहारभेदविरोधात् भेदे तु न धर्माणा भेदाद्धर्मिणो भेद प्रत्येतु शक्येत यतोऽवस्थाभेदादीश्वरस्य भेद सपाद्यत इति । तदपि स्वमनोरथमात्र धर्माणा सर्वथा धर्मिणो भेदे धर्मधर्मिभावविरोधात् सह्यविन्ध्यादिवत् । ननु धर्मधर्मिणो सर्वथाभेदेऽपि निर्बाधप्रत्ययविषयत्वात् न धर्मधर्मिभावविरोध । सह्यविन्ध्यादीनां तु निर्बाधधर्मधर्मिसंप्रत्ययविषयत्वाभावान्न धर्मधर्मिभावव्यवस्था । न हि वय भेदमेव धर्मधर्मिव्यवस्थानिबन्धनमभिदध्महे येन भेदे धर्मधर्मिभावो विरुध्यते सर्वथैवाभेद इव प्रत्ययविशेषात्तद्व्यवस्थाभिधानात् । सर्वत्राबाधितप्रत्ययोपायत्वाद्वैशेषिकाणा तद्विरोधादेव विरोधसिद्धेरिति कश्चित् । सोऽपि स्वदर्शनानुरागाधीकृत एव बाधकमवलोकयन्नपि नावधारयति । धर्मधर्मिप्रत्ययविशेषस्यैव धर्मधर्मिणोर्भेदैकान्तेऽनुपपत्ते सह्यविन्ध्यादिवत्प्रतिपादनात् । यदि पुन प्रत्यासत्तिविशेषादी-

श्वरतन्मतयोर्भेदेऽपि धर्मधर्मिप्रत्ययविशेषः स्यात् न तु सह्यविंध्यादीनां तदभावादिति मतं तदाऽसौ प्रत्यासत्तिर्धर्मधर्मिभ्यां भिन्ना कथं च धर्मधर्मिणो-रिति व्यपदिश्यते न पुनः सह्यविंध्ययोरिति विशेषहेतुर्वक्तव्यः। प्रत्यास-त्त्यंतरं तद्धेतुरिति चेत् तदपि यदि प्रत्यासत्तितद्वद्भ्यो भिन्नं तदा तैद्व्यपदेश-नियमनिबंधनं प्रत्यासत्त्यंतरमभिधानीयं तथा चानवस्थानात्कुतः प्रकृत-प्रत्यासत्तिनियमव्यवस्था। प्रत्ययविशेषादेवेति चेत्, ननु स एव विचार्यो वर्तते प्रत्ययविशेषः किं प्रत्यासत्तेस्तत्तद्वद्भ्यां सर्वथा भेदे सतीश्वर-तद्वतोर्योः प्रत्यासत्तिरिति प्रादुर्भवति किं वाऽनर्थान्तरभाव एव कथंचि-त्तादात्म्ये वा। तत्र सर्वथा भेदाभेदयोर्बाधकसद्भावात् कथंचित्तादात्म्य-मनुभवतेरेव तथा प्रत्ययेन भवितव्यं तत्र बाधकानुदयात्। 'ननु नैकान्तयोः कथंचित्तादात्म्यमेव धर्मधर्मिणोः प्रत्यासत्तिः स्याद्वादिभिरभि-धीयते तच्च यदि ताभ्यां भिन्नं यदा न तयोरिति व्यपदिश्यते तदभिन्नं चेत् किं केन व्यपदेश्यं। यदि पुनस्ताभ्यां कथंचित्तादात्म्यस्यापि परं कथं-चित्तादात्म्यमिष्यते तदा प्रकृतपर्यनुयोगस्यानिवृत्तेः परापरकथंचित्तादा-त्म्यपरिकल्पनायामनवस्था स्यात्। नैवं कथंचित्तादात्म्यपक्षस्य बाधितेति कथमयं पक्षः क्षेमकरः प्रेक्षावतामक्षूणमालक्ष्यते। यदि पुनः कथंचि-त्तादात्म्यं धर्मधर्मिणोर्भिन्नमेवाभ्यनुज्ञायते ताभ्यामनवस्थापरिजिहीर्षयाऽने-कान्तवादिना तदा धर्मधर्मिणोरेव भेदोऽनुज्ञायतां सुदूरमपि गत्वा तस्या-श्रयणीयत्वात्। तदनाश्रयणे भेदव्यवहारविरोधादित्यपरः" सोऽप्यनवबो-धाकुलितांतःकरण एव। कथंचित्तादात्म्यं हि धर्मधर्मिणोः सत्त्वं स्व-भावविष्कम्भाव एव तयोर्नात्यंतरत्वेन सप्रत्ययाद्यवस्थाप्यते। धर्मधर्मिणो-

१ प्रत्यासत्तिधर्मधर्मिभ्यां। धर्मधर्मिप्रत्यासत्तीनामिदं प्रत्यासत्त्यंतरमिति व्यप-देशनियमस्य कारणं।

रविष्वग्भाव इति व्यवहारस्तु न सम्बधान्तरनिबन्धनो यतः कथंचित्तादात्म्या-
न्तरं सम्बन्धान्तरमनवस्थाकारि परिकल्प्यते ततः एव कथंचित्तादात्म्याद्धर्मधर्मिणो
र्धर्मिणो कथंचित्तादात्म्यमिति प्रत्ययविशेषस्य करणात् । कथंचित्तादा-
त्म्यस्य कथंचिद्भेदस्वीकारत्वात् कथंचिद्भेदाभेदौ हि कथंचित्तादात्म्य ।
तत्र कथंचिद्भेदाश्रयणाद् धर्मधर्मिणो कथंचित्तादात्म्यमिति भेदविभ-
क्तिसद्भावात् भेदव्यवहारसिद्धि । कथंचिदभेदाश्रयणात्तु धर्मधर्मिणावेव
कथंचित्तादात्म्यमित्यभेदव्यवहारः प्रवर्तते धर्मधर्मिव्यतिरेकेण कथंचि-
द्भेदाभेदयोरभावात् कथंचिद्भेदो हि धर्म एव कथंचिदभेदस्तु धर्म्येव
कथंचिद्भेदाभेदौ तु धर्मधर्मिणावेव एव सिद्धौ तावेव च कथंचित्तादात्म्य
वस्तुनोऽभिधीयते । तच्छब्देन वस्तुनः परामर्शात् । तस्य वस्तुनः
आत्मानौ तदात्मानौ तयोर्भावस्तादात्म्य । भेदाभेदस्वभावत्व कथंचिदिति
विशेषणेन सर्वथा भेदाभेदयो परस्परनिरपेक्षयो प्रतिक्षेपात्तत्पक्षे निक्षि-
प्तदोषपरिहार । परस्परसापेक्षयोश्च परिग्रहात् जात्यन्तरवस्तुव्यवस्थापनात्
सर्वथा शून्यवादप्रतिक्षेपसिद्धिरिति कथंचिद्भेदाभेदात्मकं कथंचिद्धर्म-
धर्म्यात्मकं कथंचिद्द्रव्यपर्यायात्मकमिति प्रतिपाद्यते स्याद्वादन्यायनिष्ठैः,
तथैव तस्य प्रतिष्ठितत्वात् । सामान्यविशेषवन्मेचकज्ञानवच्च । तत्र
विरोधवैय्यधिकरण्यादिदूषणमनेनैवापसारितमिति नैश्चितया । नन्वेवं
स्याद्वादिनामपि द्रव्यस्य नित्यत्वात्तदन्वयव्यतिरेकानुविधानं कार्याणां न
स्यादीश्वरान्वयव्यतिरेकानुविधानवत् पर्यायाणां च क्षणिकत्वात्तदन्वय-
व्यतिरेकानुविधानमपि न घटते, नष्टे पूर्वपर्याये स्वयमसत्येवोत्तरकार्य-
स्योत्पत्तेः सति चानुत्पत्तेरन्यथैकक्षणवृत्तित्वप्रसङ्गात् सर्वपर्यायाणामिति तद्भा-
वभावित्वानुपपत्ति । यदि पुनर्द्रव्ये सत्येव कार्याणां प्रसूतेस्तदन्वयसिद्धि-
स्तन्निमित्तपर्यायाणामभावे वानुत्पत्तेर्व्यतिरेकसिद्धिरिति तदन्वयव्यति-

रेकानुविधानमिष्यते तदेश्वरस्य तदिच्छाविज्ञानयोश्च नित्यत्वेऽपि तन्वादिकार्याणां तद्भाव एव भावात्तदव्ययस्तत्सहकारिकारणावस्थापाये च तेषामनुत्पत्तेर्व्यतिरेकः इति तदन्वयव्यतिरेकानुविधानमिष्यतां विशेषाभावात् ततः सर्वकार्याणां बुद्धिमत्कारणत्वासिद्धिरिति परे प्रत्यवतिष्ठन्ते तेऽपि न कार्यकारणभावविदः । स्याद्वादिनां द्रव्यस्य पर्यायनिरपेक्षस्य पर्यायस्य वा द्रव्यनिरपेक्षस्य द्रव्यपर्याययोर्वा परस्परनिरपेक्षयोः कार्यकारित्वानभ्युपगमात् तथा प्रतीत्यभावात् । द्रव्यपर्यायात्मकस्यैव जात्यतरवस्तुनः कार्यकारित्वेन सम्प्रत्ययात् कार्यकारणभावस्य तथैव प्रसिद्धे वस्तुनि द्रव्यरूपेणान्वयप्रत्ययविषये सत्येव कार्यस्य प्रादुर्भावात्तन्निबन्धनपर्यायविशेषाभावे च कार्यस्याप्रादुर्भावात्तदन्वयव्यतिरेकानुकरणात्कार्यकारणभावो व्यवतिष्ठते । न च द्रव्यरूपेणापि वस्तुनो नित्यत्वमवधार्यते तस्य पर्यायेभ्यो भंगुरेभ्यः कथंचिदनर्थांतरभावात् कथंचिन्नित्यत्वासिद्धेर्महेश्वरस्य तु वैशेषिकैः सर्वथा नित्यत्वप्रतिज्ञानात्तदन्वयव्यतिरेकानुकरणासमवात्कार्याणामुत्पत्तेरयोगात् । पर्यायाणां च द्रव्यरूपेण नित्यत्वसिद्धेः कथंचिन्नित्यत्वात्सर्वथाऽनित्यत्वानवधारणात् विशिष्टपर्यायसद्भावे कार्योदयात्तदभावे चानुदयात् कार्यस्य तदन्वयव्यतिरेकानुकरणसिद्धेः । निरन्वयक्षणिकपर्यायाणामेव तदघटनात् तत्र कार्यकारणभावाव्यवस्थिते । पर्यायार्थिकनयप्राधान्यादविरोधात् द्रव्यार्थिकनयप्राधान्येन तदविरोधवत् । प्रमाणार्पणया तु द्रव्यपर्यायात्मनि वस्तुनि सति कार्यस्य प्रभवनादसति चाऽप्रभवनात्तदन्वयव्यतिरेकानुविधानं सकलजनसाक्षिकं कार्यकारणभावं व्यवस्थापयेत् सर्वैकांतकल्पनायां तदभावं विभावयतीति कृतमतिप्रसंगिन्या कथया । महेश्वरज्ञानस्य नित्यस्याव्यापिनोऽपि सर्वत्र कार्यकरणसमर्थस्य सर्वेषु देशेषु सर्वस्मिन्काले व्यतिरेकाप्रसिद्धेरन्वयस्यापि नियतस्य

निश्चेतुमशक्तेस्तन्वादिकार्यं तद्धेतुकं कारणान्तरापेक्षयापि न सिध्यत्येवेति स्थितं । कस्यचिन्नित्यव्यापीश्वरज्ञानाभ्युपगमेऽपि दूषणमतिदिशन्नाह,—

एतेनेवेश्वरज्ञानं व्यापिनित्यमपाकृतं ।
तस्येशवत्सदा कार्यक्रमहेतुत्वहानितः ॥ ३५ ॥

एतेन व्यतिरेकाभावान्वयसन्देहव्यवस्थापकवचनेन व्यापिनित्यमीश्वरज्ञानं तन्वादिकार्योत्पत्तिनिमित्तमपाकृतं वेदितव्यं तस्येश्वरवत्सर्वगतत्वेन क्वचिद्देशे नित्यत्वेन कदाचित्काले व्यतिरेकाभावनिश्चयात् तदन्वयमात्रस्य च निश्चेतुमशक्तेः तस्मिन्सति समर्थे युगपत्सर्वकार्याणामुत्पत्तिप्रसंगात् । सर्वदा कार्यक्रमहेतुत्वहाने कालदेशकृतक्रमाभावात् ' सर्वथा क्रमाभावात् ' क्रमवत्त्वे नित्यत्वसर्वगतत्वविरोधात् पावकादिवत् । स्यान्मतं प्रतिनियतदेशकालसहकारिकारणक्रममपेक्ष्य कार्यक्रमहेतुत्वं महेश्वरस्य न तद्विज्ञानस्यापि न विरुध्यते इति । तदप्यशक्यप्रतिष्ठं सहकारिकारणेषु क्रमवत्सु सत्सु तन्वादिकार्याणां प्रादुर्भवतां तेष्वसत्सु चानुत्पद्यमानानां तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात् तद्धेतुकत्वस्यैव प्रसिद्धेरीश्वरज्ञानहेतुकत्वं दुरुपपादमापनीपद्येत । यदि पुनः सकलसहकारिकारणानामनित्यानां क्रमजन्मनामपि चेतनत्वाभावाच्चेतनेनानधिष्ठितानां कार्यनिष्पादनाय प्रवृत्तेरनुपपत्तेस्तुरीतन्तुवेमशलाकादीनां कुविन्देनानधिष्ठितानां पटोत्पादनायाऽप्रवृत्तिवच्चेतनस्तदधिष्ठाता साध्यते । तथा हि विवादाध्यासितानि कारणान्तराणि क्रमवर्तीन्यक्रमाणि च चेतनाधिष्ठितान्येव तन्वादिकार्याणि कुर्वन्ति स्वयमचेतनत्वात् यानि यानि अचेतनानि तानि तानि चेतनाधिष्ठितान्येव स्वकार्यं कुर्वाणानि दृष्टानि यथा तुरीतन्त्वादीनि स्वकार्यं, स्वयमचेतनानि च कारणान्तराणि तस्माच्चेतनाधिष्ठितान्येव तन्वादिकार्याणि कुर्वन्ति योऽसौ तेषामधिष्ठाता स महेश्वरः पुरुषविशेषः

क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्ट समस्तकारकशक्तिपरिज्ञानभाक् सिसृक्षाप्रयत्नविशेषवांश्च प्रभुर्विभाव्यते तद्विपरीतस्य समस्तकारकाधिष्ठातृत्वविरोधात् बहूनामपि समस्तकारकाधिष्ठायिनां पुरुषविशेषाणां प्रतिनियतज्ञानादिशक्तीनामेकेन महाप्रभुणाऽधिष्ठितानामेव प्रवृत्तिघटनात् सामतमहासामतमण्डलीकादीनामेकचक्रवर्त्यधिष्ठितानां प्रवृत्तिवदिति महेश्वरसिद्धिः। तत्राचेतनत्वादिति हेतोर्वत्सविवृद्धिनिमित्तं प्रवर्त्तमानेन गोक्षीरेणानैकान्तिकत्वमिति न शङ्कनीयं। तस्यापि चेतनेन वत्सेनादृष्टविशेषसहकारिणाधिष्ठितस्यैव प्रवृत्तेः। अन्यथा मृते वत्से गोभक्तेनैव तस्य प्रवृत्तिविरोधात्। न च वत्सादृष्टविशेषवशात्प्रवृत्तावपि समानोऽयं दोष इति शक्यं तत्क्षीरोपभोक्तृजनादृष्टविशेषसहकारिणापि चेतनेनाधिष्ठितस्य प्रवृत्तिघटनात् सहकारिणामप्रतिनियमात्। यदपि कश्चिदुच्यते महेश्वरोऽपि चेतनान्तराधिष्ठितः प्रवर्तते चेतनत्वाद्विशिष्टकर्मकरादिवदिति। तदपि न सत्यं तदधिष्ठापकस्यैव महेश्वरत्वात्। यो ह्यत्योऽधिष्ठाता स्वतन्त्रः स महेश्वरस्ततोऽन्यस्य महेश्वरत्वानुपपत्तेर्न चात्योऽधिष्ठाता न व्यवतिष्ठते तन्वादिकार्याणामुत्पत्तिव्यवस्थानामभावप्रसङ्गात्। परापरमहेश्वरप्रतीक्षायामेवोपक्षीणशक्तित्वात् ततो निरवद्यमिदं साधनमिति केचित्। तेऽपि न हेतुसामर्थ्यवेदिनः। अचेतनत्वस्य हेतोः संसारिजनज्ञानेषु स्वयं चेतनस्वभावात्पक्षाव्यापकत्वात्। ननु च न चेतनत्वप्रतिषेधोऽचेतनत्वं किं तर्हि चेतनासमवायप्रतिषेधः स च ज्ञानेष्वस्ति तेषां स्वयं चेतनत्वात् तत्रापरचेतनासमवायाभावात् ततोऽचेतनत्वं साधनं न पक्षाव्यापकं ज्ञानेष्वपि सद्भावादिति न मन्तव्यं। संसार्यात्मसु चेतनासमवायात् चेतनत्वप्रसिद्धेरचेतनत्वस्य हेतोरभावात् पक्षाव्यापकत्वस्य तदवस्थत्वात्। यदि तु संसार्यात्मना स्वतोऽचेतनत्वादचेतनत्वस्य हेतोस्तत्र सद्भावान्न पक्षाव्यापक-

त्वमिति मतिः । तदा महेश्वरस्याप्यचेतनत्वप्रसङ्गः तस्यापि स्वतोऽचेतनत्वात् तथा च दृष्टादृष्टकारणान्तरवन्नीश्वरस्यापि हेतुर्स्तुश्चेतनान्तराधिष्ठितत्वं साधनीयं तथा चानवस्था सुदूरमपि गत्वा कस्यचित्स्वतश्चेतनत्वानभ्युपगमात् । महेश्वरस्य स्वतोऽचेतनस्यापि चेतनान्तराधिष्ठितत्वाभावे तेनैव हेतोरनैकान्तिकत्वमिति कुतः सकलकारकाणां चेतनाधिष्ठितत्वसिद्धिर्यत इदं शोभते " अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वेति " । स्यान्मतं चेतनाज्ञानं तदधिष्ठितत्वं सकलकारकान्तराणामचेतनत्वेन हेतुना साध्यते तच्च ज्ञानं समस्तकारकशक्तिपरिच्छेदकं नित्यं गुणत्वादाश्रयमन्तरेणासम्भवात् स्वाश्रयमात्मान्तरं साधयति स नो महेश्वर इति । तदप्ययुक्तं । संसार्यात्मनां ज्ञानैरपि स्वयं चेतनास्वभावैरधिष्ठितस्य शुभाशुभकर्मकलापस्य तत्सहकारिकद्रव्यस्य च तन्वादिकार्योत्पत्तौ व्यापारसिद्धेरीश्वरज्ञानाधिष्ठानपरिकल्पनावैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तदन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव तद्व्यवस्थापनात् । अथ मतमेतत् संसार्यात्मनां विज्ञानानि विप्रकृष्टार्थाविषयत्वान्न धर्माधर्मपरमाणुकालाद्यतीन्द्रियकारकविशेषसाक्षात्करणसमर्थानि । न च तदसाक्षात्करणे तत्प्रयोजकत्वं तेषामवतिष्ठते तत्प्रयोजकत्वे च न तदधिष्ठितानामेव धर्मादीनां तन्वादिकार्यजन्मनि प्रवृत्तिः सिध्येत् ततोऽतीन्द्रियार्थसाक्षात्कारिणा ज्ञानेनाधिष्ठितानामेव स्वकार्ये व्यापारेण भवितव्यं तच्च महेश्वरज्ञानमिति । तदप्यनालोचितयुक्तिकं सकलातीन्द्रियार्थसाक्षात्कारिण एव ज्ञानस्य कारकाधिष्ठायकत्वेन प्रसिद्धस्य दृष्टान्ततयोपादीयमानस्यासम्भवात् तदधिष्ठितत्वसाधने हेतोरनन्वयत्वप्रसक्तेः । न हि कुम्भकारादेः कुम्भाद्युत्पत्तौ सकलकारकसाक्षात्कारि ज्ञानं विद्यते दण्डचक्रादिदृष्टकारकसन्दोहस्य तेन साक्षात्करणेऽपि तन्निमित्तादृष्टविशेषकालादेरसाक्षात्करणात् । ननु

ङ्गविशेषात्तत्परिच्छित्तिनिमित्तस्य लैङ्गिकस्य ज्ञानस्य सद्भावात् तथा स्वादृष्टविशेषा कुम्भकारादय कुम्भादिकार्याणि कुर्वंति नेतरे तेषा तथाविधादृष्टविशेषाभावादित्यागमज्ञानस्यापि तत्परिच्छेदनिबंधनस्य सद्भावात् सिद्धमेव कुम्भकारादिज्ञानस्य कुम्भादिकारकपरिच्छेदकत्व तत्प्रयोक्तृत्वेन तदधिष्ठाननिबंधनत्व ततस्तस्य दृष्टान्ततयोपादानान्न हेतोरन्वयत्वापत्तिरिति चेत् तर्हि सर्वसंसारिणा यथास्व तत्वादिकार्यजन्मनि प्रत्यक्षतोऽनुमानादागमाच्च तन्निमित्तदृष्टादृष्टकारकविषयपरिज्ञानसिद्धे कथमज्ञत्व येनात्मन सुखदुःखोत्पत्तौ हेतुत्व न भवेत् यतश्च सर्वससारीश्वरप्रेरित एव स्वर्ग वा श्वभ्र वा गच्छेदिति समञ्जसमालक्ष्यते। तत किमीश्वरपरिकल्पनया दृष्टादृष्टकारकांतराणामेव क्रमाक्रमज मनामन्वयव्यतिरेकानुविधानात् क्रमाक्रमजन्मानि तन्वादिकार्याणि भवतु तदुपभोक्तृजनस्यैव ज्ञानवत तदधिष्ठायकस्य प्रमाणोपपन्नस्य व्यवस्थापनात्। साम्प्रतमभ्युपगम्यापि महेश्वर ज्ञान अस्वसविदित स्वसविदित वेति कल्पनाद्वितयसभवे प्रथमकल्पनाया दूषणमाह—

> अस्वसंविदित ज्ञानमीश्वरस्य यदीष्यते।
> तदा सर्वज्ञता न स्यात् स्वज्ञानस्याप्रवेदनात्॥ ३६॥
> ज्ञानांतरेण तद्वित्तौ तस्याप्यन्येन वेदन।
> वेदनेन भवेदेवमनवस्था महीयसी॥ ३७॥
> गत्वा सुदूरमप्येव स्वसंविदितवेदने।
> इष्यमाणे महेशस्य प्रथम तादृगस्तु वः॥ ३८॥

महेश्वरस्य हि विज्ञान यदि स्व न वेदयते स्वात्मनि क्रियाविरोधात्तदा समस्तकारकशक्तिनिकरमपि कथ सवेदयेत्। तथा हि—नेश्वरज्ञान सकलकारकशक्तिनिकरवेदक स्वासवेदकत्वात्। यत्पुनस्वासवेदक तन्न

महेश्वरस्याकिञ्चिज्ज्ञत्वमिति यथा चक्षुः, तदपेक्षाज्ञानं तस्य-
स्येति कुतः समस्तकार्योत्पत्तौ तदन्यापेक्षस्य निमित्त-
कार्यसत्त्वे निमित्तकारणत्वं सिध्येत् अनेकान्तात्मन एव तस्यैव प्रसिद्धेः ।
अथवा ईश्वरस्य ज्ञानं स्वरूपभेदेन न भवेदत इन्द्रियैर्वेदितमिष्यते
तत्र तस्य सर्वज्ञत्वं न स्यात् स्वसंवेदनाभावात् । ननु च सर्वं
ज्ञेयमेव अनेन सर्वं ज्ञायते न पुनर्ज्ञानं तस्यानवस्थानात् । नच तदज्ञाने
ज्ञेयपरिच्छित्तिर्न भवेत् चक्षुर्विज्ञाने तत्परिच्छेदकस्यापरिज्ञानप्रसङ्गात् ।
ज्ञानस्यापरिज्ञानेऽपि विषयपरिच्छित्तिदर्शनादिति नानुमन्तव्यम् । सर्वज्ञ-
त्वेन ज्ञानज्ञेयज्ञातृज्ञप्तिगम्यस्य तत्त्वचतुष्टयस्य प्रतिज्ञानात् 'प्रमाणं
प्रमाता प्रमेयं प्रमितिरिति चतसृषु विधासु तत्त्वं परिसमाप्यते' इति
वचनात् । तत्स्वसंवेदनज्ञानेऽपि महतः स्वज्ञानाद्यनुमाने कुतः सर्व-
ज्ञेश्वरस्य सिध्येत् । ज्ञानान्तरेण स्वज्ञानस्यापि वेदनादस्य सर्वदर्शित्वमिति
चेत् तर्हि तदपि ज्ञानान्तरं येन ज्ञानेन ज्ञातव्यमित्यनवस्थानेऽन-
वस्था महीयसी स्यात् । सुदूरमप्यनुसृत्य कस्यचिद्धि तस्य स्वार्थव्य-
वसायात्मकत्वे प्रथमस्यैव महेश्वरज्ञानस्य स्वार्थव्यवसायात्मकत्वमस्तु, अदृ-
ष्टज्ञानान्तरपरिकल्पनया, स्वार्थव्यवसायात्मकज्ञानाभ्युपगमे च
युक्तं तस्य महेश्वराद्भेदे पर्यनुयोगमाह—

तत्त्वार्थव्यवसायात्मज्ञानं भिन्नं महेश्वरात् ।
कथं तस्येति निर्देश्यमाकाशादिवदञ्जसा ॥ ३९ ॥
समवायेन तस्यापि तद्भिन्नस्य कुतो मतिः ।
इहेदमिति विज्ञानादबाध्याद्व्यभिचारि तत् ॥ ४० ॥
इह कुण्डे दधीत्यादि विज्ञानेनास्तविद्विषा ।
साध्ये समवायमात्रे तु परेषां सिद्धसाधनम् ॥ ४१ ॥

यदि स्वार्थव्यवसायात्मकं ज्ञानमीश्वरस्याप्यनुज्ञायते तस्याप्यनादि विशिष्टत्वात् तत्त तदीश्वराद्भिन्नमभ्युपगतव्य । अभेदे सिद्धांतविरोधात् । तथा चाकाशादेरिव कथ तस्येति व्यपदेश्यमिति पर्यनुयुञ्महे । स्यान्मत भिन्नमपि विज्ञान महेश्वरात्तस्येति व्यपदिश्यते तत्र समवायात्, नाकाशादेरिति निर्दिश्यते तत्र तस्यासमवायादिति । तदप्ययुक्त, ताभ्यामीश्वरज्ञानाभ्या भिन्नस्य समवायस्यापि कुत प्रतिपत्तिरिति पर्यनुयोगस्य तदवस्थत्वात् । इहेदमिति प्रत्ययविशेषाद्बाधकरहितात् समवायस्य प्रतिपत्ति तथाहि, इहमीश्वरे ज्ञानमितीहेदप्रत्ययो विशिष्टपदार्थहेतुक सकलबाधकरहितत्वे सतीहेदमिति प्रत्ययविशेषत्वात् यो य सकलबाधकरहितत्वे सति प्रत्ययविशेष स स विशिष्टपदार्थहेतुको दृष्ट यथा द्रव्येषु द्रव्यमित्यन्वयप्रत्ययविशेष सामान्यपदार्थहेतुक सकलपदार्थबाधकरहितत्वे सति प्रत्ययविशेषश्चेहमिति प्रत्ययविशेष तस्माद्विशिष्टपदार्थहेतुक इत्यनुमीयते । योऽसौ विशिष्ट पदार्थस्तद्धेतु स समवाय, पदार्थातरस्य तद्धेतोरसभवात्तद्धेतुकत्वायोगाच्च, न हीह तंतुषु पट इति प्रत्ययस्ततुहेतुक, ततुषु ततव इति प्रत्ययस्योत्पत्ते नापि पटहेतुक पटात्पट इति प्रत्ययस्योदयात् । नापि वासनाविशेषहेतुक तस्या कारणरहिताया सभवाभावात् । पूर्वं तथाविधज्ञानस्य तत्कारणत्वे तदपि कुतो हेतोरिति चिन्त्यमेतत् । पूर्वतद्वासनात इति चेन्न, अनवस्थाप्रसगात् । ज्ञानवासनयोरनादिसंतानपरिकल्पनाया कुतो बहिरर्थसिद्धिरनादिवासनाबलादेव नीलादिप्रत्ययानामपि भावात् । नन्वेव विज्ञानसतानानानात्वसिद्धि सतानान्तरग्राहिणो विज्ञानस्यापि सतानातरमतरेण वासनाविशेषादेव तथाप्रत्ययप्रसूते स्वप्नसंतानान्तरप्रत्ययवत् । नानासतानानभ्युपगमे चैकज्ञानसतानसिद्धिरपि कुत. स्यात् । स्वसतानाभावेऽपि तद्ग्राहिण प्रत्ययस्य

भावात् स्वसंतानस्याप्यनिष्टौ संविदद्वैतं कुतः साधयेत् । स्वतःप्रतिभासनान्नेति चेन्न, तथा वासनाविशेषादेव स्वतःप्रतिभासस्यापि भावात् । शक्यं हि वक्तुं स्वतःप्रतिभासवासनावशादेव स्वतःप्रतिभासः संवेदनस्य न पुनः परमार्थत इति न किंचित्पारमार्थिकं संवेदनं सिध्येत् । तथाच स्वरूपस्य स्वतोगतिरिति रिक्ता वाचोयुक्तिः । तदनेन कुतश्चित्किंचित्परमार्थतः साधयता दूषयता वा साधनज्ञानं दूषणज्ञानं वाऽभ्रांतं सालंबनमभ्युपगंतव्यं । तद्वत्सर्वमबाधितं ज्ञानं सालंबनमिति कथमिहेदमिति प्रत्ययस्याबाधितस्य निरालंबनता येन वासनामात्रहेतुकस्य स्यात् । नापि निर्हेतुकं कदाचित्कत्वात् । ततोऽस्य विशिष्टः पदार्थो हेतुरभ्युपगंतव्य इति वैशेषिका तेऽप्येवं प्रष्टव्याः । कोऽसौ विशिष्टः पदार्थः समवायः संबंधमात्रं वा । न तावत्समवायः, तद्धेतुकत्वे साध्येऽस्येहेदमिति प्रत्ययस्येह कुंडे दधीत्यादिना निरस्तसमस्तबाधकेन प्रत्ययेन व्यभिचारित्वात्, तत्रापीहेदमिति विज्ञानमबाधं भवत्येव । नच समवायहेतुकं तस्य संयोगहेतुकत्वात् । संबंधमात्रे तु तन्निबंधने साध्ये परेषां सिद्धसाधनमेव, स्याद्वादिना सर्वत्रेहेदं प्रत्ययस्याबाधितस्य संबंधमात्रनिबंधनत्वेन सिद्धत्वात् । स्यान्मतं । वैशेषिकाणामबाधितेहेदं प्रत्ययाल्लिंगात्सामान्यतः संबंधे सिद्धे विशेषेणावयवावयविनोर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोः सामान्यतद्वतोर्विशेषतद्वतोश्च यः संबंध इहेदं प्रत्ययलिंगः स समवाय एव भविष्यति लक्षणविशेषसद्भावात् । तथा हि "अयुतसिद्धानामाधार्याधारभूतानामिहेदं प्रत्ययलिंगो यः संबंधः स समवाय इति प्रशस्तकरः" । तत्र इहेदं प्रत्ययलिंगः समवाय इत्युच्यमानेंऽतरालाभावनिबंधनेन इह ग्रामे वृक्ष इति इहेदं प्रत्ययेन, व्यभिचारात् संबंध इति वचनं । संबंधो हि इहेदंप्रत्ययलिंगो यः स एव समवाय इष्यते नचांतरालाभावो ग्राम-

वृक्षाणां सबंध इति न तेन व्यभिचारः । तथापि इहाकाशे शकुनिरिति इहेदं प्रत्ययेन संयोगसंबंधमानंनिबंधनेन व्यभिचार इत्याधाराधेयभूताना मिति निगद्यते । न हि यथाऽवयवावयव्यादीनामाधाराधेयभूतत्वमुभयो प्रसिद्धं तथा शकुन्याकाशयोरौत्तराधर्यायोगात् आकाशस्य सर्वगतत्वेन शकुनेरुपर्यपि भावादधस्तादिवेति न तत्रेहेदंप्रत्ययेन व्यभिचारः । नन्वाकाशस्यानींद्रियत्वात्तदस्मदादीनामिहेदं प्रत्ययस्यासंभवात् कथं तेन व्यभिचारचोदना साधीयसीति न मंतव्यं । कुतश्चिल्लिंगादनुमितेऽप्याकाशे श्रुतिप्रसिद्धेर्वा कस्यचिदिहेदमिति प्रत्ययाविरोधात् तत्र, आतेन वा केशा चिदिहेदमिति प्रत्ययेन व्यभिचारचोदनाया न्यायप्राप्तत्वात् तत्परिहारार्थं माधाराधेयभूतानामिति वचनस्योपपत्तेः । नन्वेवमपीह कुंडे दधीति प्रत्ययेनानेकांतस्तस्य संयोगनिबंधनत्वेन समवायाहेतुत्वादिति न शंकनीयमयुतसिद्धानामिति प्रतिपादनात् । नहि यथावयवावयव्यादयोऽयुतसिद्धास्तथा दधिकुंडादयः तेषां युतसिद्धत्वात् । तर्ह्ययुतसिद्धानामेवेति वक्तव्य माधाराधेयभूतानामिति वचनस्याभावेऽपि व्यभिचाराभावादिति न चेतसि विधेयं । वाच्यवाचकभावेनाकाशाकाशशब्दयोर्व्यभिचारात् । इहाकाशे वाच्ये वाचकः आकाशशब्द इति इहेदंप्रत्ययलिंगस्यायुतसिद्धसंबंधस्य वाच्यवाचकभावप्रसिद्धेः तेन व्यभिचारोपपत्तेराधाराधेयभूतानामिति वचनस्योपपत्तेः । नन्वाधाराधेयभूतानामयुतसिद्धानामपि संबंधस्य विषयविषयिभावस्य सिद्धेः कुतः समवायसिद्धिः । नह्यात्मनि—इच्छादीनां ज्ञानमयुतसिद्धं न भवति । तथाहमितिज्ञानमाधाराधेयभावस्याप्यत्र भावात् नचाहमितिप्रत्ययस्यात्मविषयस्यायुतसिद्धस्यात्माधारस्य विषयविषयिभावोऽसिद्ध इति कुतस्तयोः समवाय एव सिध्येदिति न वक्तव्यं । आधाराधेयभूतानामेवायुतसिद्धानामेवेति चावधारणात् । वाच्यवाचकभावे

दि युतसिद्धानामनाधाराधेयभूतानां च प्रतीयते विषयविषयिभाववत्
ततोऽनेनानवधारितविषयेण न व्यभिचार संभाव्यते । नन्वेवमयुतसि
द्धानामेवेत्यवधारणाभिचाराभावादाधाराधेयभूतानामिति वचनमनर्थक
स्यात् आधाराधेयभूतानामेवेत्यवधारणे सत्ययुतसिद्धानामिति वचन
वत् विषयविषयिभावस्य वाच्यवाचकभावस्य च युतसिद्धानामप्य
नाधार्याधारभूतानामिव संभवात् तेन व्यभिचाराभावादिति च
न मननीय । धर्माधर्मद्रव्यसमवायिनां रूपरसादीनामयुतसिद्धानामेव
परस्पर समवायाभावात्तेरात्मसमवायेन सत्त्वेन व्यभिचारात् । नह्यय
युतसिद्धानामपि संभवति विषयविषयिभाववद्वाच्यवाचकभाववद्वा ततोऽयु
तसिद्धानामेवेत्यवधारणेऽपि व्यभिचारनिवृत्त्यर्थमाधार्याधारभूतानामिति
वचन । तथाऽऽधार्याधारभूतानामेवेति वचनेऽप्याधाराधेयभावेन संयोगविशे
षेण सत्यामनाधार्याधारभूतानामसंभवता व्यभिचार संभाव्यत एव तन्निवृ-
त्त्यर्थमयुतसिद्धानामेवेति वचनमवश्यमेवेति निरवद्यमयुतसिद्धत्वाधार्याधार
भूतत्वलक्षण संयोगादिभ्यो व्यवच्छेदक सवधर्म्येदेद प्रत्ययलिङ्गेन व्यव
स्थापितस्य समवायस्वभावत्व साधयत्येव । अत सवधर्माऽपि साध्ये
न सिद्धसाधनमिति वैशेषिका संपक्षते तेषामयुतसिद्धानामिति वचन
वादिना विचार्यते । किमिदमयुतसिद्धत्वं नाम शास्त्रीय, वैशेषिकशास्त्रापेक्षया
लोकापेक्षया वा स्यात् । उभयथापि न संभवतीत्याह—

सत्यामयुतसिद्धौ चेन्नेद साधुविशेषण ।
शास्त्रीयायुतसिद्धत्वविरहात्समवायिनो ॥ ४८ ॥
द्रव्य स्वावयवाधार गुणो द्रव्याश्रयो यत
लौकिक्ययुतसिद्धिस्तु भवेद्दुग्धाम्भसोरपि ॥ ४९ ॥

इह तन्तुषु पट इत्यादिरिहेदं प्रत्ययः समवायसम्बन्धनिबन्धन एव, निर्बाधत्वे सत्ययुतसिद्धेहेदंप्रत्ययत्वात् । यस्तु न समवायसम्बन्धनिबन्धनः स नैव यथेहसमवायिषु समवाय इति बाध्यमानेहेदंप्रत्ययः । इह कुण्डे दधीति युतसिद्धेहेदं प्रत्ययश्च । निर्बाधत्वेसत्ययुतसिद्धेहेदं प्रत्ययश्चायमिह तन्तुषु पट इत्यादि, तस्मात्समवायसम्बन्धनिबन्धन इति केवलव्यतिरेकी हेतुरसिद्धत्वादिदोषरहितत्वात् स्वसाध्याविनाभावी समवायसम्बन्धं साधयतीति परैरभिधीयते सत्यामयुतसिद्धाविति वचनसामर्थ्यात् । तत्रेदमयुतसिद्धत्वं यदि शास्त्रीयं हेतोर्विशेषणं तदा न साधु प्रतिभासते समवायिनोरवयवावयविनोर्गुणगुणिनो क्रियाक्रियावतो सामान्यतद्वतोर्विशेषतद्वतोश्च शास्त्रीयस्यायुतसिद्धत्वस्य विरहात् वैशेषिकशास्त्रे हि प्रसिद्धम्—' अपृथगाश्रयवृत्तित्वमयुतसिद्धत्वं ' । तचेह नास्त्येव यतः कारणद्रव्यं तन्तुलक्षणं स्वावयवांशेषु वर्तते कार्यद्रव्यं च पटलक्षणं स्वावयवेषु तन्तुषु वर्तत इति स्वावयवाधारमित्यनेनावयवावयविनो पृथगाश्रयवृत्तित्वसिद्धेरपृथगाश्रयवृत्तित्वमसंदेवेति प्रतिपादित, यतश्च गुणः कार्यद्रव्याश्रयो रूपादि । कार्यद्रव्यं तु स्वावयवाधारं प्रतीयते तेन गुणगुणिनोरपृथगाश्रयवृत्तित्वमसम्भाव्यमानं निवेदितं । एतेन क्रियायाः कार्यद्रव्यवर्तनात्कार्यद्रव्यस्य च स्वावयवेषु, क्रियाक्रियावतोरपृथगाश्रयवृत्तित्वाभावः कथितः । तथा सामान्यस्य द्रव्यत्वादेर्द्रव्यादिषु वृत्तेर्द्रव्यादीनां च स्वाश्रयेषु, सामान्यतद्वतो पृथगाश्रयवृत्तित्वं रूपापितं । तथैव परविशेषस्य कार्यद्रव्येषु प्रवृत्तेः कार्यद्रव्याणां च स्वावयवेषु विशेषतद्वतोरपृथगाश्रयवृत्तित्वं निरस्तं वेदितव्यं । ततो न शास्त्रीयायुतसिद्धिः समवायिनोरस्ति या तु लौकिकी देशाप्रसिद्धेरभाजनवृत्ति सा दुग्धाम्भसोरपि युतसिद्धयोरस्तीति तयापि प्रत्या नायुतसिद्धत्वं समवायिनो .

इति प्रतिपत्तव्य ।

पृथगाश्रयवृत्तित्व युतसिद्धिर्नचानयोः ।
सास्तीशस्य विभुत्वेन परद्रव्याश्रितिच्युते. ॥ ४४ ॥
ज्ञानस्यापीश्वरादन्यद्रव्यवृत्तित्वहानितः ।
इति येऽपि समादध्युस्ताश्च पर्यनुयुज्महे ॥ ४५ ॥
विभुद्रव्यविशेषाणामन्याश्रयविवेकत' ।
युतसिद्धि कथ नु स्यादेकद्रव्यगुणादिषु ॥ ४६ ॥
समवाय प्रसज्येतायुतसिद्धौ परस्पर ।
तेषां तद्द्वितयासत्वे स्याद्व्याघातो दुरुत्तर. ॥ ४७ ॥

ननु च पृथगाश्रयवृत्तित्व युतसिद्धि ' पृथगाश्रयाश्रयित्व युतसिद्धि इति वचनात् । पृथगाश्रयसमवायो युतसिद्धिरिति वदता समवायस्य विवादाध्यासितत्वाल्लक्षणासिद्धिप्रसगात् । लक्षणस्याकारकत्वेन ज्ञापक त्वेऽपि तेन सिद्धेन भवितव्य । असिद्धस्य विवादाध्यासितस्य सदिग्ध त्वात् तल्लक्षणत्वायोगात् । सिद्ध हि कस्यचिद्भेदक लक्षणमुपपद्यते नान्यथेति लक्ष्यलक्षणभावविदो विभावयति । तत्र युतसिद्धत्वमीश्वरज्ञान योर्नास्त्येव महेश्वरस्य विभुत्वान्नित्यत्वाचान्यद्रव्यवृत्तित्वाभावान्महेश्वराद-न्यत्र तद्विज्ञानत्वस्याप्रवृत्ते पृथगाश्रयवृत्तित्वाभावात् । कुडस्य हि कुडा वयवेषु वर्तिर्दध्नश्च दध्यवयवेष्विति कुडावयवदध्यवयवास्यौ पृथग्भूतावा-श्रयौ तयोश्च कुडस्य दध्नश्च वृत्तिरिति पृथगाश्रयवृत्तित्व तयोरभिधीयते । न चैवविध पृथगाश्रयाश्रयित्व समवायिनो समवति ततूना स्वावयवेष्व शुपु यथा वृत्ति न तथा पटस्य ततुव्यतिरिक्ते क्वचिदाश्रये न ह्यत्र घत्वा रोऽर्था प्रतीयन्ते—द्वावाश्रयौ पृथग्भूतौ द्वौ चाश्रयिणाविति । ततोऽव स्वावयवापेक्षयाश्रयित्वात्परापेक्षया वाश्रयत्वात्त्रयाणामेवार्थाना प्रसिद्धे

पृथगाश्रयाश्रयित्वस्य युतसिद्धिलक्षणस्याभावादयुतसिद्धत्वं शास्त्रीयं समवायिनो सिद्धमेव ततोऽयुतसिद्धत्वविशेषणं साध्येवासिद्धत्वाभावात्। लौकिक्ययुतसिद्धत्वं तु प्रतीतिनिराबाधितं नाभ्युपगम्यत एव ततः सविशेषणाद्धेतोः समवायसिद्धिरिति येऽपि समादधते विश्ववैशेषिकास्ताश्च पर्यनुयुञ्ज्महे। विभुद्रव्यविशेषाणामात्माकाशादीनां कथं तु युतसिद्धिः परिकल्प्यते भवद्भिस्तेषामन्याश्रयविरहात् पृथगाश्रयाश्रयित्वासंभवात्। नित्यानां च पृथग्गतिमत्वं युतसिद्धिरित्यपि न विभुद्रव्येषु संभवति तद्धि पृथग्गतिमत्त्वं द्विधाभिधीयते कैश्चित्। अन्यतरपृथग्गतिमत्वं उभयपृथग्गतिमत्त्वं चेति। तत्र परमाणुविभुद्रव्ययोरन्यतरपृथग्गतिमत्त्वं परमाणोरेव गतिमत्त्वात् विभुद्रव्यस्य तु निःक्रियत्वेन गतिमत्त्वाभावात्, परमाणूनां तु परस्परमुभयपृथग्गतिमत्त्वमुभयोरपि परमाण्वोः पृथक् पृथग्गतिमत्त्वसंभवात्। नचैतद्द्वितयमपि परस्परं विभुद्रव्यविशेषाणां संभवति। तथैवन्द्र(?)व्याश्रयाणां गुणकर्मसामान्यानां च परस्परं पृथगाश्रयवृत्तेरभावात् युतसिद्धिः कथं नु स्यादिति वितर्कयन्तु भवन्तः। तेषां युतसिद्ध्यभावे चायुतसिद्धौ सत्यां समवायोऽन्योन्यं प्रसज्येत स च नेष्टः तेषामाश्रयाश्रयिभावाभावात्। अत्र केचिद्विभुद्रव्यविशेषाणामन्योन्यं नित्यसंयोगमाचक्षते तस्य कुतश्चिन्जातत्वात्। नह्ययमन्यतरकर्मजो यथा स्थाणो श्येनेन, विभूना च मूर्तं, नाप्युभयकर्मजो यथा मेषयोर्मल्लयोर्वा। न च संयोगजो यथा द्वितंतुकवीरणयोः शरीराकाशयोर्वा। स्वावयवसंयोगपूर्वको ह्यवयविनः केनचित्संयोगः प्रसिद्धः। न चाकाशादीनामवयवाः सन्ति निरवयवत्वात् ततो न तत्संयोगपूर्वकः परस्परं संयोगो यतः संयोगजः स्यात्। प्राप्तिस्तु तेषां सर्वदाऽस्तीति तल्लक्षणसंयोगः, अजो नित्य एवाभ्युपगन्तव्य। तत्सिद्धेश्च युतसिद्धिस्तेषां प्रतिज्ञातव्या। युतसिद्धानामेव संयोगस्य निश्चयात्।

नचैव ये ये युतसिद्धास्तेषां सह्यहिमवदादीनामपि संयोग प्रसज्यते तथाव्याप्तेरभावात्। संयोगेन हि युतसिद्धत्व व्याप्त न युतसिद्धत्वेन संयोग ततो यत्र यत्र संयोगस्तेषां तत्र तत्र युतसिद्धिरित्यनुमीयते कुडबदरादिवत्। एव चैकद्रव्याश्रयाणां गुणादीनां संयोगस्यासभवान्न युतसिद्धि तस्य गुणत्वेन द्रव्याश्रयत्वात् तदभावाच्च युतसिद्धि, नाप्य युतसिद्धिरस्तीति समवाय प्राप्नुयात्, तस्येहेद प्रत्ययलिङ्गत्वादाधार्या धारभूतपदार्थविषयत्वाच्च । नचैते परस्परमाधार्याधारभूता स्वाश्रयेण द्रव्येण सहाधार्याधारभावात्। नचेहेदमिति प्रत्ययस्तत्राबाधित समवति यल्लिंग सबध समवायो व्यवस्थाप्यते। न हीह रसे रूप कर्मेतिचाबा धित प्रत्ययोऽस्ति नापीह सामान्ये कर्म गुणो वेति न तत समवाय स्यात् नहि यत्र यत्रायुतसिद्धिस्तत्र तत्र समवाय इति व्याप्तिरस्ति यत्र यत्र समवायस्तत्र तत्रायुतसिद्धिरिति व्याप्ते सप्रत्ययादिति सर्व निरवद्य परोक्तदूषणानवकाशात् इति त एव वदन्त शकरादयोऽपि पर्यनुयोज्या। कथ पृथगाश्रयाश्रयित्व युतसिद्धि नित्याना च पृथग्गतिमत्वमिति युतसिद्धेर्लक्षणद्वयम याति न स्यात् तस्य विभुद्रव्येष्वजसयोगेनानुमिताया युतसिद्धावभावात्। यदि पुनरेतल्लक्षणद्वयव्यतिक्रमेण सयोगहेतुर्युतसि द्धिरिति लक्षणातरमुररीक्रियते तदा कुडबदरादिषु परमाण्वाकाशादिषु परमाण्वन्तात्ममनस्सु विभुद्रव्येषु च परस्पर युतसिद्धेर्भावाल्लक्षणस्याव्याप्त्य समवदोषपरिहारेऽपि कर्मापि युतसिद्धि प्राप्नोति तस्यापि सयोगे हेतुत्वाददृष्टेश्वरकालादेरिवेति दु शक्यातिव्याप्ति परिहर्तुं । सयोगस्यैव हेतुरित्यवधारणाददोषोऽयमिति चेन्न। एवमपि हिमवद्विन्ध्यादीनां युत- सिद्धे सयोगाहेतोरपि प्रसिद्धेर्लक्षणस्याव्याप्तिप्रसङ्गात्। हेतुरेव सयोगस्ये त्यवधारणादयमपि न दोष इति चेन्नैवमपि सयोगाहेतोर्युतसिद्धे प्रसगात्। सयोगस्यैव हेतुर्युतसिद्धिरित्यवधारणेऽपि विभागहेतुर्युतसिद्धि

कथमिव व्यवस्थाप्यते । न च युतसिद्धाना संयोग एव विभागस्यापि भावात् । न संयोगो विभागहेतुरित्यपि वार्त्तं । तस्य तद्विरोधिगुणत्वात् तद्विनाशहेतुत्वात् । संयुक्तविषयत्वाद्विभागस्य संयोगो हेतुरिति चेन्न तर्हि विभक्तविषयत्वात्संयोगस्य विभागो हेतुरस्तु । कयोश्चिद्विभक्त योरप्युभयकर्मणोऽन्यतरकर्मणोऽवयवसंयोगस्य चापाये संयोगापायान्न विभाग संयोगहेतुरितिचेन् तर्हि संयुक्त योरप्युभयकर्मणोऽन्यतरकर्मणोऽवयवविभागस्य चापाये विभाग स्याभावात्संयोगो विभागस्यापि हेतुर्माभूत् । कथं च शब्दविभक्ताना विभुद्रव्यविशेषाणामत्र संयोग सिध्यन् विभागहेतुको व्यवस्थाप्यते । तत्र युतसिद्धिर्विभागहेतुरपि कथमस्याप्यते इति चेत् सर्वस्य हेतो कार्योत्पादनानियमात्विति ब्रूम । समर्थो हि हेतु स्वकार्यमुत्पादयति नासमर्थ सहकारिकारणान्तरेभ्योऽनिप्रसगात् । तेन यथा हिमवद्विन्ध्यादीना युतसिद्धिर्विद्यमानापि न संयोगमुपजनयति सहकारिकारणस्य कर्मादेरभावात् तथा विभुद्रव्यविशेषाणा शाश्वतिकी युतसिद्धि सत्यपि न विभाग, सहकारिकारणस्याऽन्यतरकर्मादेरभावादिति संयोगहेतु युतसिद्धिमभ्यनुजानतो विभागहेतुमपि तामभ्यनुजानातु सर्वथाविशेषाभावात् । तथा च संयोगस्यैव हेतुर्युतसिद्धिरित्यपि लक्षण न व्यवतिष्ठत एव लक्षणाभावे च न युतसिद्धि । नापि युतसिद्ध्यभावलक्षणा स्यादयुतसिद्धिरिति युतसिद्ध्ययुतसिद्धिद्वितयापाये व्याघातो दुरुत्तर स्यात् सर्वत्र संयोगसमवाययोरभावात् । संसर्गहाने सकलार्थहानि स्यादित्यभिप्राय । संयोगापाये तावदात्मान्त करणसंयोगाद् बुद्ध्यादिगुणोत्पत्तिर्न भवेत् तदभावे च आत्मनो व्यवस्थापनोपायापायादात्मतत्त्वहानि । एतेन भेरीदण्डाद्याकाशसंयोगाभावाच्छब्दस्यानुत्पत्तेराकाशव्यवस्थापनोपायासत्वादाकाशहानिरुक्ता सर्वत्रावयवसंयोगाभावात्तद्विभागस्याप्यनुपपत्तेस्तन्निमित्तस्यापि शब्दस्यामा

वात् । एतेन परमाणुसयोगाभावाद्द्व्यणुकादिप्रक्रमेणावयविनोऽनुत्पत्तेस्तत्र परापरादिप्रत्ययापायात् इदमत पूर्वेणेत्यादिप्रत्ययापायाच्च न कालो दिक् च व्यवतिष्ठत इत्युक्त । तथा समवायासत्त्वे सकलसमवायिनामभावान्न मन परमाणवोऽपि सभाव्यते इति सकलद्रव्यपदार्थहानिस्तदाश्रयगुणकर्म-सामान्यविशेषपदार्थहानिरपीति सकलपदार्थव्याघातात् दुरुत्तरो वैशेषिकम तस्य व्याघात स्यात् । त परिजिहीर्षता युतसिद्धि कुतश्चिद्व्यवस्थाप नीया । तत्र—

युतप्रत्ययहेतुत्वाद्युतसिद्धिरितीरणे ।
विभुद्रव्यगुणादीना युतसिद्धिःसमागता ॥ ४८ ॥

यथैव हि कुण्डबदरादिषु युतप्रत्यय उत्पद्यते कुण्डादिभ्यो बदरादयो युता इति तथा विभुद्रव्यविशेषेषु प्रवृत्तेषु गुणगुणिषु क्रियाक्रियावत्सु सामान्य तद्वत्सु विशेषतद्वत्सु चावयवावयविषु च युतप्रत्ययो भवत्येवेति युतसिद्धि समागता सर्वत्रायुतप्रत्ययस्याभावात् । देशभेदाभावात्तत्र न युतप्रत्यय इति चेन्न । वाताऽऽतपादिषु युतप्रत्ययानुत्पत्तिप्रसगात् । तेषा स्वावयवेषु भिन्नेषु देशेषु वृत्तेस्तत्र युतप्रत्यय इति चेत् किमेव ततुपटादिषु पट रूपादिषु च युतप्रत्यय प्रतिषिध्यते स्वाश्रयेषु भिन्नेषु वृत्तेरविशेषात् तथा च न तेषामयुतसिद्धि । ततो न युतप्रत्ययहेतुत्वेन युतसिद्धिर्व्यव तिष्ठते । तदव्यवस्थानाच्च किं स्यादित्याह—

ततो नायुतसिद्धिः स्यादित्यसिद्ध विशेषण ।
हेतोर्विपक्षतस्तावद्व्यवच्छेद न साधयेत् ॥ ४९ ॥
सिद्धेऽपि समवायस्य समवायिषु दर्शनात् ।
इहेदमिति सवित्ते साधन व्यभिचारि तत् ॥ ५० ॥

तदेवमयुतसिद्धेरसंभवे सत्यामयुतसिद्धाविति विशेषणं तावदसिद्धं विपक्षादसमवायात्संयोगान्न्यवच्छेदं न साधयेत् संयोगादिना व्यभिचारस्याबाधितेहेदंप्रत्ययस्य हेतोर्दुःपरिहारत्वात् केवलमभ्युपगम्यायुतसिद्धत्वं विशेषणं हेतोरनैकान्तिकत्वमुच्यते । सिद्धेऽपि विशेषणे साधनस्येह समवायिषु समवायइत्ययुतसिद्धबाधितेहेदंप्रत्ययेन साधनमेतत् व्यभिचारि कथ्यते । नह्ययमयुतसिद्धबाधितेहेदं प्रत्ययः समवायहेतुक इति । नन्वबाधितत्वविशेषणमसिद्धमिति परमतमाशंक्याह—

समवायान्तराद्वृत्तौ समवायस्य तत्त्वतः ।
समवायिषु तस्यापि परस्मादित्यनिष्ठितिः ॥ ५१ ॥
तद्बाधाऽस्तीत्यबाधत्वं नामं नेह विशेषणं ।
हेतोः सिद्धमनेकांतो यतोऽनेनेति ये विदुः ॥ ५२ ॥
तेषामिहेति विज्ञानाद्विशेषणविशेष्यता ।
समवायस्य तद्वत्तु तत एव न सिध्यति ॥ ५३ ॥
विशेषणविशेष्यत्वसम्बन्धोऽप्यन्यतो यदि ।
स्वसंबन्धिषु वर्तेत तदा बाधाऽनवस्थितिः ॥ ५४ ॥

इह समवायिषु समवाय इति समवायसमवायिनोरयुतसिद्धत्वे समवायस्य पृथगाश्रयाभावात्प्रसिद्धे सर्वहेदमिति संवित्तेरबाधितत्वविशेषणस्याभावात् न तया साधनं व्यभिचरेत्, तत्रानवस्थाया बाधिकाया सद्भावात् । तथाहि—समवायिषु समवायस्य वृत्तिः समवायांतरादिष्यते तदा तस्यापि समवायांतरस्य समवायसमवायिषु स्वसंबंधिषु वृत्तिरपरापरसमवायरूपैविता या । तथाचापरापरसमवायपरिकल्पनायामनिष्ठिति स्यात । तथैक एव समवायस्तत्त्व भावेन व्याख्यातमिति सिद्धांतस्य चानिष्ठिति सैवेहेदमिति प्रत्ययस्य बाधा ततो नाबाधत्वं नाम विशेषणं हेतोर्येनाऽ-

नेऽगत स्यादिति ये वन्ति तेषां विशेषणविशेष्यत्वमथोऽपि समवायिषु ज्ञनि प्रत्ययान सिध्येदनवस्थाया सद्भावात् विशेषणविशेष्यभावो हि समवायसमवायिनां परैरिष्ट समवायस्य विशेषणत्वात् समवायिना विशेष्यत्वात् अन्यथा समवायप्रतिनियमानुपपत्ते । सच समवायसमवायिम्योऽर्थान्तरमेव न पुनरनर्थान्तर समवायस्यापि समवायिम्योऽनर्थांतरापत्ते सत्वार्थांतरभूतो विशेषणविशेष्यभाव सबध स्वसबंधिषु परस्मादेव विशेषणविशेष्यभावात्प्रतिनियत स्यात् नान्यथा तथाचापरापरविशेषण विशेष्यभावपरिकल्पनायामनवस्था बाधा तन्वस्थैव तनस्तया सबाधादिहेदमिति प्रत्ययाद्विशेषणविशेष्यभावोऽपि न सिध्येदिति कुत समवायप्रतिनियम क्वचिदेव समवायिषु परेषा स्यात् ।

विशेषणविशेष्यत्वप्रत्ययादवगम्यते ।
विशेषणविशेष्यत्वमित्यप्येतेन दूषित ॥ ५५ ॥

यथेह समवायिषु समवाय इतीहेदंप्रत्ययादनवस्थया बाध्यमानात् समवायवद्विशेषणविशेष्यभावो न सिध्येदिति तथा विशेषणविशेष्यत्वप्रत्ययादप्यनवस्थया बाध्यमानत्वाविशेषात् ततोऽनेनेहेदंप्रत्ययदूषणेन विशेषणविशेष्यत्वप्रत्ययोऽपि दूषित एव तेनैव च तद्दूषणेन विशेषणविशेष्यत्व सर्वत्र दूषितमवगम्यता । अत्रानवस्थापरिहार परेषामाशक्य निराचष्टे ।

तस्यानवस्थानत्पत्तूणामाकांक्षाक्षयतोऽपि वा ।
न दोष इति चेदेव समवायादिनापि किं ॥ ५६ ॥
गुणादिद्रव्ययोर्भिन्नद्रव्ययोश्च परस्पर ।
विशेषणविशेष्यत्वसबधाऽस्तु निरकुश ॥ ५७ ॥

संयोगः समवायो वा तद्विशेषोऽस्त्वनेकधा।
स्वातन्त्र्ये समवायस्य सर्वथैक्ये च दोषतः॥ ५८॥

तस्य विशेषणविशेष्यभावस्यानन्त्यात्समवायवदेकत्वानभ्युपगमात् नानवस्था दोषो यदि परैः कथ्यते प्रपत्तृणामाकांक्षाक्षयतोऽपि वा यत्र यस्य प्रतिपत्तुर्व्यवहारपरिसमाप्तेराकांक्षाक्षयः स्यात् तत्रापरविशेषणविशेष्यभावानन्वेषणादनवस्थानुपपत्तेः तदा समवायादिनापि परिकल्पितेन न किंचित्फलमुपलभामहे समवायिनोरपि विशेषणविशेष्यभावस्यैवाभ्युपगमनीयत्वात् संयोगिनोरपि विशेषणविशेष्यभावानतिक्रमात्। गुणद्रव्ययोः क्रियाद्रव्ययोर्द्रव्यत्वद्रव्ययोः गुणत्वगुणयोः कर्मत्वकर्मणोः गुणत्वद्रव्ययोः कर्मत्वद्रव्ययोर्विशेषद्रव्ययोश्च द्रव्ययोरिव विशेषणविशेष्यत्वस्य साक्षात्परंपरया वा प्रतीयमानस्य बाधकाभावात्। यथैव हि गुणिद्रव्यं क्रियावद्द्रव्यं द्रव्यत्ववद्द्रव्यं विशेषवद्द्रव्यं गुणत्ववान्गुणः कर्मत्ववत्कर्मेत्यत्र साक्षाद्विशेषणविशेष्यभावः प्रतिभासते दण्डिकुण्डलिवत् तथा परंपरया गुणत्ववद्द्रव्यमित्यत्र गुणस्य द्रव्यविशेषणत्वात् गुणत्वस्य च गुणविशेषणत्वात् विशेषणविशेष्यभावोऽपि, तथा कर्मत्ववद्द्रव्यमित्यत्रापि कर्मत्वस्य कर्मविशेषणत्वात् कर्मणो द्रव्यविशेषणत्वात् विशेषणविशेष्यभाव एव निरंकुशोऽस्तु। ननु च दण्डपुरुषादीनामवयवावयव्यादीनां च संयोगः समवायश्च विशेषणविशेष्यभावहेतुः संप्रतीयते तस्य तद्भाव एव भावादिति न मन्तव्यं, तदभावेऽपि विशेषणविशेष्यभावस्य सद्भावात् धर्मधर्मिवत् भावाभाववद्वा। नहि धर्मधर्मिणोः संयोगः, तस्य द्रव्यनिष्ठत्वात्। नापि समवायः परैरिष्यते, समवायतदस्तित्वयोः समवायान्तरप्रसंगात्। तथा न भावाभावयोः संयोगः समवायो वा परैरिष्टः सिद्धान्तविरोधात् तयोर्विशेषणविशेष्यभावस्तु तैरिष्टो दृष्टश्चेति न संयोगसमवायाभ्यां विशेषणविशेष्यभावो

व्याप्त, तेन तयोर्व्याप्तत्वसिद्धि न हि विशेषणविशेष्यभावस्याभावे कयोश्चित्संयोग समवायो वा व्यवतिष्ठते। क्वचिद्विशेषणविशेष्यभावा विवक्षाया तु संयोगसमवायव्यवहारो न विशेषणविशेष्यभावस्याव्यापकत्व व्यवस्थापयितुमल, सतोऽप्यनर्थित्वादेर्विवक्षानुपपत्तेर्व्यापकत्वप्रसिद्धे । तत संयोग समवायोवा अन्योऽन्याऽविनाभावादि सम्बधस्तस्यैव विशेषण विशेष्यभावस्य विशेषोऽस्तु। ननु च समवायस्य स्वतन्त्रत्वादेकत्वाच्च कथमसौ तद्विशेष स्यात्यत इतिचेन्न समवायस्य स्वतन्त्रत्वे सर्वथैकत्वे च दोषसद्भावात् । तथाहि—

स्वतन्त्रस्य कथ तावदाश्रितत्व स्वयं मत ।
तस्याश्रितत्ववचने स्वातन्त्र्य प्रतिहन्यते ॥ ५९ ॥
समवायिषु सत्स्येव समवायस्य वेदनात् ।
आश्रितत्वे दिगादीना मूर्तद्रव्याश्रितिर्न किं ॥ ६० ॥
कथ चानाश्रित सिद्ध्येत्सबध. सर्वथा क्वचित् ।
स्वसबधिषु येनात. समवेन्नियतस्थिति. ॥ ६१ ॥
एक एव च सर्वत्र समवायो यदीष्यते ।
तदा महेश्वरे ज्ञान समवैति न खे कथ ॥ ६२ ॥
इहेति प्रत्ययोऽप्येष शकरे न तु खादिषु ।
इति भेद'कथ सिद्ध्येन्नियामकमपश्यत ॥ ६३ ॥
न चाचेतनता तत्र समाव्येत नियामिका ।
शभावपि तदास्थानात् खादेस्तदविशेषत. ॥ ६४ ॥
नेशो ज्ञाता न चाज्ञाता स्वय ज्ञानस्य केवल ।
समवायात्सदा ज्ञाता यद्यात्मैव स किं स्वत' ॥६५॥

नायमात्मा न चानात्मा स्वात्मत्वसमवायतः।
सदात्मैवेतिचेदेव द्रव्यमेव स्वतोऽसिधत् ॥ ६६ ॥
नेशो द्रव्य न चाद्रव्य द्रव्यत्वसमवायत ।
सर्वदा द्रव्यमेवेति यदि सन्नेव स स्वत' ॥ ६७ ॥
न स्वत. सन्नसन्नापि सत्त्वेन समवायत. ।
सन्नेव शश्वदित्युक्तौ व्याघातः केन वार्यते ॥ ६८ ॥
स्वरूपेणासतः सत्वसमवाये च सानुजे ।
स स्यात् किं न विशेपस्याभावात्तस्य ततोऽञ्जसा ६९
स्वरूपेण सत.सत्त्वसमवायेऽपि सर्वदा ।
सामान्यादौ भवेत्सत्त्वसमवायोऽविशेपत' ॥ ७० ॥
स्वत' सतो यथा सत्त्वसमवायस्तथाऽस्तु सः।
द्रव्यत्वात्मत्वबोद्धृत्वसमवायोऽपि तत्त्वत' ॥ ७१ ॥
द्रव्यस्यैवात्मनो बोद्धु'स्वय सिद्धस्य सर्वदा ।
नहि स्वतोऽतथाभूतस्तथात्वसमवायभाक् ॥ ७२ ॥
स्वय ज्ञत्वे च सिद्धेऽस्य महेशस्य निरर्थक ।
ज्ञानस्य समवायेन ज्ञत्वस्य परिकल्पन ॥ ७३ ॥
तत्त्वार्थव्यवसायात्मज्ञानतादात्म्यमृच्छतः।
कथचिदीश्वरस्याऽस्ति जिनेशत्वमसशय ॥ ७४ ॥
स एव मोक्षमार्गस्य प्रणेता व्यवतिष्ठते ।
सदेहःसर्वविन्नष्टमोहो धर्मविशेपभाक् ॥ ७५ ॥
ज्ञानादन्यस्तु निर्देह. सदेहो वा न युज्यते ।
शिवःकर्तोपदेशस्य सोऽभेत्ता कर्मभूभृतां ॥ ७६ ॥

स्वतत्रत्वे हि समवायस्य "षण्णामाश्रितत्वम् अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य"

इति कथमाश्रितत्वं स्वयं वैशेषिकैरिष्टमिति तत्रविरोधो दोषः । तस्या-श्रितत्वप्रतिपादने स्वतन्त्रत्वविरोधात् । पराश्रितत्वं हि पारतन्त्र्यं तेन स्वातन्त्र्यं कथं न प्रतिहन्यते । स्यान्मतं न परमार्थतः समवायस्याश्रितत्वं धर्मः कथ्यते यतस्तत्रविरोधः स्यात् किंतूपचारात्, निमित्तं तूपचारस्य समवायिषु सत्सु समवायज्ञानं समवायिशून्ये देशे समवायज्ञानासंभवात् परमार्थतस्तस्याश्रितत्वे स्वाश्रयनाशात् विनाशप्रसंगात् गुणादिवदिति । तदसत्, दिगादीनामप्येवमाश्रितत्वप्रसंगात् । मूर्तद्रव्येषु सत्सूपलब्धिलक्षणप्राप्तेषु दिग्लिंगस्येदमतः पूर्वेणेत्यादिप्रत्ययस्य काललिंगस्य च परत्वापरत्वादिप्रत्ययस्य सद्भावात् मूर्तद्रव्याश्रितत्वोपचारप्रसंगात् । तथाचान्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इति व्याघातः नित्यद्रव्यस्यापि दिगादेरुपचारादाश्रितत्वसिद्धेः । सामान्यस्यापि परमार्थतोऽनाश्रितत्वमनुषज्यते स्वाश्रयविनाशेऽपि विनाशाभावात् समवायवत्तदिदं स्वाभ्युपगमविरुद्धं वैशेषिकाणां उपचारतोऽपि समवायस्याश्रितत्वं स्वातन्त्र्यं वा । किंच समवायो न संबंधः सर्वथाऽनाश्रितत्वात् यो यः सर्वथाऽनाश्रितः स स न संबंधो यथा दिगादि, सर्वथाऽनाश्रितश्च समवायः तस्मान्न संबंध इति इहेदं प्रत्ययलिंगो यः स समवायो न स्यात् अयुतसिद्धानामाधार्याधारभूतानामपि संबंधान्तरेणाश्रितेन भवितव्यं संयोगादेरसंभवात् समवायस्याप्यनाश्रितस्य संबंधत्वविरोधात् । स्यादाकूतं, समवायस्य धर्मिणोऽप्रतिपत्तौ हेतोराश्रयासिद्धत्वं । प्रतिपत्तौ धर्मिग्राहकप्रमाणबाधितः पक्षो हेतुश्च कालात्ययापदिष्टः प्रसज्येत । समवायो हि यतः प्रमाणात्प्रतिपन्नस्तत एवायुतसिद्धसंबंधत्वं प्रतिपन्नमयुतसिद्धानामेव संबंधस्य समवायव्यपदेशसिद्धेरिति । तदपि न साधीयः, समवायग्राहिणा प्रमाणेनाश्रितस्यैव समवायस्याविष्वग्भावलक्षणस्य प्रतिपत्तेस्तस्यानाश्रितत्वाभ्युपगमे चासंबंधत्वस्य प्रसंगेन साधनात् । साध्यसाधनयोर्व्याप्त्यस्या

पक्षभावासिद्धो परस्य व्याप्याम्युपगमे तदानर्थक्यस्य व्यापकाम्युपगमस्य प्रतिपादनात्। नचानाश्रितत्वमसम्बद्धत्वेन व्याप्तं दिगादिष्वसिद्ध। नाप्यनैकान्तिकमनाश्रितस्य कस्यचित्सम्बद्धत्वाप्रसिद्धेः विपक्षे वृत्त्यभावात् तत एव न विरुद्धं। नापि सत्प्रतिपक्षं तस्यानाश्रितस्यापि सम्बद्धत्वव्यवस्थापकानुमानाभावादिति न परेषां समवायः सम्बन्धोऽस्ति यतः प्रतिनियमः कस्यचित्क्वचित्समवायिनि व्यवस्थाप्यते। भवतु वा समवायः। किमेकोऽनेको वा? यदि सर्वत्रैक एव समवायोऽभ्युपगम्यते तदा महेश्वरे ज्ञानं समवैति न पुनराकाशादौ वेति कथमवबुध्यते। इहेति प्रत्ययादिति चेन्न तथेह शङ्करे ज्ञानमिति प्रत्ययस्यैकसमवायहेतुकस्य सर्वत्राविशेषेण शङ्कर एव ज्ञानसमवायसाधनासमर्थत्वात्। नियामकादर्शनाद्भेदस्य व्यवस्थापयितुमशक्तेः। ननु च विशेषणभेद एव नियामकः सत्तावत् सत्ता हि द्रव्यादिविशेषणभेदेनैकापि विद्यमाना दृष्टा प्रतिनियतद्रव्यादिसत्त्वव्यवस्थापिका द्रव्यं सत् गुणः सन् कर्म सदिति, द्रव्यादिविशेषणविशिष्टस्य सत्प्रत्ययस्य द्रव्यादिविशिष्टसत्ताव्यवस्थापकत्वात् तद्वत्समवायिविशेषणविशिष्टेहेदंप्रत्ययाद्विशिष्टसमवायिविशेषणस्य समवायस्य व्यवस्थितेः। समवायो हि यद्रूपऽसितो विशिष्टप्रत्ययमासियाति तत्प्रतिनियमहेतुरेवाभिधीयते यथेह तन्तुषु पट इति तन्तुपटविशिष्टेहेदं प्रत्ययात्तन्तुष्वेव पटस्य समवायो नियम्यते न वीरणादिषु तथाय विशिष्टेहेदंप्रत्ययः सर्वस्य प्रतिपत्तुः प्रतिनियतविषयः समनुभूयमानः पर्यनुयोगार्हः किमिति भवान् तत्रैव प्रतिनियतोऽनुभूयते न पुनरन्यत्रेति। तथा तस्य पर्यनुयोगे कस्यचित्स्वेष्टतत्त्वव्यवस्थानुपपत्तेः तद्व्यवस्थापकप्रत्ययस्यापि पर्यनुयोज्यत्वानिवृत्तेः। सुदूरमपि गत्वा यदि कस्यचित्प्रत्ययविशेषस्यानुभूयमानस्य पर्यनुयोगाविषयत्वात् तत्तत्तत्त्वव्यवस्थितिरभ्युपगम्यते तदेह शङ्करे

ज्ञानमिति विशिष्टहेतुप्रत्ययात्प्रमाणोपपन्नात्तत्रैव ज्ञान समवायो व्यवतिष्ठते न खादिषु, विशेषणभेदात्समवायस्य भेदप्रसिद्धेरिति केचिदृत्युत्पन्नवैशेषिका समनुमन्यतोऽपि न यथार्थवादिन । समवायस्य सर्वथैकत्वे नानासमवायिविशेषणत्वायोगात् सत्तादृष्टांतस्यापि साध्यत्वात् । नहि सर्वथैका सत्ता कुतश्चित्प्रमाणात्सिद्धा । ननु सत्प्रत्ययाविशेषाद्विशेषलिंगाभावादेका सत्ता प्रसिद्धैवेति चेन्न । सर्वथा सत्प्रत्ययाविशेषस्यासिद्धत्वाद्विशिष्टलिंगाभावस्य च, कथंचित्सत्प्रत्ययाविशेषस्तु कथंचिदेकत्व सत्ताया साधयेत् यथैव हि सत्सामान्यादेशात् सत्सदिति प्रत्ययस्याविशेषस्तथा सद्विशेषादेशात् सत्प्रत्ययविशेषोऽपि घट सन् पट सन्नित्यादि समनुभूयते । घटादिपदार्थ एव तत्र विशिष्टो न सत्तेति चेन्न, एवं घटादीनामपि सर्वथैकत्वप्रसगात् । शक्यो हि वक्तु घटप्रत्ययाविशेषादेको घट, तद्धर्मा एव विशिष्टप्रत्ययहेतवो विशिष्टा इति । घटस्यैकत्वे क्वचिद्घटस्य विनाशे प्रादुर्भावे वा सर्वत्र विनाश प्रादुर्भावो वा स्यात् । तथा च परस्परव्याघात सकृद्घटविनाशप्रादुर्भावयो प्रसज्यते इति चेन्न, सत्ताया अपि सर्वथैकत्वे कस्यचित्प्रागसत सत्ताया सबधे सर्वस्य सकृत्सत्तासबधप्रसगात् । तदसबधे वा सर्वस्यासबध इति परस्परव्याघात सत्तासबधासबधयो सकृत्तदु परिहार स्यात् । प्रागसत कस्यचिदुत्पादककारणसन्निधानादुत्पद्यमानस्य सबध, परस्य तदभावात् सबधाभाव इति प्रागुक्तदोषाऽप्रसगे घटस्यापि क्वचिदुत्पादककारणभावादुत्पादस्य धर्मस्य सद्भावे घटेन सबध क्वचित्तु विनाशहेतूपादानाद्विनाशस्य भावो घटस्य तेनासबध इति कुत परोक्तदोषप्रसग. । सर्वथैकत्वेऽपि घटस्य तद्धर्माणामुत्पादादीना स्वकारणनियमाद्देशकालाकारनियमोपपत्ते । न्हास्थानान्यो धर्मा घटादनर्थांतरभूता एव, सत्ताधर्माणामपि तदनर्थांतरत्वप्र-

सगात्। तेषां ततोऽर्थान्तरत्वे घटान्नुत्पादादीनामर्थांतरत्व प्रतिपत्तव्य। तथा च स एव विशिष्टा न घट इति कथ न घटैकत्वमापद्यते। ननु घटस्य नित्यत्वे कथमुत्पादादयो धर्मा नित्यस्यानुत्पादाविनाशधर्मकत्वादितिचेत् तर्हि सत्ताया नित्यत्वे कथमुत्पद्यमानैरर्थै सबध प्रभज्यमानैश्चेति चिंत्यतां। स्वकारणवशादुत्पद्यमाना भज्यमानाश्चार्था शाश्वदवस्थितया सत्तया सबध्यते न पुन शाश्वदवस्थितेन घटेन स्वकारणसामर्थ्यादुत्पादादयो धर्मा सबध्यत इति स्वदर्शनपक्षपातमात्र। घटस्य सर्वगतत्वे पदार्थांतराणामभावापत्तेरुत्पादादिधर्मकारणानामप्यसभवात् कथमुत्पादादयो धर्मा स्युरितिचेत् सत्ताया सर्वगतत्वेऽपि प्रागभावादीनां क्वचिदनुपपत्ते कथमुत्पद्यमानै प्रभज्यमानैश्चार्थै सबध सिध्येत्। प्रागभावाभावे हि कथ प्रागसत प्रादुर्भवत सत्तया सबध, प्रध्वंसाभावाभावे हि कथ विनश्यत पश्चादसत सत्ताया सबधाभाव इति सर्वं दुरवबोध। स्यान्मत सत्ताया स्वाश्रयवृत्तित्वात्स्वाश्रयापेक्षया सर्वगतत्व न सकलपदार्थापेक्षया सामान्यादिषु प्रागभावादिषु च तद्वृत्त्यभावात्। तत्राबाधितस्य सत्प्रत्ययस्याभावाद्द्रव्यादिष्वेव तन्नुभवादिति, तदपि स्वगृहमान्य। घटस्याप्येवमबाधितघटप्रत्ययोत्पत्तिहेतुष्वेव स्वाश्रयेषु भावात् न सर्वपदार्थव्यापित्व पदार्थांतरेषु घटप्रत्ययोत्पत्त्यहेतुषु तदभावादिति वक्तु शक्यत्वात्। नन्वेको घट कथमतरालवर्तिपटाद्यर्थान् परिहृत्य नानाप्रदेशेषु दविष्ठेषु भिन्नेषु वर्तते युगपदिति चेत् कथमेका सत्ता सामान्यविशेषसमवायान् प्रागभावादींश्च परिहृत्यद्रव्यादिपदार्थान् सकलान सकृद्व्याप्नोतीति समान पर्यनुयोग। तस्या स्वयममूर्तत्वात्केनचित्प्रतिघाताभावाददोष इति चेत् तर्हि घटस्याप्यनभिव्यक्तिमूर्तं केनचित्प्रतिबधाभावात्सर्वगतत्वे को दोष ? सर्वत्र घटप्रत्ययप्रसग इति चेत् सत्ताया सर्व-

गतत्वे सर्वत्र सत्प्रत्ययः किं न स्यात् । प्रागभावादिषु तस्यास्तु तिरोधानान्न सत्प्रत्ययहेतुत्वमिति चेत् घटस्यापि पदार्थांतरेषु तत्तिरोधानाद्घटप्रत्ययहेतुत्वं माभूत् । न चैवं सर्वं सर्वत्र विद्यते इति वदतः सांख्यस्य किंचिद्विरुद्धं बाधकाभावात् तिरोधानाविर्भावाभ्यां स्वप्रत्ययाविधानस्य क्वचित्स्वप्रत्ययविधानस्याविरोधात् । किंच घटादिसामान्यस्य घटादिव्यक्तिष्वभिव्यक्तस्य तदंतराले चानभिव्यक्तस्य घटप्रत्ययहेतुत्वाहेतुत्वे स्वयमुररीकुर्वाणः कथं न घटस्य स्वव्यंजकदेशेऽभिव्यक्तस्यान्यत्र चानभिव्यक्तस्य घटप्रत्ययहेतुत्वाहेतुत्वे नाभ्युपगच्छतीति स्वेच्छाकारी । स्यान्मतं नानाघटसकृद्भिन्नदेशतयोपलभ्यमानत्वात् पटकटमुकुटादिपदार्थांतरवदिति,तर्हि नानासत्तायुगपद्बाधकाभावे सति भिन्नदेशद्रव्यादिषूपलभ्यमानत्वात् तद्वदिति दर्शनांतरमायातं न्यायस्य समानत्वात् । नहि विभिन्नदेशेषु घटपटादिषु युगपत्सत्त्वोपलंभोऽसिद्धः सतोऽमी घटादय इति प्रतीतेरबाधितत्वात् । व्योम्नानैकांतिकोऽयं हेतुरिति चेन्न, तस्य प्रत्यक्षतोभिन्नदेशतयाऽतींद्रियस्य युगपदुपलंभाभावात् । परेषां युगपद्भिन्नदेशाकाशलिंगशब्दोपलंभासंभवाच्च नानुमानतोऽपि भिन्नदेशतया युगपदुपलंभोऽस्ति यतस्तेनानैकांतिकत्वं हेतोरभिधीयते । नानादेशाकाशलिंगशब्दानां नानादेशस्थपुरुषैः श्रवणादाकाशस्यानुमानात् युगपद्भिन्नदेशतयोपलंभस्य प्रसिद्धावपि न तेन व्यभिचारः साधनस्य तस्य प्रदेशभेदान्नानात्वसिद्धेः । निःप्रदेशस्य युगपद्भिन्नदेशकालसकलमूर्तिमद्द्रव्यसंयोगानामनुपपत्तेरेकपरमाणुवत्नैव सत्ता स्वतंत्रः पदार्थः सिद्धः पदार्थधर्मत्वेन प्रतीयमानत्वादसत्त्ववत् । यथैव हि घटस्यासत्त्वं पटस्यासत्त्वमिति पदार्थधर्मतया प्रतीयमानत्वान्नासत्त्वं स्वतंत्रः पदार्थः तथा घटस्य सत्त्वं पटस्य सत्त्वमिति पदार्थधर्मत्वेनोपलभ्यमानत्वात्सत्त्वमपि सर्वथा विशेषाभावात् । सर्वत्र घटः सन् पटः सन् इति प्रत्ययस्याविशेषादेक

सत्त्व पदार्थधर्मत्वेऽपीतिचेत् तर्हि सर्वत्रासदिति प्रत्ययस्याविशेषाद्भावपर-तन्त्रत्वेऽप्येकमसत्वमभ्युपगम्यता। प्रागसत्पश्चादसदितरेतरदसदत्यन्तमस-दिति प्रत्ययविशेषात् प्रागसत्त्वपश्चादसत्त्वेतरेतरासत्त्वात्यन्तासत्त्वभेदसिद्धे-र्नैकमसत्वमिति चेत् नन्वेवं विनाशात्पूर्वं सत्त्वं प्राक्सत्त्वं, स्वरूपलाभादु-त्तरं सत्त्वं पश्चात्सत्त्वं, समानजातीययोर्येनचिद्रूपेणेतरेतरत्रसत्त्वमितरेतर-सत्त्वं, कालत्रयेऽप्यनाद्यनन्तस्य सत्त्वमत्यन्तसत्त्वमिति सत्त्वभेदं किं नानु-मन्यते सत्प्रत्ययस्यापि प्राक्कालादितया विशेषसिद्धेर्बाधकाभावात्। यथावासत्वस्य सर्वथैकत्वे क्वचित्कार्योत्पत्तौ प्रागभावविनाशे सर्वत्राभाव-विनाशप्रसंगात् न किंचित्प्रागसदिति सर्वकार्यमनादि स्यात् न किंचि-त्पश्चादसदिति तदनन्तं स्यात् न क्वचित्किंचिदसदिति सर्वं सर्वात्मकं स्यात्र क्वचिदत्यन्तमसदिति सर्वं सर्वत्र सर्वदा प्रसज्येतेति बाधकमपि तथा सत्त्वैकत्वे समानमुपलभामहे कस्यचित्प्रध्वंसे सत्त्वाभावे सर्वत्र सत्त्वाभावप्रसंगात् न किंचित्कुतश्चित्प्राक् सत् पश्चात्सद्वा नापीतरेतरेतर-त्सत् स्यात् अत्यन्तसद्वेति सर्वशून्यतापत्तिर्दुःशक्या परिहर्तुं। ता परि-जिहीर्षता सत्वस्य भेदोऽभ्युपगन्तव्य इति नैका सत्ता सर्वथासिध्येदसत्ता वत्तन्नत पर्यायेनोपपत्ते। स्यान्मतिरेषा ते कस्यचित्कार्यस्य प्रध्वंसेऽपि न सत्ताया प्रध्वंसस्तस्या नित्यत्वात् पदार्थान्तरेषु सत्प्रत्ययहेतुत्वात् प्राक्कालादिविशेषणभेदेऽप्यभिन्नत्वात् सर्वथा शून्यता परिहरतोऽपि सत्ता नतपर्यायनानुपपत्तिरिति सापि न साधीयसी, कस्यचित्कार्यस्योत्पादेऽपि प्रागभावस्याभावानुपपत्तिप्रसंगात् तस्य नित्यत्वात् पदार्थान्तराणामुत्पत्ते पूर्वं प्रागभावस्य स्वप्रत्ययहेतो सद्भावसिद्धे समुत्पन्नैककार्यविशेषणतया विनाशव्यवहारेऽपि प्रागभावस्याविनाशिनो नानानुत्पन्नकार्यापेक्षया विशे-षणभेदेऽपि भेदाभावादेकत्वाविरोधात्। तदुक्तं ... [illegible]

पटस्य प्रागभाव इत्यादि विशेषणभेदेऽप्यभावो भिद्यते घटस्य सत्ता पटस्य सत्तेत्यादिविशेषणभेदेऽपि सत्तावत् । ननु प्रागभावस्य नित्यत्वे कार्यो-त्पत्तिर्न स्यात्तस्य तत्प्रतिबन्धकत्वात्तदप्रतिबन्धकत्वे प्रागपि कार्योत्पत्ते कार्यस्यानादित्वप्रसङ्ग इतिचेत् तर्हि सत्ताया नित्यत्वे कार्यस्य प्रध्वंसो न स्यात् तस्यास्तत्प्रतिबन्धकत्वात् तदप्रतिबन्धकत्वे प्रध्वंसात् प्रागपि प्रध्वंसप्रसङ्गात् कार्यस्य स्थितिरेव न स्यात्, कार्यसत्ता हि प्रध्वंसात् प्राक् प्रध्वंसस्य प्रतिघातिकेति कार्यस्य स्थितिः सिद्ध्येन्नान्यथा । यदि पुनर्बलवत्प्रध्वंसकारणसन्निपाते कार्यस्य सत्ता न प्रध्वंसं प्रतिबध्नाति ततः पूर्वं तु बलवद्विनाशकारणाभावात् प्रध्वंसं प्रतिबध्नात्येव ततो न प्रागपि प्रध्वंसप्रसङ्ग, इति मतं तदा बलवदुत्पादककारणोपधानात् कार्यस्योत्पादं प्रागभावः सन्नपि न विरुणद्धि कार्योत्पादनात्पूर्वं तदुत्पादक कारणाभावात् तं विरुणद्धि ततो न प्रागपि कार्योत्पत्तिर्येन कार्यस्याना-दित्वप्रसङ्ग, इति प्रागभावस्य सर्वदा सद्भावो मन्यतां सत्तावत् । तथाचैक एव सर्वत्र प्रागभावो व्यवतिष्ठते । प्रध्वंसाभावश्च न प्रागभावादर्थान्तरभूत स्यात् कार्यविनाशविशिष्टस्य तस्यैव प्रध्वंसाभाव इत्यभिधानात् तस्यै वेतरेतर व्यावृत्तिविशिष्टस्येतरेतराभावाभिधानवत् । ननु च कार्यस्य विनाश एव प्रध्वंसाभावो न पुनस्ततोऽन्य येन विनाशविशिष्ट प्रध्वंसाभाव इत्यभिधीयते नापीतरेतरव्यावृत्तिरितरेतराभावादन्या येन तया विशिष्टस्येतरेतराभावाभिधानमिति चेत् तर्हीदानीं कार्यस्योत्पाद एव प्रागभावाभावस्ततोऽर्थान्तरस्यासम्भवात् कथं तेन कार्यस्य प्रतिबन्ध सिध्येत् कार्योत्पादात्प्रागभावाभावस्यार्थान्तरत्वे प्रागेव कार्योत्पाद स्यात् शब्द-भावाभावे शब्दसद्भाववत् । नह्यन्यस्यैवाभावस्याभावोऽन्यस्यैव भावस्य सद्भाव इति अभावाभावसद्भावयो कालभेदो युक्त सर्वेनाभावाभावस्यैव

भावसद्भावप्रसिद्धे भावाभावस्याभावप्रसिद्धिवत् तथा च कार्यसद्भाव एव तदभावाभाव कार्याभाव एव च तद्भावस्याभाव इत्यभावविनाशसद्भाव विनाशप्रसिद्धे न भावाभावौ परस्परमतिशयाते यतस्तयोर् यतरस्यैवैकत्व नित्यत्वे नानात्वानित्यत्वे वा व्यवतिष्ठेते। तदनेनासत्वस्य नानात्वम नित्यत्व च प्रतिजानता सत्वस्यापि तत्प्रतिज्ञातमिति कथंचित्सत्वैका सदिति प्रत्ययाविशेषात्। कथंचिन्नेका प्राक्सदित्यादि सत्प्रत्ययभेदात्। कथंचिन्नित्या सैवेयमत्तेतिप्रत्यभिज्ञानात् कथंचिदनित्या कालभेदात् पूर्वसत्ता पश्चात्सत्तेति सत्प्रत्ययभेदात् सकलबाधकाभावादनुमतव्या तत्प्रतिपक्षभूताऽसत्तावत्। तत्र समवायिविशेषणविशिष्टेहेद प्रत्ययहेतु त्वात् समवाय समवायिविशेषप्रतिनियमहेतुर्द्रव्यादिविशेषणविशिष्टसत्प्र त्ययहेतुत्वाद्द्रव्यादिविशेषप्रतिनियमहेतुसत्तावदितिविषमउपन्यास सत्ताया नानात्वसाधनात् तद्वत्समवायस्य नानात्वसिद्धे सोऽपि हि कथ चिदेक एव इहेदप्रत्ययाविशेषात्। कथंचिदनेक एव नानासमवायि विशिष्टेहेदप्रत्ययभेदात्। कथंचिन्नित्य एव प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्। कथंचिदनित्य एव कालभेदेन प्रतीयमानत्वात्। नचैकत्राधिकरणे पर-स्परमेकत्वानेकत्वेनित्यत्वानित्यत्वे वा विरुद्धे, सकलबाधकरहितत्वे सत्युपलभ्यमानत्वात् कथंचित्सत्वासत्ववत्। यदप्यन्यथायि सत्त्वासत्वे नैकत्र वस्तुनि सकृत्सम्भवतस्तयो विधिप्रतिषेधरूपत्वात्। ययोर्विधिप्रति षेधरूपत्व ते नैकत्र वस्तुनि सकृत्सम्भवतो यथा शीतत्वाशीतत्वे। विधि प्रतिषेधरूपे च सत्वासत्वे तस्मान्नैकत्रवस्तुनि सकृत्सम्भवत इति। तदप्यनुपपन्न वस्तुन्येकत्राभिधेयत्वानभिधेयत्वाभ्यां सकृत्सम्भवद्भ्या व्यभिचारात्। कस्यचित्स्वाभिधायकाभिधानापेक्षया अभिधेयत्वमन्या भिधायकाभिधानापेक्षया चानभिधेयत्व सकृदुपलभ्यमानमबाधितमेकत्रा-

भिधेयत्वानाभिधेयत्वयो सकृत्समव साधयतीत्यभ्यनुज्ञाने स्वरूपाद्य-
पेक्षया सत्व पररूपाद्यपेक्षया चासत्व निर्बाधमनुभूयमानमेकत्र वस्तुनि
सत्वासत्वयो सकृत्समव किं न साधयेत् विधिप्रतिषेधरूपत्वाविशेषात्।
कथचिदुपलभ्यमानयोर्विरोधानवकाशात् येनैव स्वरूपेण सत्व तेनैवासत्व
मिति सर्वथाऽर्पितयोरेव सत्वासत्वयोर्युगपदेकत्र विरोधसिद्धे । कथ-
चित्सत्वासत्वयोरेकत्र वस्तुनि सकृत्प्रसिद्धौ च तद्वदेकत्वानेकत्वयोर्नित्य-
त्वानित्यत्वयोश्च सकृदेकत्र निर्णयान्न किंचिद्विप्रतिषिद्ध समवायस्यापि
तथा प्रतीतेरबाधितत्वात्। सर्वथैकत्वे महेश्वर एव ज्ञानस्य समवायाद्-
वृत्तिर्न पुनराकाशादिष्विति प्रतिनियमस्य नियामकमपश्यतो निश्चयासम्भ
वात्। न चाकाशादीनामचेतनता नियामिका चेतनात्मगुणस्य ज्ञानस्य
चेतनात्मन्येव महेश्वरे समवायोपपत्तेरचेतनद्रव्यगगनादौ तदयोगात्
ज्ञानस्य तद्गुणत्वाभावादिति वक्तु युक्त, शम्भोरपि स्वतोऽचेतनत्वप्रति
ज्ञानात् खादिभ्यस्तस्य विशेषासिद्धे । स्यादाकूत नेश्वर स्वतश्चेतनोऽ-
चेतनो वा चेतनसमवायात्तु चेतयिता खादयस्तु न चेतनासमवायाच्चेत
यितार कदाचिदतोऽस्ति तेभ्यस्तस्य विशेष इति । तदप्यसत् । स्वतो-
महेश्वरस्य स्वरूपानवधारणात् स्वरूपतापत्ते । स्वय तस्यात्मरूपत्वान्न
स्वरूपहानिरितिचेन्न, आत्मनाऽप्यात्मत्वयोगादात्मरूपत्वेन व्यवहारोपगमात्
स्वतोऽनात्मत्वादात्मरूपस्याप्यसिद्धे । यदि पुन स्वय नात्मा महेशो
नाप्यनात्मा केवलमात्मत्वयोगादात्मेति मत तदा स्वत किमसौ स्यात्?
द्रव्यमिति चेन्न, द्रव्यत्वयोगाद्द्रव्यव्यवहारवचनात् स्वतो द्रव्यस्वरू
पेणापि महेश्वरस्याव्यवस्थिते । यदि तु न स्वतोऽसौ द्रव्य नाप्यद्रव्य
द्रव्यत्वयोगाद्द्रव्यमिति प्रतिपाद्यते, तदा न स्वय द्रव्य स्वरूपस्याप्य
भावात् किंस्वरूप शम्भुर्भवेदिति वक्तव्य । सत्तेन स्वयमसन्निति चेन्न,

सत्वयोगात्सन्निति व्यवहारसाधनात् स्वत सद्रूपस्याप्रसिद्धे । अथ न स्वत सन्न चासन् सत्वसमवायात्तु सन्नित्यभिधीयते तत्र व्याघातो दुरुत्तर स्यात् सत्वासत्वयोरन्योन्यव्यवच्छेदरूपयोरेकतरस्य प्रतिषेधेऽन्यतरस्य विधानप्रसगात् उभयप्रतिषेधस्यासभवात् । कथमेव सर्वथा सत्वासत्वयो स्याद्वादिभि प्रतिषेधे तेषा व्याघातो न भवेदितिचेन्न, तै कथचित्सत्त्वासत्त्वयोर्विधानात् । सर्वथा सत्त्वासत्त्वे हि कथचित्सत्वासत्त्वव्यवच्छेदेनाभ्युपगम्येते सर्वथा सत्वस्य कथचित्सत्वस्य व्यवच्छेदेन व्यवस्थानात् । असत्वस्य च कथचित्सत्वव्यवच्छेदेनेति सर्वथा सत्वस्य प्रतिषेधे कथचित्सत्वस्य विधानात् । सर्वथा चासत्वस्य निषेधे कथचिदसत्वस्य विधिरिति कथ सर्वथा सत्वासत्वप्रतिषेधे स्याद्वादिना व्याघातो दुरुत्तर स्यात् सर्वथैकातवादिनामेव तस्य दुरुत्तरत्वात् । एतेन द्रव्यत्वाद्रव्यत्वयोरात्मत्वानात्मत्वयोश्चेतनत्वाचेतनत्वयोश्च परस्परव्यवच्छेदरूपयोर्युगपत्प्रतिषेधे व्याघातो दुरुत्तर प्रतिपादित तदेकतरप्रतिषेधेऽन्यतरस्य विधेरवश्यभावात् उभयप्रतिषेधस्यासभवात् कथचित्सत्वासत्वयोर्वैशेषिकैरनभ्युपगमात् । किं च स्वरूपेणासति महेश्वरे सत्वसमवाये प्रतिज्ञायमाने खपुष्पे सत्वसमवाय परमार्थत किं न भवेत् स्वरूपेणासत्वाविशेषात् । खपुष्पस्याभावान्न तत्र सत्वसमवाय पारमार्थिक सद्वर्गे द्रव्यगुणकर्मलक्षणे सत्वसमवायसिद्धे महेश्वर एवात्मद्रव्यविशेषे सत्वसमवाय इति च स्वमनोरथमात्र, स्वरूपेणासत कस्यचित्सद्वर्गत्वासिद्धे । स्वरूपेण सति महेश्वरे सत्वसमवायोपगमे सामान्यादावपि सत्वसमवायप्रसग स्वरूपेण सत्वाविशेषात् । यथैव हि महेश्वरस्य स्वरूपत सत्व वृद्धवैशेषिकैरिष्यते तथा पृथिव्यादिद्रव्याणा रूपादिगुणानामुत्क्षेपणादिकर्मणा सामान्यविशेषसमवायाना च प्रागभावादीनामपीष्यत

एव तथापि क्वचिदेव सत्वसमवायासिद्धौ नियमहेतुर्वक्तव्य । सत्सदिति ज्ञानमबाधित नियमहेतुरितिचेन्न, तस्य सामान्यादिष्वपि भावात् । यथैव हि द्रव्य सत् गुण सन् कर्म सदिति ज्ञानमबाधितमुत्पद्यते तथा सामान्यमस्ति विशेषोऽस्ति समवायोऽस्ति प्रागभावादय सन्तीति ज्ञानमप्यबाधितमवेति सामान्यादिप्रागभावादितत्वास्तित्व अन्यथा तद्वादिभि कथमभ्युपगम्यते । तत्रास्तित्वधर्मसद्भावान्नस्तीति ज्ञान न पुन सत्तासबधादनवस्थाप्रसगात् सामान्ये हि सामान्यान्तर परिकल्पनायामनवस्था स्यात् परापरसामान्यकल्पनात् । विशेषेषु च सामान्योपगमे सामान्यज्ञानात् विशेषानुपलभादुभयतद्विशेषस्मरणाच्च कस्याचिदवश्यभाविनि सशये तद्व्यवच्छेदार्थ विशेषातरकल्पनानुषग पुनस्तत्रापि सामान्यकल्पनेऽवश्यभावी सशय सति तस्मिंस्तद्व्यवच्छेदाय तद्विशेषातरकल्पनायामनवस्थाप्रसगात् परापरविशेषसामान्यकल्पनस्यानिवृत्ते , सुदूरमपि गत्वा विशेषेषु सामान्यानभ्युपगमे सिद्धा सामान्यरहिता विशेषा । समवाये च सामान्यस्यासमवप्रसिद्ध एव तस्यैकत्वात् सभवे चानवस्थानुषगात् समवाये सामान्यस्य समवायांतरकल्पनादिति न सामान्यादिषु सदिति ज्ञान सत्ता निबधन बाध्यमानत्वात् । तथा प्रागभावादिष्वपि सत्तासमवाये प्रागभावादित्वविरोधात् न सत्तानिबधनमस्तीतिज्ञान । ततोऽस्तित्वधर्मविशेषणसामर्थ्यादेव तत्रास्तीति ज्ञानमभ्युपगतव्य । अन्यथाऽस्तीति व्यवहारायोगादिति केचिद्वैशेषिका समभ्यमसत ताश्च पर प्रतिक्षिपति । सामान्यादिषूपचरित सत्वाभ्युपगमात् मुख्यसत्वे बाधकसद्भावान्न पारमार्थिकसत्व सत्तासबधाद्विशाऽस्तित्वधर्मविशेषणत्वादपि सभाव्यते, सत्ताव्यतिरेकेणास्तित्वधर्मग्राहकप्रमाणाभावात् । अन्यथास्तित्वधर्मेप्यस्तीति प्रत्ययादस्तित्वातरपरिकल्पनायामनवस्थानुषगात् । तत्रोपचरितस्यास्तित्वस्य प्रतिज्ञाने सामान्या

दिष्वपि तदुपचरितमस्तु मुख्ये बाधकसद्भावात् सर्वत्रोपचारस्य मुख्यबाधकसद्भावादेवोपपत्तेः। प्रागभावादिष्वपि मुख्यास्तित्वबाधकोपपत्तेरुपचारत एवास्तित्वव्यवहारसिद्धेरिति तेषां द्रव्यादिष्वपि सदितिज्ञानं सत्तानिबंधनं कुतः सिध्येत् तस्यापि बाधकसद्भावात्। तेषां स्वरूपतोऽसत्वे सत्वे वा सत्तासंबंधानुपपत्तेः। स्वरूपेणासत्सु द्रव्यादिषु सत्तासंबंधेऽतिप्रसंगस्य बाधकस्य प्रतिपादनात्। स्वरूपतः सत्सु सत्तासंबंधे अनवस्थानस्य बाधकस्योपनिपातात् सत्ता संबंधेनापि सत्सु सत्वं पुनः सत्तासंबन्धपरिकल्पनप्रसंगात् तस्य वैयर्थ्यात् अपरिकल्पने स्वरूपतः सत्त्वपि तत एव सत्तासंबंधपरिकल्पनं माभूत्। ननु स्वरूपतः सत्वादसाधारणात् सत्सदित्यनुवृत्तिप्रत्ययस्यानुपपत्तेः द्रव्यादिषु तन्निबंधनस्य साधारणसत्तासंबंधस्य परिकल्पनं न व्यर्थमिति चेन्न स्वरूपसत्वादेव सदृशात्सदिति प्रत्ययस्योपपत्तेः। सदृशेतरपरिणामसामर्थ्यादेव द्रव्यादीनां साधारणासाधारणसत्वनिबंधनस्य सत्प्रत्ययस्य घटनात्। सर्वथाऽर्थान्तरभूत सत्तासंबंधसामर्थ्यात्सदिति प्रत्ययस्य साधारणस्यायोगात्। सत्तावद्द्रव्यं सत्तावान्गुणः सत्तावत्कर्मेति सत्तासंबंधस्य प्रत्ययस्य प्रसंगात् न पुनः सद्द्रव्यं सन् गुणः सत्कर्मेति प्रत्ययः स्यात्। नहि घटो संबंधाद्भवि घटेति ज्ञानमनुभूयते घटवान्निति ज्ञानस्य तत्र प्रतीतेः। यष्टिसंबंधात्पुरुषोयष्टिरिति प्रत्ययदर्शनात्तु सत्तासंबंधाद्द्रव्यादिषु सत्तेतिप्रत्ययः स्यात् भेदेऽभेदोपचारात् न पुनः सदिति प्रत्ययस्तथोपचारात् द्रव्यादीनां सत्ताव्यपदेशो न पुनः परमार्थतः सिध्येत्। स्यान्मतं सत्तासामान्यवाचकस्यास्य सत्ताशब्दस्येव सच्छद्वस्यापि सद्भावास्संबंधात्सति द्रव्यगुणकर्माणीति व्यपदिश्यते भावस्य भाववदभिधायिनापि शब्देनाभिधानप्रसिद्धेः विषाणी ककुद्मान् प्रतिवालधिरिति गोत्वलिंगमित्यादिवत् विषाण्यादिवाचिना शब्देन विषाणित्वादेर्भावस्याभिधानादिति।

तदप्यनुपपन्नं । तथोपचारादेव सत्प्रत्ययप्रसंगात् पुरुषे यष्टिसंबंधाद्यष्टिरिति प्रत्ययवत् । यदि पुनर्यष्टिपुरुषयोः संयोगात्पुरुषो यष्टिरिति ज्ञानमुपचरितं युक्तं न पुनर्द्रव्यादौ सदिति ज्ञानं तत्र सत्वस्य समवायादिति मतं, तदवयवेष्ववयविनः समवायादवयविव्यपदेशः स्यात् न पुनरवयवव्यपदेशः । द्रव्ये च गुणस्य समवायाद्गुणव्यपदेशोऽस्तु क्रियासमवायात्क्रियाव्यपदेशस्तथा च न कस्यचिदवयविष्ववयविप्रत्ययः गुणिनि गुणिप्रत्ययः क्रियावतिक्रियावत्प्रत्ययश्चोपपद्येतेति महान् व्याघातः पदार्थांतरभूतसत्तासमवायवादिनामनुषज्येत तदेव स्वतः सत् एवेश्वरस्य सत्वसमवायोऽभ्युपगंतव्यः कथंचित्सत्वात्मतया परिणतस्यैव सत्वसमवायस्योपपत्तेः । अन्यथा प्रमाणेन बाधनात् स्वयं सन् सत्वसमवायेऽस्य च प्रमाणप्रसिद्धेः । स्वयं द्रव्यात्मना परिणतस्य द्रव्यत्वसमवायः । स्वयमात्मरूपतया परिणतस्यात्मत्वसमवायः । स्वयं ज्ञानात्मना परिणतस्य महेश्वरस्य ज्ञानसमवाय इति युक्तमुत्पश्यामः स्वयं नीलात्मनो नीलसमवायवत् न हि कश्चित्तथापरिणतस्तत्समवायः शतशः प्रसंगात् ततः प्रमाणबलान्महेश्वरस्य सत्वद्रव्यत्वात्मत्ववत् स्वयं ज्ञत्वप्रसिद्धेर्ज्ञानस्य समवायात् तस्य ज्ञत्वपरिकल्पनं न कंचिदर्थं पुष्णाति । ज्ञव्यवहारं पुष्णातीति चेन्न, ज्ञ प्रसिद्धे ज्ञव्यवहारस्यापि स्वतः प्रसिद्धेः । यस्य हि योऽर्थः प्रसिद्धो स तत्र तद्व्यवहारं प्रवर्तयन्नुपलब्धो यथा प्रसिद्धाकाशात्माआकाशे तद्व्यवहारप्रसिद्धो, ज्ञश्च कश्चित्तस्मात् ज्ञे तद्व्यवहारं प्रवर्तयति । यदि तु प्रसिद्धेऽपि ज्ञे ज्ञत्वसमवायपरिकल्पनमज्ञव्यवच्छेदार्थमिष्यते तथाप्रसिद्धेऽप्याकाशेऽनाकाशव्यवच्छेदार्थमाकाशत्वसमवायपरिकल्पनमिष्यतां । तस्यैकत्वेनाकाशत्वाभावात्स्वरूपनिश्चयादेवाकाशव्यवहारप्रवृत्तौ, ज्ञेऽपीश्वरे स्वरूपनिश्चयादेव ज्ञव्यवहारोऽस्तु किं तत्र ज्ञान-

समवायपरिकल्पनया, ज्ञानपरिणामपरिणतो हि ज्ञ प्रतिपादयितु शक्यो नार्थांतरभूतज्ञानसमवायेन ततो ज्ञानसमवायवानेवेह सिध्येत् न पुनर्ज्ञाता। नह्यर्थांतरभूते ज्ञाने समुत्पन्ने ज्ञाता, स्मरणे स्मर्ता, भोगे च भोक्तेति तत्प्रतीतिः दर्शन सदात्मना परिणतस्यैव तथान्यपदेश प्रसिद्धे। प्रतीतिसिद्धं हि तत्त्व व्यवस्थापयतो यद्यथा निर्बाध प्रतीयति तथैव व्यवहर्तव्यमिति प्रेक्षा पूर्वकारिण स्युर्नान्यथा। ततो महेश्वरोऽपि ज्ञाता व्यवहर्तव्यो ज्ञातृस्वरूपेण प्रमाणत प्रतीयमानत्वात्। यद्येन स्वरूपेण प्रमाणत प्रतीयमान तत्तथा व्यवहर्तव्य, यथा सामान्यादिस्वरूपेण प्रमाणत प्रतीयमान सामान्यादि। ज्ञातृस्वरूपेण प्रमाणत प्रतीयमानश्च महेश्वरस्ततोज्ञातेति व्यवहर्तव्य इति। तदर्थमर्थांतरभूतज्ञानसमवायपरिकल्पनमनर्थकमेव तदेव प्रमाण बला-त्स्वार्थव्यवसायात्मके ज्ञाने प्रसिद्धे महेश्वरस्य ततो भेदैकांतनिराकरणे च कथंचित्स्वार्थव्यवसायात्मकज्ञानादभेदोऽभ्युपगतव्य कथंचित्तादात्म्यस्यैव समवायस्य व्यवस्थापनात्। तथाच नास्ति विवादो नार्थे जिनेश्वरस्यैव महेश्वर इति नामकरणात्कथंचित्स्वार्थव्यवसायात्मज्ञानतादात्म्यमृच्छत पुरुषविशेषस्य जिनेश्वरत्वनिश्चयात्। तथा च स एव हि मोक्षमार्गस्य-प्रणेता व्यवतिष्ठते सदेहत्वे धर्मविशेषत्वे च सति सर्वविनिष्टमोहत्वात् यस्तु न मोक्षमार्गस्य मुख्य प्रणेता स न सदेहो यथा मुक्तात्मा धर्म-विशेषभाक्वा यथाऽन्तकृत्केवली। नापिअसर्वविनष्टमोहो यथा रथ्यापुरुष। सदेहत्वे धर्मविशेषत्वे च सति सर्वविनष्टमोहश्च जिनेश्वरस्तस्मान्मोक्षमा-र्गस्य प्रणेता व्यवतिष्ठत एव। स्वार्थव्यवसायात्मकज्ञानात् सर्वथाऽर्थांतर भूतस्तु शिव सदेहो निर्देहो वा न मोक्षमार्गोपदेशस्य कर्ता युज्यते कर्मभूभृतामभेत्तृत्वात्। यो य कर्मभूभृतामभेत्ता स स न सर्वविनष्टमोहो यथाऽऽकाशादिरभव्योवा ससारी चात्मा, कर्मभूभृतामभेत्ता च शिव

पौरुषेयत्वे तस्मात् सर्वविप्रनष्टमोह इति साक्षान्मोक्षमार्गोपदेशस्य क
न भवेत् निरस्तं च पूर्वं विस्तरतस्तस्य शश्वत्कर्मभिरस्पृष्टत्वं पुरुषविशे
पस्येत्यलं विस्तरेण प्रागुक्तार्थस्यैवात्रोपसंहारात् । यथा चेश्वरस्य
मोक्षमार्गोपदेशित्वं न प्रतिष्ठामियर्ति तथा कपिलस्यापीत्यतिदिश्यते ।

एतेनैव प्रतिव्यूढः कपिलोऽप्युपदेशकः ।
ज्ञानादर्थांतरत्वस्याऽविशेषात्सर्वथा स्वतः ॥ ७७ ॥
ज्ञानसंसर्गतो ज्ञत्वमज्ञस्यापि न तत्त्वतः ।
व्योमवच्चेतनस्यापि नोपपद्येत मुक्तवत् ॥ ७८ ॥

" कपिल एव मोक्षमार्गस्योपदेशक क्लेशकर्मविपाकाशयानां भेत्ता
रजस्तमसोस्तिरस्करणात् । समस्ततत्त्वज्ञानवैराग्यसम्पन्नो धर्मविशेषैश्वर्य-
योगी च प्रकृष्टसत्त्वस्याविर्भावात् विशिष्टदेहत्वाच्च । न पुनरीश्वर-
स्तस्यानादेरेवाऽशरीरस्य ज्ञानेच्छाक्रियाशक्त्यसंभवात् मुक्तात्मवत् ।
सदेहस्यापि सदा क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टत्वविरोधात् । धर्मविशेष
सद्भावे च तस्य तत्साधनसमाधिविशेषस्यावश्यंभावात् तन्निमित्तस्यापि
ध्यानधारणाप्रत्याहारप्राणायामासनयमनियमलक्षणस्य योगांगस्याभ्यु
पगमनीयत्वात् । अन्यथा समाधिविशेषासिद्धेर्धर्मविशेषानुत्पत्तेर्ज्ञानाद्य-
तिशयलक्षणैश्वर्यायोगादनीश्वरत्वप्रसंगात् । सत्त्वप्रकर्षयोगित्वे च कस्य
चित्सदामुक्तस्यानुपायसिद्धस्य साधकप्रमाणाभावादिति " निरीश्वरसांख्य
वादिनः प्रचक्षते । तेषां कपिलोऽपि तीर्थंकरत्वेनाभिप्रेत प्रकृतेनैवेश्वरस्य
मोक्षमार्गोपदेशित्वनिराकरणेनैव प्रतिव्यूढः प्रतिपत्तव्यः, स्वतस्तस्यापि
ज्ञानादर्थांतरत्वाविशेषात्सर्वज्ञत्वायोगात् । सर्वार्थज्ञानसंसर्गात्तस्य सर्वज्ञत्व
परिकल्पनमपि न युक्तमाकाशादेरपि सर्वज्ञत्वप्रसंगात् तथाविध
ज्ञानपरिणामाश्रयप्रधानसंसर्गस्याविशेषात् । तदविशेषेऽपि कपिल एव

सर्वज्ञश्चेनेनत्वान्न पुनराप्नमशास्तिरित्यपि न युज्यते । तेषां (कपिला-नामते) मुक्तात्मनश्चेनत्वेऽपि ज्ञानससर्गेत सर्वज्ञत्वानभ्युपगमात् । मवीजसमाधिसप्रज्ञातयोगकालेऽपि सर्वज्ञत्वविरोधात् । स्यान्मत, न मुक्तस्य ज्ञानसमर्ग सभवति तस्य सप्रज्ञातयोगकाले एव विनाशात् । "तदा द्रष्टु (पुरुषस्य) स्वरूपेऽवस्थानमिति" वचनात् । मुक्तस्य तु सस्कारविशेषस्यापि विनाशात् । असप्रज्ञातस्यैव सस्कारविशेषता-वचनात् । चरितार्थेन ज्ञानादिपरिणामशून्येन प्रधानेन समर्गमात्रेऽपि तं मुक्तात्मान प्रति तस्य नष्टत्वात् समावीत्मानमेव प्रत्यनष्टत्ववचनात् । न कपिलस्य चेतनस्य स्वरूपस्य ज्ञानससर्गेतसर्वज्ञत्वाभावसाधने मुक्तात्मो दाहरण तत्र ज्ञानमसर्गस्यासभवादिति । तदप्यसार । प्रधानस्य सर्व-गतस्यानतस्य ससर्गविशेषानुपपत्ते । कपिलेन सह तस्य ससर्गे सर्वा त्मना ससर्गप्रसगात् कस्यचिन्मुक्तिविरोधान्मुक्तात्मनो वा प्रधानेनासमर्गे कपिलस्यापि तेनाससर्गप्रसक्ते । अन्यथा विरुद्धधर्माध्यासात्प्रधानभेदो पपत्ते । ननु च प्रधानमेव निरवयव सर्वगत न केनचिदात्मना ससृष्टम-परेणाससृष्टमिति विरुद्धधर्माऽध्यासीप्यते येन तद्भेदोपपत्ते । किं तर्हि ? सर्वेण सर्वात्ममसर्गि केवल मुक्तात्मान प्रतिनिष्टमपीतरात्मान प्रत्यनष्ट निवृत्ताधिकारत्वात् प्रवृत्ताधिकारत्वाच्चेति चेन्न विरुद्धधर्माध्यासस्य तदवस्थत्वात् प्रधानस्यभेदानिवृत्ते । नह्येकमेव निवृत्ताधिकारित्वप्रवृत्ता धिकारत्वयोर्युगपदधिकरणयुक्त नष्टत्वानष्टत्वयोरिव विरोधात् । विषय-भेदात्र तयोर्विरोध कश्चित्कचित् पितृत्वपुत्रत्वधर्मवत् तयोरेकविषययोरेव विरोधात् । निवृत्ताधिकारत्व हि मुक्तपुरुषविषय प्रवृत्ताधिकारत्व पुनर-मुक्तपुरुषविषयमिति भिन्न पुरुषापेक्षया भिन्नविषयत्व । नष्टत्वानष्टत्व-धर्मयोरपि मुक्तात्मानमेव प्रति विरोध स्यादमुक्तात्मान प्रत्येव वा न

चैव मुक्तात्मापेक्षया प्रधानस्य नष्टधर्मत्ववचनात् अमुक्तापेक्षया चानष्टत्वप्रतिज्ञानादिति कश्चित्सोऽपि न विरुद्धधर्माध्यासान्मुच्यते प्रधानस्यैकरूपत्वात् येनैव हि रूपेण प्रधानं मुक्तात्मानं प्रतिचरिताधिकारं नष्टं च प्रतिज्ञायते तेनैवानवसिताधिकारमनष्टममुक्तात्मानं प्रतीति कथं न विरोधः प्रसिद्ध्येत् । यदि पुनः रूपांतरेण तथेष्यते तदा न प्रधानमेकरूपं स्यात् रूपद्वयस्य सिद्धेः । तथा चैकमनेकरूपं प्रधानं सिध्येत् सर्वमनेकातात्मकं वस्तु साधयेत् । स्यान्मतं न परमार्थतः प्रधानं निरुद्धयोर्धर्मयोरविकरणं तयोः शब्दज्ञानानुपातिना वस्तुशून्येन विकल्पेनाध्यारोपितत्वात्पारमार्थिकत्वे धर्मयोरपि धर्मांतरपरिकल्पनायामनवस्थानात् । सुदूरमपि गत्वा कस्यचिदनारोपितधर्माभ्युपगमे प्रधानस्याप्यारोपितावेव नष्टत्वानष्टत्वधर्मौ स्यातामवसितानवसिताधिकारत्वधर्मौ च तदपेक्षानिमित्तं स्वरूपद्वयं च ततोनैकमनेकरूपं प्रधानं सिध्येत् यतः सर्वं वस्त्वेकानेकात्मकं साधयेदिति । तदपि न विचारसहं । मुक्तामुक्तत्वयोरपि पुंसामपारमार्थिकत्वप्रसंगात् । सत्यमेतत् न तत्त्वतः पुरुषस्य मुक्तत्वं संसारित्वं वा धर्मोऽस्ति प्रधानस्यैव संसारित्वप्रसिद्धेः । तस्यैव च मुक्तिकारणतत्त्वज्ञानवैराग्यपरिणामान्मुक्तत्वोपपत्तेः । तदेवं मुक्तेः पूर्वं निःश्रेयसमार्गस्योपदेशकं प्रधानमिति परमतमनद्य दूषयन्नाह ।

प्रधानं ज्ञत्वतो मोक्षमार्गस्याऽस्तूपदेशकं ।
तस्यैव विश्ववेदित्वाद्भेतृत्वात्कर्मभूभृतां ॥ ७९ ॥
इत्यसंभाव्यमेवास्याऽचेतनत्वात्पटादिवत् ।
तदसंभवतो नूनमन्यथा निष्फलः पुमान् ॥ ८० ॥
भोक्ताऽऽत्मा चेत्स एवास्तु कर्ता तदविरोधतः ।
विरोधे तु तयोर्भोक्तुः स्याद्भुजौ कर्तृता कथं ॥ ८१ ॥

प्रधानं मोक्षमार्गस्य प्रणेतृ स्तूयते पुमान् ।
मुमुक्षुभिरितिब्रूयात्कोऽन्योऽकिंचित्करात्मनः ॥८२॥

"प्रधानमेवास्तु मोक्षमार्गस्योपदेशकं ज्ञत्वात् । यत्तु न मोक्षमार्गस्योपदेशकं स न ज्ञो दृष्टो यथा घटादि मुक्तात्मा च, ज्ञं च प्रधानं तस्मान्मोक्षमार्गस्योपदेशकं । न च कपिलादिपुरुषमसर्माभाजः प्रधानस्य ज्ञत्वमसिद्धं विश्ववेदित्वात् । यन्तु न ज्ञं स न विश्ववेदी यथा घटादि । विश्ववेदि च प्रधानं ततो ज्ञमेव च, विश्ववेदि च तत्सिद्धं सकलकर्मभूभृद्भेत्तृत्वात् । तथाहि—कपिलात्मना संसृष्टं प्रधानं विश्ववेदि कर्मराशिविनाशित्वात् । यत्तु न विश्ववेदि तन्न कर्मराशिविनाशि दृष्टं वा यथा व्योमादि । कर्मराशिविनाशि च प्रधानं तस्माद्विश्ववेदि । न चास्य कर्मराशिविनाशित्वमसिद्धं रजस्तमोविवर्तशुद्धकर्मनिरसस्य सम्प्रज्ञातयोगबलात्प्रध्वंससिद्धेः सत्त्वप्रकर्षाच्च सम्प्रज्ञातयोगघटनात् । तत्र सर्वज्ञवादिनां विवादाभावात् इति सांख्यानां दर्शनं" तदप्यसम्भाव्यमेव । स्वयमेव प्रधानस्याचेतनत्वाभ्युपगमात् । तथाहि—न प्रधानं कर्मराशिविनाशि स्वयमचेतनत्वात् । यत्स्वयमचेतनं तन्न कर्मराशिविनाशि दृष्टं यथा वस्त्रादि । स्वयमचेतनं च प्रधानं तस्मान्न कर्मराशिविनाशि । चेतनसंसर्गात्प्रधानस्य चेतनत्वोपगमादसिद्धसाधनमिति चेन्न, स्वयमिति विशेषणात् । स्वयं हि प्रधानमचेतनमेव चेतनसंसर्गादुपचारात्तु सचेतनमुच्यते स्वरूपतः पुरुषस्यैव चेतनत्वोपगमात् "चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमिति" वचनात् । ततः सिद्धमेवेदं साधनं कर्मराशिविनाशित्वाभावं साधयति तस्माच्च विश्ववेदित्वाभावं कर्मराशिविनाशित्वाभावे कस्यचिद्विश्ववेदित्वविरोधात् । ततश्च न प्रधानस्य ज्ञत्वं स्वयमचेतनस्य ज्ञत्वानुपलब्धेः । नचाज्ञस्य मोक्षमार्गस्योपदेशकत्वं सम्भाव्यत इति प्रधानस्य

सर्वमसमाव्यमेव स्वयमचेतनस्य सम्प्रज्ञातसमाधेरपि दुर्घटत्वात्। बुद्धिसत्त्व
प्रकर्षस्यासम्भवाद्रजस्तमोमलावरणनिगमस्यापि दुरुपपादत्वात्। यदि
पुनरचेतनस्यापि प्रधानस्य विपर्ययाद्बन्धसिद्धे ससारित्व तत्त्वज्ञानात्कर्म
मलावरणविगमेसति समाधिविशेषाद्विवेकख्याते सर्वज्ञत्व मोक्षमार्गोपदे
शित्व जीवन्मुक्तदशाया विवेकख्यातेरपि निरोधे निर्बीजसमाधेर्मुक्तत्वमिति
कापिला मन्यते तदाऽस्य पुरुष परिकल्प्यमानो निष्फल एव स्यात्
प्रधानेनैव ससारमोक्षतत्कारणपरिणामतापर्याप्तत्वात्। ननु च सिद्धेऽपि
प्रधाने ससारादिपरिणामाना कर्तरि भोग्ये, भोक्ता पुरुष कल्पनीय एव
भोग्यस्य भोक्तारमन्तरेणानुपपत्तेरिति न मन्तव्य। तस्यैव भोक्तुरात्मन
कर्तृत्वसिद्धे प्रधानस्य कर्तु परिकल्पनानर्थक्यात्। नहि कर्तृत्वभोक्तृ
त्वयो कश्चिद्विरोधोऽस्ति भोक्तुर्भुजिक्रियायामपि कर्तृत्वविरोधानुपगात्।
तथाच कर्तरि भोक्तृत्वानुपपत्तेर्भोक्तेति न व्यपदिश्यते। स्यान्मत
भोक्तेति कर्तरि शब्दयोगात्पुरुषस्य न वास्तव कर्तृत्व शब्दज्ञानानुपा-
तिन कर्तृत्वविकल्पस्य वस्तुशून्यत्वादिति। तदप्यसबद्ध। भोक्तृत्वादि
धर्माणामपि पुरुषस्यावास्तवत्वापत्ते। तथोपगमाच्चेतयत इति चेतन
पुरुषो न वस्तुन सिद्धचेत् चेतनशब्दज्ञानानुपातिनो विकल्पस्य वस्तु
शून्यत्वात् कर्तृत्वभोक्तृत्वादिशब्दज्ञानानुपातिविकल्पवत्। सकलशब्द-
विकल्पगोचरातिक्रान्तत्वाच्चितिशक्ते पुरुषस्यावक्तव्यत्वमिति चेन्न।
तस्यावक्तव्यशब्देनापि वचनविरोधात्। तथाप्यवचने कथ परप्रत्यायन-
मिति सम्प्रधार्य, कार्यप्रवृत्तेरपि शब्दाविषयत्वेन प्रवृत्त्ययोगात्। स्वय च
तथाविध पुरुष सकलवागगोचरातीतमर्शिचित्कर कुत प्रतिपद्येत।
स्वसवेदनादिति चेन। तस्य ज्ञानशून्ये पुरुषासमवात्, स्वरूपस्य च
स्वय सचेतनाया पुरुषेण प्रतिज्ञायमानाया बुद्ध्यध्यवसितमर्थं पुरुषश्चे

द्यते इति व्याहन्यते स्वरूपस्य बुद्धचध्यनवसितस्यापि तेन संवेदनात्। यथा च बुद्धचध्यनवसितमात्मानमात्मा सचेतयते तथा बहिरर्थमपि सचेतयता किमनया बुद्धया निष्कारणमुपकल्पितया स्वार्थसंवेदकेन पुरुषेण तत्कृत्यस्य कृतत्वात्। यदि पुनरर्थसंवेदनस्य कादाचित्कत्वाद्-बुद्धचध्यवसायस्तत्रापेक्ष्यते तस्य स्वकारणबुद्धिकादाचित्कतया कादाचित्कस्यार्थसंवेदनस्य कादाचित्कताहेतुत्वसिद्धे। बुद्धचध्यवसायान-पेक्षाया पुंसोऽर्थसंवेदने शाश्वदर्थसंवेदनप्रसंगादिति मन्यस्व सदा-र्थसंवेदिन पुरुषस्यापि सचेतना कादाचित्का किमपेक्षास्यात् अर्थसंवे-दनापेक्षयेति चेत् किमिदानीमर्थसंवेदन पुरुषादन्यदभिधीयते? तथाभि-धाने स्वरूपसंवेदनमपि पुंसोऽन्यत्प्राप्त तस्य कादाचित्कतया शाश्वतिक-त्वाभावात्। तादृशस्वरूपसंवेदनादात्मनोऽनन्यत्वे ज्ञानादेवानन्यत्वमिष्यता। ज्ञानस्यानित्यत्वात् ततोऽनन्यत्वे पुरुषस्यानित्यत्वप्रसग इतिचेत्, स्वरूपसंवेदनादप्यनित्यत्वादात्मनोऽनन्यत्वे कथञ्चिदनित्यत्वप्रसङ्गो दुष्प-रिहार एव। स्वरूपसंवेदनस्य नित्यत्वेऽर्थसंवेदनस्यापि नित्यता स्यादेव परापेक्षातस्तस्यानित्यत्वे स्वरूपसंवेदनस्याप्यनित्यत्वमस्तु, न चात्मन कथंचिदनित्यत्वमयुक्त। सर्वथानित्यत्वे प्रमाणविरोधात्, सोय साख्य पुरुष कादाचित्कार्थसचेतनात्मकमपि निरतिशय नित्यमाच-क्षाणो ज्ञानात्कादाचित्काद्नन्यत्वमनित्यत्वभयान्न प्रतिपद्यत इति किमपि महाद्भुत। प्रधानस्य चानित्यत्वाव्यक्तादनर्थान्तरभूतस्य नित्यता प्रतीयन् पुरुषस्यापि ज्ञानादशाश्वतादनर्थान्तरभूतस्य नित्यत्वमुपैतु सर्वथा विशेषा-भावात् केवल ज्ञानपरिणामाश्रयस्य प्रधानस्यादृष्टस्यापि परिकल्पनाया ज्ञानात्मकस्य च पुरुषस्य स्वार्थव्यवसायिनो दृष्टस्य हानि पापीयसी स्यात्। दृष्टहानिरदृष्टपरिकल्पना च पापीयसीति सकलप्रेक्षावतामभ्य-

पगमनीयत्वात् । ततस्ता परिजिहीर्षता पुरुषएव ज्ञानदर्शनोपयोगलक्षण
कश्चित्प्रक्षीणकर्मा सकलतत्त्वसाक्षात्कारी मोक्षमार्गस्य प्रणेता पुण्यशरीर
पुण्यातिशयोऽन्ये सति सन्निहितोक्तपरिग्राहकविनेयमुख्य प्रतिपत्तव्य
स्तस्यैव मुमुक्षुभि प्रेक्षावद्भि स्तुत्यतोपपत्ते प्रधान तु मोक्षमार्गस्य
प्रणेतृ ततोऽर्थांतरभूत एवात्मा मुमुक्षुभि स्तूयते इत्यकिंचित्करात्मवा-
धेव प्रधान ततोऽन्य इत्यल प्रसगेन । योऽप्याह माभूत्कपिलो
निर्वाणस्य प्रणेता महेश्वरवत् तस्य विचार्यमाणस्य तथा व्यवस्थापयि
तुमशक्ते सुगतस्तु निर्वाणमार्गोपदेशकोऽस्तु सकलबाधकप्रमाणाभावादिति
तमपि निराकर्तुमुपक्रमते ।

सुगतोऽपि न निर्वाणमार्गस्य प्रतिपादक ।
विश्वतत्त्वज्ञतापायात्तत्वत कपिलादिवत् ॥ ८३ ॥

योयस्तत्वतो विश्वतत्त्वज्ञताऽपेत स स न निर्वाणमार्गस्य प्रतिपा
दको यथा कपिलादिस्तथा च सुगत इत्येव नासिद्ध साधन तत्त्वतो विश्व
तत्त्वज्ञताऽपेतत्वस्य सुगते धर्मिणि सद्भावात् । स हि विश्वतत्त्वान्यतीता-
नागतवर्तमानानि साक्षात्कुर्वंस्तद्धेतुकोऽभ्युपगतव्य तेषा सुगतज्ञानहेतुत्वा
भावे सुगतज्ञानविषयत्वविरोधात्, नाकारण विषय इति स्वयमभिधानात् ।
तथाऽतीतानां तत्कारणत्वेऽपि न वर्तमानानामर्थानां सुगतज्ञानकारणत्व
समसमयभाविना कार्यकारणभावाभावादन्वयव्यतिरेकानुविधानायोगात् ।
नह्यननुकृतान्वयव्यतिरेकोऽर्थ कस्यचित्कारणमिति युक्त वक्तु, नान
नुकृतान्वयव्यतिरेक कारणमिति प्रतीते । तथा भविष्यता चार्थाना न
सुगतज्ञानकारणता युक्ता यतस्तद्विषय सुगतज्ञान स्यादिति विश्वतत्त्वज्ञ-
ताऽपेतत्व सुगतस्य सिद्धमेव, तथा परमार्थत स्वरूपमात्रावभासित्वात्
सर्वविज्ञानाना सुगतज्ञानस्यापि स्वरूपमात्रविषयत्वमेवोररीकर्तव्य तस्य

बहिरर्थविषयत्वे स्वार्थसंवेदकत्वात् सर्वचित्तचैत्तानामात्मसंवेदनं प्रत्यक्षमिति वचनं विरोधमध्यासीत् बहिरर्थाकारतयोत्पद्यमानत्वात् । सुगतज्ञानस्य बहिरर्थविषयत्वोपचारकल्पनाया न परमार्थतो बहिरर्थविषयसुगतज्ञानमतस्तत्त्वत इति विशेषणमपि नासिद्धं साधनस्य । नापि विरुद्धं विपक्षएव वृत्तेरभावात् कपिलादौ सपक्षेऽपि सद्भावात् । ननु तत्त्वतोनिश्चतत्त्वज्ञताऽपेनेन मोक्षमार्गस्य प्रतिपादकेन दिग्नागाचार्यादिना साधनस्य व्यभिचार इति चेन्न । तस्यापि पक्षीकृतत्वात् । सुगतग्रहणेन सुगतमतानुसारिणां सर्वेषां गृहीतत्वात् । तर्हि स्याद्वादिनाऽतुत्पन्नकेवलज्ञानेन तत्त्वतो विश्वतत्त्वज्ञताऽपेतेन सूत्रकारादिना निर्वाणमार्गस्योपदेशकेनानेकान्तिकः साधनमिति चेन्न । तस्यापि सर्वज्ञप्रतिपादितनिर्वाणमार्गोपदेशित्वेन तदनुवादकत्वात् प्रतिपादकत्वासिद्धेः । साक्षात्तत्त्वतो विश्वतत्त्वज्ञ एव हि निर्वाणमार्गस्य प्रवक्ता, गणधरदेवादयस्तु सूत्रकारपर्यंतास्तदनुवक्तारएव गुरुपूर्वक्रमाविच्छेदादिति स्याद्वादिनां दर्शनं ततो न तैरनैकान्तिको हेतुर्यतः सुगतस्य निर्वाणमार्गस्योपदेशित्वाभावं न साधयेत । स्यान्मतं न सुगतज्ञानं विश्वतत्त्वेभ्यः समुत्पन्नं तदाकारतां चापन्नं तदध्यवसायि च तत्साक्षात्कारि सौगतैरभिधीयते । "भिन्नकालं कथं ग्राह्यमितिचेद्ग्राह्यतां विदुः । हेतुत्वमेव युक्तिज्ञास्तदाकारार्पणक्षमम्" मित्यनेन तदुत्पत्तिताद्रूप्ययोर्ग्राह्यत्वलक्षणत्वेन व्यवहारिणं प्रत्यभिधानात् "यत्रैव जनयेदेनां तत्रैवास्य प्रमाणता" इत्यनेनच तदध्यवसायित्वस्य प्रत्यक्षलक्षणत्वेन वचनमपि न सुगतप्रत्यक्षापेक्षया, व्यवहारिजनापेक्षयैव तस्य व्याख्यानात् सुगतप्रत्यक्षे स्वसंवेदनप्रत्यक्षे इव तल्लक्षणस्यासम्भवात् । यथैव हि स्वसंवेदनप्रत्यक्षं स्वस्मादनुत्पद्यमानमपि स्वाकारमननुकुर्वाण

१ चित्तानां समूहः चैतनिरितियावत् । २ सविकल्पबुद्धिः ।

स्वस्मिन् व्यवसायमजनयत् प्रत्यक्षमिष्यते कल्पनापोढाभ्रांतत्वलक्षणसद्भावात्, तथा योगिप्रत्यक्षमपि वर्तमानातीतानागततत्त्वेभ्य स्वयमनुत्पद्यमानं तदाकारमननुकुर्वत् तत्र्यवसायमजनयत् प्रत्यक्षं तल्लक्षणयोगित्वात्प्रतिपद्यते । कथमन्यथा सकलार्थविषयं विधूतकल्पनाजालं च सुगतप्रत्यक्षं सिद्धयेत् । तस्य भावनाप्रकर्षपर्यंतजत्वाच्च न समस्तार्थजत्वं युक्तं 'भावना प्रकर्षपर्यंतजं च योगिज्ञानं' मिति वचनात् । भावना हि द्विविधा श्रुतमयी चिंतामयी च । तत्र श्रुतमयी श्रूयमाणेभ्य परार्थानुमानवाक्येभ्य समुत्पद्यमानेन श्रुतशब्दवाच्यतामास्कंदता निर्वृत्ता परं प्रकर्षं प्रतिपद्यमाना स्वार्थानुमानलक्षणया चिंतया निर्वृत्ता चिंतामयी भावनामारभते सा च प्रकृष्यमाणा परं प्रकर्षपर्यंतं संप्राप्ता योगिप्रत्यक्षं जनयति ततस्तत्त्वतो विश्वतत्त्वज्ञतासिद्धेः सुगतस्य न तदपेतत्वं सिद्धयति यतो निर्वाणमार्गस्य प्रतिपादकः सुगतो न भवेदिति । तदपि न विचारक्षमं, भावनाया विकल्पात्मिकाया श्रुतमय्याश्चिंतामय्याश्चावस्तुविषयाया वस्तुविषयस्य योगिज्ञानस्य जन्मविरोधात् कुतश्चिदतत्त्वविषयाद्विकल्पज्ञानात्तत्त्वविषयस्य ज्ञानस्यानुपलब्धेः । कामशोकभयोन्मादचोरस्वप्नाद्युपप्लुतज्ञानेभ्य कामिनीमृतेष्टजनशत्रुसंघातानियतार्थगो नराणा पुरतोऽवस्थितानामिव दर्शनस्याप्यभूतार्थविषयतया तत्त्वविषयत्वाभावात् । तथा चाभ्यधायि "कामशोकभयोन्मादचोरस्वप्नाद्युपप्लुता । अभूतानपि पश्यंति पुरतोऽवस्थितानिव" इति । ननु च कामादिभावनाज्ञानादभूतानामपि कामिन्यादीनां पुरतोऽवस्थितानामिव स्पष्टं साक्षाद्दर्शनमुपलभ्यते किमंग पुनः श्रुतानुमानभावनाज्ञानात्परमप्रकर्षप्राप्ताच्चतुरार्यसत्यानां परमार्थसतां दुःखसमुदायनिरोधमार्गाणां योगिनः साक्षाद्दर्शनं

१ दुःख दुःखं, स्वलक्षणं स्वलक्षणम्, क्षणिकं क्षणिकम्, शून्यं शून्यम् इति चतुरार्यसत्यानाम् ।

न भवतीत्ययमर्थोऽप्यस्लोकस्य सौगतैर्विवक्षित । स्पष्टज्ञानस्य भावना-प्रकर्षोत्पत्ती कामिन्यादिपु भावनाप्रकर्षस्य तद्विषयस्पष्टज्ञानजनकस्य दृष्टांततया प्रतिपादनात् । न च श्रुतानुमानभावनाज्ञानमतत्वविषय ततस्तत्त्वस्य प्राप्यत्वात् । श्रुत हि परार्थानुमान त्रिरूपलिंगप्रकाशक वचन विंना च स्वार्थानुमान साध्याविनाभावि त्रिरूपलिंगज्ञान तस्य विषयो द्वेधा प्राप्यश्चालम्बनीयश्च, तत्रालम्बमानस्य साध्यसामान्यस्य तद्विषयस्या-वस्तुत्वादतत्वविषयत्वेऽपि प्राप्यस्वलक्षणापेक्षया तत्वविषयत्व व्यवस्था-प्यते, वस्तुविषय प्रामाण्य द्वयोरपि प्रत्यक्षानुमानयोरिति वचनात् । यथैव हि प्रत्यक्षादर्थं परिच्छिद्य प्रवर्तमानोऽर्थक्रियाया न विसवाद्यत इत्यर्थक्रियाकारि स्वलक्षणवस्तुविषय प्रत्यक्ष प्रतीयते तथा परार्थानुमाना-त्स्वार्थानुमानाच्चार्थं परिच्छिद्य प्रवर्तमानोऽर्थक्रियायां न विसवाद्यत इत्यर्थ-क्रियाकारि चतुरार्यसत्यवस्तुविषयमनुमानमास्थीयत इत्युभयो प्राप्यव-स्तुविषय प्रामाण्य सिद्ध प्रत्यक्षस्येवानुमानस्यार्थासभवे सभवाभावसाध-नात् । तदुक्त " अर्थस्यासभवेऽभावात्प्रत्यक्षेऽपि प्रमाणता । प्रतिबद्ध-स्वभावस्य तद्धेतुत्वे सम द्वय " मिति । तदेव श्रुतानुमानभावनाज्ञाना त्प्रकर्षपर्यंतप्राप्ताच्चतुरार्यसत्यज्ञानस्य स्पष्टतमस्योत्पत्तेरविरोधात् सुगतस्य विश्वतत्वज्ञता प्रसिद्धैव परमवैतृष्ण्यवत् । सपूर्णं गत सुगत इति निर्वचनात् सुकलशवत् । सुशब्दस्य सपूर्णवाचित्वात् सपूर्णं हि साक्षा चतुरार्यसत्यज्ञान सप्राप्त सुगत इष्यते । तथा शोभन गत सुगत इति सुशब्दस्य शोभनार्थत्वात् सुरूपकन्यावत् निरुच्यते । शोभनो ह्यविद्यातृष्णाशून्यो ज्ञानसतानस्तस्याशोभनाभ्यामविद्यातृष्णाभ्या व्यावृत-त्वात्सप्राप्त सुगत इति निरास्रवचित्तसतानस्य सुगतत्ववर्णनात् । तथा सुष्ठु गत सुगत इति पुनरनावृत्त्यागत इत्यच्यते । सशब्दस्य पनरना-

वृत्त्यर्थत्वात् सुनष्टज्वरवत् । पुनरविद्यातृष्णाज्ञानचित्तसन्तानावृत्तेरभावात् निरास्रवज्ञानचित्तसन्तानसद्भावाच्च "तिष्ठत्येव पराधीना येषां तु महती कृपेति" वचनात् । कृपा हि त्रिविधा सत्त्वालम्बना पुत्रकलत्रादिषु । धर्मालम्बना सङ्गादिषु । निरालम्बना सपुष्टसम्पमडूकोद्धरणादिषु । तत्र महती निरालम्बना कृपा सुगतानां सत्त्वधर्मानपेक्षत्वादिति ते तिष्ठत्येव न कदाचिन्निर्वान्तीति धर्मदेशनया जगदुपकारनिरतत्वाज्जगत्स्थानतत्वात् 'बुद्धो भवेय जगते हिताये' ति भावनया बुद्धत्वमवतरस्य धर्मविशेषस्योत्पत्तेर्धर्मदेशनाविरोधाभावाद्विवक्षामन्तरेणापि विधूतकल्पनाजालस्य बुद्धस्य मोक्षमार्गोपदेशित्वावाचो धर्मविशेषादेव प्रवृत्ते स एव निर्वाणमार्गस्य प्रतिपादकः समवतिष्ठते विश्वतत्त्वज्ञत्वात् कार्त्स्न्यतो वितृष्णत्वाच्चेति केचिदाचक्षते सौत्रान्तिकमतानुसारिणः सौगतास्तेषां तत्त्वव्यवस्थामेव न सम्भावयामः किं पुनर्विश्वतत्त्वज्ञः सुगतः स च निर्वाणमार्गस्य प्रतिपादक इत्यसमाधेयमानं प्रमाणविरुद्धं प्रतिपद्येमहि । तथाहि—प्रतिक्षणविनश्वरा बहिरर्थाः परमाणवः प्रत्यक्षतो नानुभूता नानुभूयन्ते स्थिरस्थूलसाधारणाकारस्य प्रत्यक्षबुद्धौ घटादेरर्थस्य प्रतिभासनात् । यदि पुनरत्या सत्ताऽसमसृष्टरूपा परमाणवः प्रत्यक्षबुद्धौ प्रतिभासते प्रत्यक्षपृष्ठभाविनी तु कल्पनासंवृत्तिः स्थिरस्थूलसाधारणाकारमात्मन्यविद्यमानमारोपयतीति सावृतालम्बनाः पञ्च विज्ञानकाया इति निगद्यते तदा निरंशानां क्षणिकपरमाणूनां का नामाऽत्यासन्नेति विचार्यं । व्यवधानाभाव इति चेत् तर्हि सजातीयस्य विजातीयस्य च व्यवधायकस्याभावात्तेषां व्यवधानाभावः संसर्ग एवोक्तः स्यात् स च सर्वात्मना न सम्भवत्येकैकपरमाणुमात्रप्रचयप्रसङ्गात् । नाप्येकदेशेन दिग्भागभेदेन षड्भिः परमाणुभिरेकस्य परमाणो

* रूप वेदना, विज्ञान संज्ञा संस्कार इति ।

समुत्पद्यमानस्य षडंशतापत्तेः, ततएवासंसृष्टा परमाणवः प्रत्यक्षेणाल-क्ष्यत इति चेत् कथमत्यासन्नास्ते विरोधाद्विच्छेदेशव्यवधानाभावान्त्याम न्नास्त इति चेन्न, समीपदेशव्यवधानोपगमप्रसंगात् । तथा च समीपदे-शव्यवधायकं वस्तु व्यवधीयमानपरमाणुभ्यां संसृष्टं व्यवहितं वा स्यात् गत्यन्तराभावात् । न तावत्संसृष्टं तत्संसर्गस्य सर्वात्मनैकदेशेन वा विरोधात् । नापि व्यवहितं व्यवधायकान्तरपरिकल्पनानुषंगात् व्यवधायकं तदपि व्यवधीयमानाभ्यां संसृष्टं व्यवहितं चेति पुनः पर्यनुयोगेऽनव-स्थानादिति व्यत्यासन्नाऽसंसृष्टरूपा परमाणवो बहिः संभवेयुः ये प्रत्यक्ष-विषयाः स्युस्तेषां प्रत्यक्षाविषयत्वे न कार्यलिंगं स्वभावलिंगं वा परमा ण्वात्मकं प्रत्यक्षतः सिध्येत् परमाण्वात्मकसाध्यवत् क्वचित्तत्सिद्धौ च न कार्यकारणयोर्व्याप्यव्यापकयोर्वा तद्भावः सिध्येत् प्रत्यक्षानुपलम्भव्य तिरेकेण तत्साधनासंभवात् तत्सिद्धौ च न स्वार्थानुमानमुदियात् तस्य लिंगदर्शनसंबंधस्मरणाभ्यामेवोत्पत्तिप्रसिद्धेः । तदभावे तदनुपपत्तेः । स्वार्था-नुमानानुपपत्तौ च न परार्थानुमानरूपं श्रुतमिति क्व श्रुतमयी चिंतामयी च भावना स्यात् यतस्तत्प्रकर्षपर्यंतजं योगिप्रत्यक्षमुररीक्रियते ततो न विश्व तत्त्वज्ञता सुगतस्य तत्त्वतोऽस्ति येन सम्पूर्णं गतः सुगतः शोभनंगतः सुगतः सुष्ठु गत इति सुशब्दस्य सम्पूर्णाद्यर्थत्रयमुदाहृत्य सुगतशब्दस्य निर्वचन त्रयमुपवर्ण्यते । सत्कायदृष्टितृष्णा प्रहाणाच्च सर्वार्थज्ञानवैतृष्ण्यसिद्धेः सुग-तस्य जगद्धितैषिणः प्रमाणभूतस्य सर्वदावस्थितस्य विधूतकल्पनाजालस्यापि धर्मविशेषाद्विनेयजनसमतत्त्वोपदेशप्रणयनं न सम्भाव्यते सौत्रान्तिकमते विचार्यमाणस्य परमार्थतोऽर्थस्य व्यवस्थापनायोगादिति सूक्तं सुगतोऽपि निर्वाणमार्गस्य न प्रतिपादकस्तत्त्वतो विश्वतत्त्वज्ञतापायात्कपिलादिवदिति। येऽपि ज्ञानपरमाणव एव प्रतिक्षणविशरारवः परमार्थसन्तो न

बहिरर्थपरमाणव प्रमाणाभावादवयव्यादिवदिति योगाचारमतानुसारिणि प्रतिपद्यते तेषामपि न संवित्परमाणव स्वसवेदनप्रत्यक्षत प्रसिद्धास्तत्र तेषामनवभासनादतरात्मन एव सुखदुखाद्यनेकविवर्तव्यापिन प्रतिभासनात् । तथा परप्रतिभासोऽनाद्यविद्यावासनाबलात्समुपजायमानो भ्रान्तएवेति चेन्न, बाधकप्रमाणाभावात् । नन्वेक पुरुष क्रमभुव सुखादिपर्यायान् सहभुवश्च गुणान् किमेकेन स्वभावेन व्याप्नोत्यनेकेन वा ? न तावदेकेन तेषामेकरूपतापत्ते । नाप्यनेकेन तस्याप्यनेकस्वभावत्वात् भेदप्रसगादेकत्वविरोधादित्यपि न बाधक वेद्यवेदकाकारैकज्ञानेन तस्यापसारितत्वात् सवेदन ह्येक वेद्यवेदकाकारौ स्वसवित्स्वभावेनैकेन व्याप्नोति न च तयोरेकरूपता, सविद्रूपेणैकरूपतैवेति चेत् तर्ह्यात्मा सुखदुःखज्ञानादीन् स्वभावेनैकेनात्मत्वेन व्याप्नोति तेषामात्मरूपतयैकत्वाविरोधात् कथमेव सुखादिभिन्नाकार प्रतिभास इतिचेद्वेद्यादिभिन्नाकार प्रतिभास कथमेकत्र सवेदने स्यादिति सम पर्यनुयोग ।वेद्यादिवासनाभेदादितिचेत् सुखादिपर्यायपरिणामभेदादेकत्रात्मनि सुखादिभिन्नाकार प्रतिभास किं न भवेत् । वेद्याद्याकारप्रतिभासभेदेऽप्येक सवेदनमशक्यविवेचनत्वादिति वदन्नपि सुखाद्यनेकाकारप्रतिभासभेदेऽप्येक एवात्मा शश्वदशक्यविवेचनत्वादिति वदत कथ प्रत्याचक्षीत यथैव हि सवेदनस्यैकस्य वेद्याद्याकारा सवेदनान्तर नेतुमशक्यत्वादशक्यविवेचना सवेदनमेक तथात्मन सुखाद्याकारा शश्वदात्मान्तर नेतुमशक्यत्वादशक्यविवेचना कथमेक एवात्मा न भवेत् । यथा प्रतिभासते तत्तथैव व्यवहर्तव्य यथा वेद्याद्याकारात्मकैकसवेदनरूपतया प्रतिभासमान सवेदन तथा च सुखज्ञानाद्यनेकाकारैकात्मरूपतया प्रतिभासमानश्चात्मा तस्मात्तथा व्यवहर्तव्य इति नात सुखाद्यनेकाकारात्मा प्रतिभासमानो निराकर्तुं शक्यते । यदि तु वेद्यवेद

त्वाकारयोर्भ्रान्तत्वात्ताद्विवित्तमेव संवेदनमात्रं परमार्थसदिति निगद्यते तदा तत्प्रचयरूपमेकपरमाणुरूपं वा ? न तावत्प्रचयरूपं बहिरर्थपरमाणूनामिव संवेदनपरमाणूनामपि प्रचयस्य विचार्यमाणस्यासंभवात्। नाप्येकपरमाणुरूपं सकृदपि तस्य प्रतिभासाभावाद्बहिरर्थैकपरमाणुवत्। ततोऽपि न संवित्परमाणुरूपोऽपि सुगतः सकलसमतानसंवित्परमाणुरूपाणि चतुरार्यसत्यानि दुःखादीनि परमार्थतः संवेदयते वेद्यवेदकभावप्रसंगादिति न तत्वतो विश्वतत्वज्ञः स्यात्, येनासौ निर्वाणमार्गस्य प्रतिपादकः समनुमन्यते। स्यान्मतं संवृत्या वेद्यवेदकभावस्य सद्भावात्सुगतो विश्वतत्त्वाना ज्ञाता श्रेयोमार्गस्य चोपदेष्टा स्तूयते तत्त्वतस्तदसंभवादिति तदप्यज्ञचेष्टितमिति निवेदयति—

" संवृत्या विश्वतत्त्वज्ञः श्रेयोमार्गोपदेश्यपि।
बुद्धो वन्द्यो न तु स्वप्नस्ताद्दगित्यज्ञचेष्टितं " ॥८४॥

ननु च संवृतत्वाविशेषेऽपि सुगतस्वप्नसंवेदनयोः सुगतएव वन्द्यस्तस्य भूतस्वभावत्वाद्विपर्ययैरबाध्यमानत्वादर्थक्रियाहेतुत्वाच्च नतु स्वप्नसंवेदनं वन्द्यं तस्य संवृत्त्यापि बाध्यमानत्वात् भूतार्थत्वाभावादर्थक्रियाहेतुत्वाभावाच्चेति चेन्न भूतत्वसांवृतत्वयोर्विप्रतिषेधात्। भूतं हि सत्यं सांवृतमसत्यं तयोः कथमेकत्र सकृत्संभवः। संवृतिसत्यभूतमितिचेन्न, तस्य विपर्ययैरबाध्यमानत्वायोगात् स्वप्नसंवेदनादविशेषात्। ननु च संवृतिरपि द्वेधा सादिरनादिश्च। सादिः स्वप्नसंवेदनादि सा बाध्यते, सुगतसंवेदनाऽनादि सा न बाध्यते संवृतित्वाविशेषेऽपीति चेन्न, संसारस्याबाध्यत्वप्रसंगात् तस्यानादिरेवानाद्यविद्यावासनाहेतुत्वात् प्रबाध्यते मुक्तिकारणसामर्थ्यात्। अन्यथा कस्यचित् संसाराभावाप्रसिद्धेः। संवृत्या सुगतस्य वन्द्यत्वे च परमार्थतः किंनाम वन्द्यं स्यात् संवेदनाद्वैतमिति चेन्न—तस्य

स्वतोऽन्यतो वा प्रतिपत्स्यमानादित्याह—

यत्तु सवेदनाद्वैतं पुरुषाद्वैतवन्न तत् ।
सिद्धचेत्स्वतोऽन्यतो वापि प्रमाणात्स्वेष्टहानितः ॥८५॥

तद्धि सवेदनाद्वैतं न तावत्स्वतः सिध्यति पुरुषाद्वैतवत् । स्वरूपस्य स्वतोगतेरभावात् । अन्यथा कस्यचित्तत्र विप्रतिपत्तेरयोगात् पुरुषाद्वैतस्यापि प्रसिद्धेरिष्टहानिप्रसंगाच्च । ननु च पुरुषाद्वैतं न स्वतोऽवसीयते तस्य नित्यस्य सकलकालकलापव्यापितया सर्वगतस्य च सकलदेशप्रतिष्ठिततया वाऽनुभवाभावादिति चेन्न । सवेदनाद्वैतस्यापि क्षणिकस्यैकक्षणस्थायितया निरंशस्यैकपरमाणुरूपतया सकृदप्यनुभवाभावाविशेषात् । यदि पुनरन्यतः प्रमाणात्सवेदनाद्वैतसिद्धिः स्यात् तदापि स्वेष्टहानिरवश्यंभाविनी साध्यसाधनयोरभ्युपगमे द्वैतसिद्धिप्रसंगात् । यथा चानुमानात्सवेदनाद्वैतं साध्यते । यत्संवेद्यते तत्संवेदनमेव यथा सवेदनस्वरूपं संवेद्यन्ते च नीलसुखादीनि । तथा पुरुषाद्वैतमपि वेदांतवादिभिः साध्यते । प्रतिभासएवेदं सर्वं प्रतिभासमानत्वात्, यद्यत्प्रतिभासमानं तत्तत्प्रतिभासएव यथा प्रतिभासस्वरूपं प्रतिभासमानं चेदं जगत्तस्मात्प्रतिभास एवेत्यनुमानात् । न ह्यजगतः प्रतिभासमानत्वमसिद्धं साक्षादसाक्षाच्च तस्याऽप्रतिभासमानत्वे सकलशब्दविकल्पवागोचरातिक्रांततया वक्तुमशक्तेः प्रतिभासश्च चिद्रूपएव अचिद्रूपस्य प्रतिभासत्वविरोधात् । चिन्मात्रं च पुरुषाद्वैतं तस्य च देशकालाकारतो विच्छेदानुपलम्भणत्वात् नित्यत्वं सर्वगतत्वं साकारत्वं च व्यवतिष्ठते । नहि स कश्चित्कालोऽस्ति यस्मिन्मात्रप्रतिभासशून्यं प्रतिभासविशेषस्यैव विच्छेदान्नीलसुखादिप्रतिभासविशेषवत् । सहोत्कदा प्रतिभासमानोऽन्यदा न प्रतिभासते प्रतिभासांतरेण विच्छेदात्प्रतिभासमात्रं तु सकलप्रतिभासविशेषकालेऽप्यस्तीति न कालतो विच्छिन्नं, नापि देशतः क्वचिद्देशे प्रतिभास-

विशेषस्य देशान्तरप्रतिभासविशेषेण विच्छेदेऽपि प्रतिभासमात्रस्याविच्छेदादिति न देशाविच्छिन्न प्रतिभासमात्र नाप्याकारविच्छिन्न केनचिदाकारेण प्रतिभासविशेषस्यैवाकारान्तरप्रतिभासविशेषेण विच्छेदोपलब्धे प्रतिभास मात्रस्य सर्वाकारप्रतिभासविशेषेषु सद्भावान्नाकारेणाप्यविच्छिन्न तत्, प्रतिभासविशेषाश्च देशकालाकारैर्विच्छिद्यमाना यदि न प्रतिभासते तदा न तद्व्यवस्थाऽतिप्रसगात् प्रतिभासन्ते चेत्प्रतिभासमात्रात प्रविष्टा एव प्रतिभासस्वरूपवत् । नहि प्रतिभासमान किंचित्प्रतिभासमात्रात प्रविष्ट नोपलब्ध येनानैकान्तिक प्रतिभासमानत्व स्यात् तथा देशकालाकार भेदाश्च परैरभ्युपगम्यमाना यदि न प्रतिभासते कथमभ्युपगमार्हा स्वयमप्रतिभासमानस्यापि कस्यचिदभ्युपगमेऽतिप्रसगानिवृत्ते, प्रतिभासमानास्तु तेऽपि प्रतिभासमात्रात प्रविष्टा एवेति कथ तै प्रतिभासमात्रस्य विच्छेद स्वरूपेणास्वरूपेण स्वस्य विच्छेदानुपपत्ते सन्नपि देशकालाकारैर्विच्छेद प्रतिभासमात्रस्य प्रतिभासते न वा ? प्रतिभासते चेत्प्रतिभासस्वरूपमेव तस्य च विच्छेद इति नामकरणे न किंचिदनिष्ट । न प्रतिभासतेचेत्कथमस्ति न प्रतिभासते चास्तिवेतिविप्रतिषेधात् । ननु च देशकालस्वभावविप्रकृष्टा कथचिदप्रतिभासमाना अपि सत सद्भिर्बाधका भावादिष्यत एवेति चेन, तेषामपि शब्दज्ञानेनानुमानज्ञानेन वा प्रतिभासमानत्वात् । तत्राप्यप्रतिभासमानाना सर्वथाऽस्तित्वव्यवस्थानुपपत्ते । नन्वेव शब्दविकल्पज्ञाने प्रतिभासमाना परस्परविरुद्धार्थप्रवादा शशविषाणादयश्च नष्टानुत्पनाश्च रावणशखचक्रवर्त्यादय कथमपाक्रियते तेषामनपाकरणे कथ पुरुषाद्वैतसिद्धिरिति चेन्न । तेषामपि प्रतिभास मात्रात प्रविष्टत्वसाधनात् । एतेन यदुच्यते कैश्चित् " अद्वैतैकान्तपक्षेऽपि दृष्टोभेदो विरुध्यते । कारकाणा क्रियायाश्च नैक स्वस्मात्प्रजायते । कर्म

द्वैतं फलद्वैतं लोकद्वैतं च नो भवेत् । विद्याविद्याद्वयं न स्याद्बन्धमोक्षद्वयं तथेति " तदपि प्रत्याख्यातं, क्रियाणां कारकाणां च दृष्टस्य भेदस्य प्रतिभासमानस्य पुण्यपापकर्मद्वैतस्य तत्फलद्वैतस्य च सुखदुःखलक्षणस्य लोकद्वैतस्येहपरलोकविकल्पस्य विद्याविद्याद्वैतस्य च सत्येतरज्ञानभेदस्य बन्धमोक्षद्वयस्य च पारतन्त्र्यस्वभावस्य प्रतिभासमात्रात् प्रविष्टत्वाद्विरोधकत्वासिद्धेः स्वयमप्रतिभासमानस्य च विरोधकत्वं दुरुपपादं स्वेष्टतत्त्वस्यापि सर्वेषामप्रतिभासमानेन विरोधकेन विरोधापत्तेर्न किंचित्तत्त्वमविरुद्धं स्यात् । यदप्यन्यथायि " हेतोरद्वैतसिद्धिश्चेद्द्वैतं स्याद्धेतुसाध्ययोः । हेतुना चेद्विना सिद्धिर्द्वैतं वाङ्मात्रतो न किं " इति । तदपि न पुरुषाद्वैतवादिनः प्रतिक्षेपकं प्रतिभासमानत्वस्य हेतोः सर्वस्य प्रतिभासमात्रात् प्रविष्टत्वसाधनस्य स्वयं प्रतिभासेप्रतिभासमात्रात् प्रविष्टत्वसिद्धेर्द्वैतसिद्धिनिबन्धनत्वाभावात् । हेतुना विना चोपनिषद्वाक्यमात्रात्पुरुषाद्वैतसिद्धौ न वाङ्मात्रादद्वैतसिद्धिः प्रसज्यते न चोपनिषद्वाक्यमपि परमपुरुषादन्यदेव तस्य प्रतिभासमानस्य परमपुरुषस्वभावत्वसिद्धेः । यदपि कैश्चिन्निगद्यते पुरुषाद्वैतस्यानुमानात्प्रसिद्धौ पक्षहेतुदृष्टान्तानामवश्यंभावात् तैर्विनाऽनुमानस्यानुदयात्कुतः पुरुषाद्वैतं सिध्येत् ? पक्षादिभेदस्य सिद्धेरिति तदपि न युक्तिमत् । पक्षादीनामपि प्रतिभासमानानां प्रतिभासात् प्रविष्टानां प्रतिभासमात्राबाधकत्वादनुमानवत् । तेषामप्रतिभासमानानां तु सद्भावाप्रसिद्धेः कुतः पुरुषाद्वैतविरोधित्वं । यदप्युच्यते कैश्चित्पुरुषाद्वैतं तत्त्वं परेण प्रमाणेन प्रतीयमानं प्रमेयं तत्त्वं तत्परिच्छित्तिश्च प्रमितिः प्रमाता च यदि विद्यते तदा कथं पुरुषाद्वैतं प्रमाणप्रमेयप्रमातृप्रमितीनां तात्त्विकीनां सद्भावात्तत्वचतुष्टयप्रसिद्धिरिति । तदपि न विचारक्षमं । प्रमाणादिचतुष्टयस्यापि प्रतिभासमानस्य प्रतिभासमात्रात्मनः परमब्रह्मणो बहिर्भावाभावात् तदब-

हिर्मूर्तस्य द्वितीयत्वायोगात् । एतेन षोडशपदार्थप्रतीत्या प्रागभावादिप्रतीत्या च पुरुषाद्वैत बाध्यत इति वदन्निवारित । तैरपि प्रतिभासमानैर्द्रव्यादिपदार्थैरिव प्रतिभासमात्राद्बहिर्भूतै पुरुषाद्वैतस्य बाधनायोगात्। स्वयम प्रतिभासमानैस्तु सद्भावन्यवस्थामप्रतिपद्यमानैस्तस्य बाधने शशविषाणादिभिरपि स्वेष्टपदार्थनियमस्य बाधनप्रसगात् । एतेन साख्यादिपरिकल्पितैरपि प्रकृत्यादितत्वै पुरुषाद्वैत न बाध्यते इति निगदित बोद्धव्य । न चात्र पुरुषाद्वैते यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टौ योगागानि योगो वा सप्रज्ञातोऽसप्रज्ञातश्च योगफल च विभूतिकैवल्यलक्षण विरुध्यते प्रतिभासमात्रात्तद्बहिर्भावाभावात् प्रतिभासमानत्वेन तथा भावप्रसिद्धे । येऽप्याहु प्रतिभासमानस्यापि वस्तुन प्रतिभासान्तर्भेद प्रसिद्धे न प्रतिभासान्तःप्रविष्टत्व प्रतिभासो हि ज्ञान स्वय न प्रतिभासते स्वात्मनि क्रियाविरोधात्तस्य ज्ञानांतरवेद्यत्वसिद्धेर्नापि तद्विषयभूत वस्तु स्वयं प्रतिभासमान तस्य ज्ञेयत्वात् । ज्ञानेनैव प्रतिभासत्वसिद्धेरिति स्वय प्रतिभासमानत्व साधनमसिद्ध न कस्यचित्प्रतिभासात प्रविष्टत्व साधयेत्।परत प्रतिभासमानत्व तु विरुद्ध प्रतिभासबहिर्भावसाधनत्वादिति तेऽपि स्वदर्शनपक्षपातिन एव ज्ञानस्य स्वयमप्रतिभासने ज्ञानांतरादपि प्रतिभासनविरोधात् प्रतिभासत इति प्रतिभासैकत्या स्वातन्त्र्येण प्रतीतिविरोधात् प्रतिभास्यत इत्येव प्रत्ययप्रसगात् तस्य परेण ज्ञानेन प्रतिभासमानत्वात्, परस्य ज्ञानस्य च ज्ञानातरप्रतिभासने प्रतिभासत इति सप्रत्ययो न स्यात् सवेदनातरेण प्रतिभास्यत्वात् । तथा चानवस्था नाऽ किंचित्सवेदन व्यवतिष्ठते । नच ज्ञान प्रतिभासत इति प्रतीति र्भ्रांता बाधकाभावात् । स्वात्मनि क्रियाविरोधो बाधक इति चेत्का पुन स्वात्मनि क्रिया विरुध्यते ज्ञप्तिरुत्पत्तिर्वा ? न तावदुत्पत्तिरूपना स्वात्मनि

ज्ञप्तेर्विरोधाभावात् स्वयं प्रकाशनं हि ज्ञप्तिः । तच्च सूर्यालोकनादौ स्वात्मनि प्रतीयत एव, 'सूर्यालोकः प्रकाशते' 'प्रदीपः प्रकाशते' इति प्रतीतेः । द्वितीयकल्पना तु न बाधकारिणी, स्वात्मन्युत्पत्तिलक्षणायाः क्रियायाः परैरनभ्युपगमात् । न हि किंचित्स्वस्मादुत्पद्यते इति प्रेक्षावतोऽनुमन्यते । संवेदनं स्वस्मादुत्पद्यत इति तु दूरोत्सारितमेव । ततः कथं स्वात्मनि क्रियाविरोधो बाधकः स्यात् ? न च सर्वा क्रिया वस्तुनः स्वात्मनि विरुध्यत इति प्रतीतिरस्ति तिष्ठत्यास्ते भवतीति धात्वर्थलक्षणायाः क्रियायाः स्वात्मन्येव प्रतीतेः । तिष्ठत्यादेर्धातोरकर्मकत्वात्कर्मणि क्रियानुत्पत्तेः स्वात्मन्येव कर्तरि स्थानादि क्रियेतिचेत्तर्हि भासते तद्धातोरकर्मकत्वात्कर्मणि क्रियाविरोधात् कर्तर्येव प्रतिभासनक्रियाऽस्तु ज्ञानं प्रतिभासत इति प्रतीतेः । सिद्धे च ज्ञानस्य स्वयं प्रतिभासमानत्वे सकलस्य वस्तुनः स्वतः प्रतिभासमानत्वं सिद्धमेव । सुखं प्रतिभासते रूपं प्रतिभासत इत्यन्तर्बहिर्वस्तुनः स्वातन्त्र्येण कर्तृतामनुभवतः प्रतिभासनक्रियाधिकरणस्य प्रतिभासमानस्य निराकर्तुमशक्तेः । ततो नासिद्धं साधनं यतः पुरुषाद्वैतं न साधयेत् । नापि विरुद्धं परतः प्रतिभासमानत्वाप्रतीतेः, कस्यचित्प्रतिभासाद्बहिर्भावासाधनात् । एतेन परोक्षज्ञानवादिनः संवेदनस्य स्वयं प्रतिभासमानत्वमसिद्धमाचक्षाणाः सकलं ज्ञेयस्य ज्ञानस्य च ज्ञानात्प्रतिभासमानत्वात्साधनस्य विरुद्धतामभिदधानाः प्रतिध्वस्ताः ज्ञानं प्रकाशते बहिर्वस्तु प्रकाशत इति प्रतीत्या स्वयं प्रतिभासमानत्वस्य साधनस्य व्यवस्थापनात् । ये त्वात्मा स्वयं प्रकाशते फलज्ञानं चेत्याचक्षते नेषामात्मनि फलज्ञाने वा स्वयं प्रतिभासमानत्वं सिद्धं सर्वस्य वस्तुनः प्रतिभासमानत्वं साधयत्येव । तथाहि—विवादाध्यासितं वस्तु स्वयं प्रतिभासते प्रतिभासमानत्वात् । यद्यत्प्रतिभासमानं तत्तत्स्वयं प्रतिभासते

न्यथा भट्टमतानुसारिणामात्मा प्रभाकरमतानुसारिणा वा फलज्ञानं। प्रतिभासमानं चान्तर्बहिर्वस्तु ज्ञानज्ञेयरूपं विवादाध्यासितं तस्मात्त्वय प्रतिभासते। न तावदत्र प्रतिभाससमानत्वमसिद्धं सर्वस्य वस्तुनः सर्वथाऽप्यप्रतिभाससमानस्य सद्भावविरोधात्। साक्षादसाक्षाच्च प्रतिभाससमानस्य तु सिद्धं प्रतिभाससमानत्वं ततो भवत्येव साध्यसिद्धिः सा याविनाभावनियमनिश्चयादिति निरवद्यं पुरुषाद्वैतसाधनं संवेदनाद्वैतवादिनोऽप्यद्वयनये भवत्येव। नहि कार्यकारणग्राह्यग्राहकवाच्यवाचकसाध्यसाधकबाध्यबाधकविशेषणविशेष्यभावनिराकरणात् संवेदनाद्वैतं व्यवस्थापयितुं शक्यं कार्यकारणभावादीनां प्रतिभाससमानत्वात् प्रतिभासमात्रात प्रविष्टाना निराकर्तुमशक्तेः, स्वयमप्रतिभाससमानानां तु सम्भवाभावात्संवृत्यापि व्यवहारविरोधात् सकलविकल्पवागोचरातिक्रान्तत्वापत्तेः। संवेदनमात्रं चैकक्षणस्थायि यदि किंचित्कार्यं न कुर्यात्तदा वस्त्वेव न स्यात्, वस्तुनोऽर्थक्रियाकारित्वलक्षणत्वात्। करोति चेत्कार्यकारणभावः सिध्येत्। तस्य हेतुमत्त्वे स एव कार्यकारणभावः कारणरहितत्वे तु नित्यतापत्तिः संवेदनस्य, सतोऽकारणवतो नित्यत्वप्रसिद्धेरिति प्रतिभाससमानस्य पुरुषतत्त्वस्यैव सिद्धिः स्यात्। किंच क्षणिकसंवेदनमात्रस्य ग्राह्यग्राहकवैधुर्यं यदि केनचित्प्रमाणेन गृह्यते तदा ग्राह्यग्राहकभावः कथं निराक्रियेत। न गृह्यते चेत्कुतो ग्राह्यग्राहकवैधुर्यसिद्धिः? स्वरूपसंवेदनादेवेति चेत्तर्हि संवेदनाद्वैतस्य स्वरूपसंवेदनं ग्राहकं ग्राह्यग्राहकवैधुर्यं तु ग्राह्यमिति स एव ग्राह्यग्राहकभावः। स्यान्मतं "नान्योऽनुभाव्योबुद्ध्याऽस्ति तस्यानानुभवोऽपरः। ग्राह्यग्राहकवैधुर्यात्स्वयं सैव प्रकाशते" इति वचनात् बुद्धेः किंचिद्ग्राह्यमस्ति नापि बुद्धिः कस्यचिद्ग्राह्या स्वरूपेऽपि ग्राह्यग्राहकभावाभावात् 'स्वरूपस्य स्वतोगतिः' रित्येतस्यापि

सवृत्त्याभिधानात् परमार्थतस्तु बुद्धि स्वय प्रकाशते चकास्तीत्येवोच्यते न पुन स्वरूप गृह्णाति ग्राह्यग्राहकवैधुर्यं च स्वरूपादव्यतिरिक्त गृह्णाति जानातीत्यभिधीयते निरशसवेदनाद्वैते तथाभिधानविरोधादिति । तदपि न पुरुषाद्वैतवादिन प्रतिकूल स्वय प्रकाशमानस्य सवेदनस्यैव परमपुरुषत्वात् । नहि तत्सवेदन पूर्वापरकालव्यवच्छिन्न सतानातरबहिरर्थव्या वृत्त च प्रतिभासते यत पूर्वापरक्षणसतानांतरबहिरर्थानामभाव सिद्ध्येत्। तेषा सवेदनेनाग्रहणादभाव इतिचेत् स्वसवेदनस्यापि सवेदनातरेणाग्रहणादभावोऽस्तु । तस्य स्वय प्रकाशनान्नाभाव इतिचेत् पूर्वोत्तरस्वसवित्क्षणाना सतानातरसवेदनानाच बहिरर्थानामिव स्वय प्रकाशमानाना कथमभाव साध्यते । कथ तेषा स्वय प्रकाशमानत्व ज्ञायत इतिचेत् स्वयमप्रकाशमानत्व तेषा कथ साध्यत इति समान पर्यनुयोग । स्वसवेदन स्वरूपस्य प्रकाशमानत्वमेव तेषामप्रकाशमानत्वमितिचेत्तर्हि तेषा प्रकाशमानत्वमेव स्वसवदनस्यैवाप्रकाशमानत्व किं न स्यात् ? स्वसवेदनस्य स्वयमप्रकाशमानत्वे परै प्रकाशमानत्वाभाव साधयितुमशक्य प्रतिषेधस्य विधिर्विषयत्वात् सर्वत्र सर्वदा सर्वथाऽप्यसत प्रतिषेधविरोधात् इतिचेत्तर्हि स्वसवेदनात्परेषा प्रकाशमानत्वाभावे कथ तत्प्रतिषेध साध्यत इति समानश्चर्च । विकल्पप्रतिभासिना तेषा स्वसवेदनावभासित्व प्रतिषिध्यत इतिचेन्न विकल्पावभासित्वादेव स्वय प्रकाशमानत्वसिद्धे । तथाहि—यद्विकल्पप्रतिभासि तत्तत्स्वय प्रकाशते यथा विकल्पस्वरूप तथा च स्वसवेदनपूर्वोत्तरक्षणा सतानातरसवेदनानि बहिरर्थाश्चेति स्वय प्रकाशमानत्वसिद्धि । शशविषाणादिभिर्विनष्टानुत्पन्नैश्च भावैर्विकल्पावभासिभिर्व्यभिचार इति चेन्न तेषामपि प्रतिभासमात्रातर्भूतानां स्वय प्रकाशमानत्वसिद्धे अन्यथा विकल्पावभासित्वायोगात् । सोऽय सौगत सकलदेशका-

ऽविप्रकृष्टानप्यर्थान् विकल्पबुद्धौ प्रतिभासमानान् स्वयमभ्युपगमयन् स्वयंप्रकाशमानत्वं नाभ्युपैतीति किमपि महाद्भुतं । तथाभ्युपगमे च सर्वस्य प्रतिभासमानात्प्रविष्टत्वसिद्धेः पुरुषाद्वैतसिद्धिरेव स्यात् न पुनस्तद्बहिर्भूतसंवेदनाद्वैतसिद्धिः । माभून्निरंशसंवेदनाद्वैतं चित्राद्वैतं तु स्यात् चित्राद्वैतस्य व्यवस्थापनात् । कालत्रयत्रिलोकवर्ति पदार्थाकारासंविच्चित्राप्येका शश्वदशक्यविवेचनत्वात् सर्वस्य वादिनस्तत एवकचिदेकत्वव्यवस्थापनात् अन्यथा कस्यचिदेकत्वेनाभिमतस्याप्येकत्वासिद्धिरिति चेन्न एवमपि परमब्रह्मण एव प्रसिद्धेः सकलदेशकालाकारव्यापिनः संविन्मात्रस्यैव परमब्रह्मत्ववचनात् । नचैकक्षणस्थायिनी चित्रासंवित् चित्राद्वैतमिति साधयितुं शक्यते तस्याः कार्यकारणभूतचित्रसंविन्नान्तरीयकत्वाच्चित्राद्वैतप्रसंगात्—तत्कार्यकारणचित्रसंविदोऽनभ्युपगमे सद्हेतुकत्वान्नित्यत्वसिद्धेः कथं न चित्राद्वैतमेव ब्रह्माद्वैतमिति न संवेदनाद्वैतवच्चित्राद्वैतमपि सौगतस्य व्यवतिष्ठते सर्वथा शून्यं तु तत्त्वमसंवेद्यमानं न व्यवतिष्ठते । संवेद्यमानं तु सर्वत्र सर्वथा सर्वदा परमब्रह्मणो नातिरिच्यते तत्राशेषप्रमाणानां परमब्रह्मसाधनानुकूलत्वात् । ततो न सुगतस्तत्त्वतः प्रवृत्त्या वा निश्चिततत्त्वज्ञः समस्तीति न निर्वाणमार्गस्य प्रतिपादकः स्यात् । "परमपुरुष एव निश्चिततत्त्वज्ञः श्रेयोमार्गस्य प्रणेता व्यवतिष्ठते तस्योक्तन्यायेन साधनात् इत्यपरः" सोऽपि न विचारसहः । पुरुषोत्तमस्यापि यथा प्रतिपादनं विचार्यमाणस्यायोगात् । प्रतिभासमात्रं चिद्रूपं परमब्रह्मोक्तं तच्च यथा पारमार्थिकं देशकालाकाराणां भेदेऽपि व्यभिचाराभावात् तत्प्रतिभासविशेषाणामेव व्यभिचारात् व्यभिचारित्वलक्षणत्वात्तस्येति तच्च विचार्यते । यत्तत्प्रतिभासमात्रं तत् सकलप्रतिभासविशेषरहितं तत्सहितं वा स्यात् ? प्रथमपक्षे तदसिद्धमेव सकलप्रतिभासविशेषरहितस्य प्रतिभासमात्रस्यानुपलम्भात् ।

चित्प्रतिभासविशेषेण सहितस्यैव तस्य प्रतिभासनात्क्वचित्प्रतिभासविशेषस्याभावेऽपि पुनरन्यत्र भावात्कदाचिदभावेऽपि चान्यदा सद्भावात्केन चिदाकारविशेषेण तदसंभवेऽपि चाकारांतरेण संभवाद्देशकालाकारविशेषापेक्षत्वात् तत्प्रतिभासविशेषाणां तथा व्यभिचाराभावादव्यभिचारित्वसिद्धे तत्वलक्षणानतिक्रमात्र तत्वबहिर्भावो युक्त । तथाहि—यद्यथैवाव्यभिचारि तत्तथैव तत्व तथा प्रतिभासमात्र प्रतिभासमात्रतयैवाव्यभिचारि तथैव तत्व । अनियतदेशकालाकारतयैवाव्यभिचारी च प्रतिभासविशेष इति प्रतिभासमात्रवत्प्रतिभासविशेषस्यापि वस्तुत्वसिद्धे । नहि यो यद्देशतया प्रतिभासविशेष स तद्देशता व्यभिचरति, अन्यथा भ्रांतत्वप्रसगात् शाखादेशतया चद्रप्रतिभासवत् । नापि यो यत्कालतया प्रतिभासविशेष स तत्कालता व्यभिचरति, तद्व्यभिचारिणोऽसत्यत्वव्यवस्थानान्निशि मध्यदिनतया स्वप्नप्रतिभासविशेषवत् । नापि यो यदाकारतया प्रतिभासविशेष स तदाकारता विसवदति तद्विसवादिनो मिथ्याज्ञानत्वसिद्धे कामलाद्युपहतचक्षुष शुक्ले शखे पीताकारताप्रतिभासविशेषवत् । न च वितथैर्देशकालाकारव्यभिचारिभि प्रतिभासविशेषै सदृशा एव देशकालाकाराव्यभिचारिण प्रतिभासविशेषा प्रतिक्षेप्तुं युज्यते यत इद वेदातवादिना वचन शोभेत "आदावते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा । वितथै सदृशा सतोऽवितथा एव लक्षिता" इति तेषामवितथानामादावते चासत्वेऽपि वर्तमाने सत्त्व प्रसिद्धेर्बाधकप्रमाणाभावात् । नहि यथा स्वप्नादिभ्रांतप्रतिभासविशेषेषु तत्कालेऽपि बाधक प्रमाणमुदेति तथा जाग्रद्दशायामभ्रांतप्रतिभासविशेषेषु, तत्र साधकप्रमाणस्यैव सद्भावात् । सम्यङ्मया तत्र दृष्टोऽर्थोऽर्थक्रियाकारित्वात् तस्य मिथ्यात्वेऽर्थक्रियाकारित्वविरोधात् इद्रजालादिपरिदृष्टार्थवदिति । नच भ्रांतेतरव्यवस्थाया चाडालादयोऽपि विप्रतिपद्यते तथा चोक्त

मकलङ्कदेवै "इन्द्रजालादिषु भ्रान्तमीरयति न चापरं। अपि चाण्डालगोपाल-लबालोटविलोचना" इति। किंच तत्प्रतिभासमात्रं सामान्यरूपं द्रव्यरूपं वा? प्रथमपक्षे सत्तामात्रमेव स्यात्, तस्यैव परसामान्यरूपतया प्रतिष्ठानात्। तस्य स्वयं प्रतिभासमानत्वे प्रतिभासमात्रमेव तत्त्वमन्यथा तदन्वयव्यतिरेकेति चेन्न सत्सदित्यन्वयज्ञानविषयत्वात् सत्तासामान्यस्य व्यवस्थिते स्वयं प्रतिभासमानत्वासिद्धेः। सत्ता प्रतिभासत इति तु विषये विषयिधर्मस्योपचारात् प्रतिभासनं हि विषयिणो ज्ञानस्य धर्मः स विषये सत्तासामान्येऽध्यारोप्यते तदध्यारोपनिमित्तं तु प्रतिभासनक्रियाधिकरणत्वं। यथैव हि संवित्प्रतिभासते इति कर्तृस्था प्रतिभासनक्रिया तथा तद्विषयस्याप्युपचर्यते सकर्मकस्य धातोः कर्तृकर्मस्थक्रियार्थत्वात् यथौदनं पचतीति पचनक्रिया पाचकस्था पच्यमानस्था च प्रतीयते तद्वदकर्मकस्य धातोः कर्तृस्थक्रियामात्रार्थत्वात् परमार्थतः कर्मस्थक्रियाऽसम्भवात्कर्तृस्था क्रिया कर्मण्युपचर्यते। ननु च सति मुख्ये स्वयं प्रतिभासमाने कस्यचित् प्रमाणतः सिद्धे परत्र तद्विषये तदुपचारकल्पना युक्ता यथाऽग्नौ दाहपाकाद्यर्थक्रियाकारिणि तद्धर्मदर्शनान्माणवके तदुपचारकल्पनाऽग्निर्माणवक इति। न च किंचित्संवेदनं स्वयं प्रतिभासमानं सिद्धं संवेदनान्तरसंवेद्यत्वात्। संवेदनस्य क्वचिदवस्थानाभावात्। सुदूरमपि गत्वा कस्यचित्संवेदनस्य स्वयं प्रतिभासमानस्यानभ्युपगमात् कथं तद्धर्मस्योपचारस्तद्विषये घटेतेति कश्चित्। सोऽपि ज्ञानान्तरवेद्यज्ञानवादिनमुपालम्भमानः परोक्षज्ञानवादिनं वा? ननु च परोक्षज्ञानवादी भट्टस्तावत्सोपालम्भमाह स्वयंप्रतिभासमानस्यात्मनस्तेनाभ्युपगमात् तद्धर्मस्य प्रतिभासनस्य विषयेषूपचारघटनात् घटः प्रतिभासते, पटादयः प्रतिभासन्त इति घटपटादिप्रतिभासनान्यथानुपपत्त्या च करणभूतस्य परोक्षस्यापि ज्ञानस्य प्रतिपत्तेरविरोधात् रूपप्रति-

मासनाच्चक्षु.प्रतिपत्तिवत् । तथा करणज्ञानमात्मान चाप्रत्यक्ष वदन् प्राभाकरोऽपि नोपालम्भमर्हति फलज्ञानस्य स्वय प्रतिभासमानस्य तेन प्रतिज्ञानात् तद्धर्मस्य विषयेपूपचारस्य सिद्धे । फलज्ञान च कर्तृकरणाभ्या विना नोपपद्यत इति । तदेव कर्तार करणज्ञान चाप्रत्यक्षमपि व्यवस्थापयति यथा रूपे प्रतिभासनक्रिया फलरूपा चक्षुष्मन चक्षुश्च प्रत्याययतीति केचिन्मन्यते तेषामपि भट्टमतानुसारिणामात्मन स्वरूपपरिच्छेदेऽर्थपरिच्छेदस्यापि सिद्धे । स्वार्थपरिच्छेदकपुरुषप्रसिद्धौ ततोऽन्यस्य परोक्षज्ञानस्य कल्पना न कचिदर्थं पुष्णाति, प्रभाकरमतानुसारिणां फलज्ञानस्य स्वार्थपरिच्छित्तिरूपस्य प्रसिद्धौ करणज्ञानकल्पनावत् । कर्तृ करणमतरेण क्रियाया व्यापारानुपपत्ते परोक्षज्ञानस्य करणस्य कल्पनानार्थिकेति चेन्न मनसश्चक्षुरादेश्चातर्बहि परिच्छित्तौ करणस्य सद्भावात् ततो बहिर्भूतस्य करणातरस्य कल्पनायामनवस्थाप्रसगात् तत स्वार्थपरिच्छेदकस्य पुस फलज्ञानस्य वा स्वार्थपरिच्छित्तिस्वभावस्य प्रसिद्धौ स्याद्वादिदर्शनस्यैव प्रसिद्धे । स्वय प्रतिभासमानस्यात्मनो ज्ञानस्य वा धर्म कचित्तद्विषये कथचिदुपचर्य्यत इति सत्तासामान्य प्रतिभासते प्रतिभासविषयो भवतीत्युच्यते न चैव प्रतिभासमात्रे तस्यानुप्रवेश सिध्येत् परमार्थत सवेदनस्यैव स्वय प्रतिभासमानत्वात् । स्यान्मत न सत्तासामान्य प्रतिभासमात्र तस्य द्रव्यादिमात्रव्यापकत्वात् सामान्यादिपु प्रागभावादिपु चाभावात् किं तर्हि सकलभावाभावव्यापक प्रतिभाससामान्य प्रतिभासमात्रमभिधीयते इति । तदपि न सम्यक् प्रतिभाससामान्यस्य प्रतिभासविशेषनातरीयकत्वात्प्रतिभासाद्वैतविरोधात्, सतोऽपि प्रतिभासविशेषा सत्यता न प्रतिपद्यते सवादकत्वाभावात्स्वप्नादिप्रतिभासविशेषवदिति चेन्न प्रतिभाससामान्यस्याप्यसत्यत्वप्रसगात् शक्य हि वक्तु प्रति-

भाससामान्यमसत्य विसवादकत्वात् स्वप्नादिप्रतिभाससामान्यवदिति । न हि स्वप्नादिप्रतिभासविशेषा एव विसवादिनो न पुन प्रतिभाससामान्य तद्व्यापकमिति वक्तु युक्त, शशविषाणगगनकुसुमकूर्मरोमादीनामसत्त्वेऽपि तद्व्यापकसामान्यस्य सत्त्वप्रसगात् । कथमसता व्यापक किंचित्सत्स्या-दितिचेत्कथमसत्याना प्रतिभासविशेषाणा व्यापक प्रतिभाससामान्य सत्य मिति समो वितर्क । तस्य सर्वत्र सर्वदा सर्वथा वाऽविच्छेदात् सत्य तदितिचेन्न एव देशकालाकारविशिष्टस्यैव तस्य सत्यत्वसिद्धे । सर्वदेश-विशेषरहितस्य सर्वकालविशेषरहितस्य च सर्वाकारविशेषरहितस्यैव सर्वत्र सर्वथा सर्वदेति विशेषयितुमशक्ते । तथा च प्रतिभाससामान्य सकलदेशकालाकारविशेषविशिष्टमभ्युपगच्छन्नेव वेदान्तवादी स्वयमेकद्रव्य-मनतपर्याय पारमार्थिकमितिप्रतिपत्तुमर्हति प्रमाणबलायातत्वात्, तदेवास्तु परमपुरुषस्यैव बोधमयप्रकाशविशदस्य मोहान्धकारापहस्यान्तर्यामिन सुनि-र्णीतत्वात् तत्र सशयाना प्रतिघातात्सकललोकोद्योतनसमर्थस्य तेजोनिधेर-शुमालिनोऽपि तस्मिन् सत्येव प्रतिभासनात्, असति चाप्रतिभासनादिति कश्चित् तदुक्त "यो लोकान् ज्वलयत्यनल्पमहिमा सोऽप्येष तेजोनिधिर्य-स्मिन्सत्यवभाति नासति पुनर्देवोऽशुमाली स्वय । तस्मिन्बोधमयप्रकाशवि शदे मोहान्धकारापहे येऽन्तर्यामिनि पूरुषे प्रतिहता सशेरते ते हता " इति । तदपि न पुरुषाद्वैतव्यवस्थापनपरमाभासने तस्यान्तर्यामिन पुरु-षस्य बोधमयप्रकाशविशदस्यैव बोध्यमयप्रकाश्यस्यासभवानुपपत्ते । यदि पुन सर्व बोध्य बोधमयमेव प्रकाशमानत्वाद्बोधस्वात्मवदिति मन्यते तदा बोधस्यापि बोध्यमयत्वापत्तिरिति पुरुषाद्वैतमिच्छतो बोध्याद्वैतसिद्धि । बोधाभावे कथ बोध्यसिद्धिरिति चेद्बोध्याभावेऽपि बोधसिद्धि कथ ? बोध्यनान्तरीयकत्वाद्बोधस्य । स्वप्नेंद्रजालादिषु बोध्याभावेऽपि बोधसिद्धेर्न

बोध्यनान्तरीयकोबोध इति चेन्न तत्रापि बोध्यसामान्यसद्भाव एव बोधोत्पत्ते । न हि संशयस्वप्नादिबोधोऽपि बोध्यसामान्यं व्यभिचरति बोध्यविशेषस्यैव तस्य व्यभिचाराद्भ्रान्तत्वसिद्धेः । न च सर्वस्य बोध्यस्य स्वयप्रकाशमानं सिद्धं स्वयं प्रकाशमानबोधविषयतया तस्य तथोपचारात् स्वयं प्रकाशमानांशुमालिप्रभाभारविषयभूतानां लोकानां प्रकाशमानोपचारवत् ततो यथा लोकानां प्रकाश्यानामभावे न तानंशुमाली ज्वलयितुमर्हः तथा बोध्यानां नीलसुखादीनामभावे न बोधमयप्रकाशविशेषोऽन्तर्यामी तान् प्रकाशयितुमीश इति प्रतिपत्तव्यं । तथाचान्तः प्रकाशमानानन्तपर्यायैः पुरुषद्रव्यवत्, बहिः प्रकाश्यानन्तपर्यायैरचेतनद्रव्यमपि प्रतिज्ञातव्यमिति चेतनाचेतनद्रव्याद्वैतसिद्धेः न पुरुषाद्वैतसिद्धिः संवेदनाद्वैतसिद्धिवत् । चेतनद्रव्यस्य च सामान्यादेशादेकत्वेऽपि विशेषादेशादनेकत्वं संसारिमुक्तविकल्पात् । सर्वथैकत्वे सकृत्तद्विरोधात् । अचेतनद्रव्यस्य सर्वथैकत्वे मूर्तामूर्तद्रव्यविरोधवत् । मूर्तिमदचेतनद्रव्यं हि पुद्गलद्रव्यमनेकभेदं परमाणुस्कंधविकल्पात् पृथिव्यादिविकल्पाच्च धर्माधर्माकाशकालविकल्पममूर्तिमद्द्रव्यं चतुर्धा चतुर्विधकार्यविशेषानुमेयमिति द्रव्यस्य षड्विधस्य प्रमाणबलात्तत्त्वार्थालङ्कारे समर्थनात् । तत्पर्यायाणां चातीतानागतवर्तमानानन्तव्यंजनविकल्पानां सामान्यतः सुनिश्चितासंभवद्बाधकप्रमाणात्परमागमात्प्रसिद्धेः । साक्षात्केवलज्ञानविषयत्वाच्च न द्रव्यैकांतसिद्धिः पर्यायैकान्तसिद्धिर्वा । नचैतेषां सर्वद्रव्यपर्यायाणां केवलज्ञाने प्रतिभासमानानामपि प्रतिभासमात्रात् प्रवेशः सिध्येत् विषयविषयिभेदाभावे सर्वाभावप्रसंगात् निर्विषयस्य प्रतिभासस्यासंभवात्प्रतिभासस्य विषयस्य वाऽव्यवस्थानात् । ततश्चाद्वैतैकान्ते कारकाणां कर्मादीनां क्रियाणां परिस्पन्दलक्षणानां धात्वर्थलक्षणानां च दृष्टो भेदो विरुध्यत एव तस्य प्रतिभासमानस्यापि

प्रतिभासमात्रात प्रवेशाभावात् । स्वय प्रतिभासमानज्ञानविषयतया प्रतिभासमानत्वोपचारात् स्वयप्रतिभास्यमानत्वेन व्यवस्थानात् । न च प्रतिभासमात्रमेव तद्भेदप्रतिभास जनयति तस्य तदत प्रविष्टस्य जन्यत्वविरोधात् । प्रतिभासमात्रस्य च जनकत्वायोगात् । नैव स्वस्मात्प्रजायते इत्यपि सूक्त । तथा कर्मद्वैतस्य फलद्वैतस्य लोकद्वैतस्य च विद्याविद्याद्वयवद्बन्धमोक्षद्वयवच्च प्रतिभासमानप्रमाणविषयतया व्यवस्थिते प्रतिभासमानस्यापि प्रमेयतया व्यवस्थिते प्रतिभासमात्रात प्रवेशानुपपत्तेरभावापादन वेदान्तवादिनामनिष्ट । सूक्तमेव समन्तभद्रस्वामिभि तथा, हेतोरद्वैतसिद्धि यदि प्रतिभासमात्रव्यतिरेकिणा प्रतिभासमानापि यदीष्यते तदा हेतुसाध्ययोर्द्वैत स्यादित्यपि सूक्तमेव पक्षहेतुदृष्टान्ताना कुतश्चित्प्रतिभासमानानामपि प्रतिभासमात्रानुप्रवेशासभवात् । एतेन हेतुना विनोपनिषद्वाक्यविशेषात्पुरुषाद्वैतसिद्धौ वाङ्मात्रात्कर्मकाण्डप्रतिपादकवाक्याद्द्वैतसिद्धिरपि किं न भवेत् । तस्योपनिषद्वाक्यस्य परमब्रह्मणोऽप्रवेशासिद्धे । एतेन वैशेषिकादिभि प्रतिज्ञातपदार्थभेदप्रतीत्या पुरुषाद्वैत बाध्यत एव तद्भेदस्य प्रत्ययविशेषात्प्रतिभासमानस्यापि प्रतिभासमात्रात्मकत्वासिद्धे । कुत परमपुरुष एव विश्वतत्त्वाना ज्ञाता मोक्षमार्गस्य प्रणेता व्यवतिष्ठते । तद्वेदमीश्वरकपिलसुगतब्रह्मणा विश्वतत्त्वज्ञतापायान्निर्वाणमार्गप्रणयनानुपपत्तेर्यस्य विश्वतत्त्वज्ञता कर्मभूभृता भेत्तृता मोक्षमार्गप्रणेतृता च प्रमाणतस्सिद्धा ।

> सोऽर्हन्नेव मुनीन्द्राणा वद्य समवतिष्ठते ।
> तत्सद्भावे प्रमाणस्य निर्बाधस्य विनिश्चयात् ॥ ८६ ॥

किं पुनस्तत्प्रमाणमित्याह—

ततोऽन्तरिततत्त्वानि प्रत्यक्षाण्यर्हतोऽञ्जसा ।
प्रमेयत्वाद्यथास्मादृक् प्रत्यक्षार्था सुनिश्चिता ॥८७॥

कानि पुनरन्तरिततत्त्वानि, देशाद्यन्तरिततत्त्वानां सत्त्वे प्रमाणाभावात् । नह्यस्मदादिप्रत्यक्षं तत्र प्रमाणं देशकालस्वभावाव्यवहितवस्तुविषयत्वात् । सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां यद्बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमिति वचनात् । नाप्यनुमानं तत्र प्रमाणं तदविनाभाविनो लिङ्गस्याभावात् । नाप्यागमस्तदस्तित्वे प्रमाणं, तस्यापौरुषेयस्य स्वरूपे एव प्रामाण्यसम्भवात् । पौरुषेयस्यासर्वज्ञप्रणीतस्य प्रामाण्यासम्भवात् । पौरुषेयस्य सर्वज्ञप्रणीतस्य तु सर्वज्ञसाधनात्पूर्वमसिद्धेः । नाप्यर्थापत्तिः देशाद्यन्तरिततत्त्वैर्विनाऽनुपपद्यमानस्य कस्यचिदर्थस्य प्रमाणषट्कप्रसिद्धस्यासम्भवात् । नचोपमानमन्तरिततत्त्वास्तित्वे प्रमाणं, तत्सदृशस्य कस्यचिदुपमानभूतस्यार्थस्यासिद्धेरुपमेयभूतान्तरिततत्त्ववत् । तदुपलम्भकप्रमाणपञ्चकाभावे च कुतोऽन्तरिततत्त्वानि सिध्येयुर्यतो धर्मिसिद्धिर्न भवेत् । धर्मिणश्चासिद्धौ हेतुराश्रयासिद्ध इति केचित् तेऽत्र न परीक्षकाः । केषाञ्चित्स्फटिकाद्यन्तरितार्थानामस्मदादिप्रत्यक्षतोऽस्तित्वसिद्धेः परेषां कुड्यादिदेशव्यवहितानामग्न्यादीनां तदविनाभाविनो धूमादिलिङ्गादनुमानात् कालान्तरितानामपि भविष्यतां वृष्ट्यादीनां विशिष्टमेघोन्नतिदर्शनादस्तित्वसिद्धेः । अतीतानां पावकादीनामस्मादृशविशेषदर्शनात्प्रसिद्धेः । स्वभावान्तरितानां तु करणशक्त्यादीनामर्थापत्त्यास्तित्वसिद्धेः । धर्मिणामन्तरिततत्त्वानां प्रसिद्धत्वाद्धेतोश्चाश्रयासिद्धत्वानुपपत्तेः । नन्वेवं धर्मिसिद्धावपि हेतोश्चाश्रयासिद्धत्वाभावेऽपि पक्षोऽप्रसिद्धविशेषणः स्यात्, अर्हत्प्रत्यक्षत्वस्य साध्यधर्मस्य क्वचिदप्रसिद्धेरिति न मन्तव्यं पुरुषविशेषस्यार्हतः सन्नद्धवर्तमानार्थेषु प्रत्यक्षत्वप्रवृत्तेरविरोधादर्हत्प्रत्यक्षस्य विशेषणस्य सिद्धौ

विरोधाभावात्। तद्विरोधे क्वचिज्जैमिन्यादिप्रत्यक्षविरोधापत्तेः। ननु च सत्रुत्त्यातरिततत्त्वान्यर्हतः प्रत्यक्षाणीति साधने सिद्धसाधनमेव निपुणप्रज्ञे तथोपचारप्रवृत्तेरनिवारणादित्यपि नाशङ्कनीयमजसेति वचनात्। परमार्थतो ह्यतरिततत्त्वानि प्रत्यक्षाण्यर्हतः साध्यन्ते न पुनरुपचारतो यत सिद्धसाधनमनुमन्येत। तथापि हेतोर्विपक्षवृत्तेरनैकान्तिकत्वमित्याशङ्कायामिदमाह—

हेतोर्न व्यभिचारोऽत्र दूरार्थैर्मंदरादिभिः।
सूक्ष्मैर्वा परमाण्वाद्यैस्तेषां पक्षीकृतत्वतः॥ ८८॥

नहि कानिचिद्देशांतरितानि कालांतरितानि वा तत्त्वानि पक्षबहिर्भूतानि सति यतस्तत्र वर्तमानः प्रमेयत्वादिति हेतुर्व्यभिचारी स्यात् तादृशां सर्वेषां पक्षीकरणात्। तथाहि—

तत्त्वान्यंतरितानीह देशकालस्वभावतः।
धर्मादीनि हि साध्यंते प्रत्यक्षाणि जिनेशिनः॥ ८९॥

यथैवहि धर्माधर्मतत्त्वानि कानिचिद्देशांतरितानि देशांतरितपुरुषाश्रयत्वात्। कानिचित्कालांतरितानि कालांतरितप्राणिगणाधिकरणत्वात्। कानिचित्स्वभावांतरितानि देशकालांतरव्यवहितानामपि तेषां स्वभावतोऽतींद्रियत्वात्। तथा हिमवन्मंदरमकराकरादीन्यपि देशांतरितानि नष्टानुत्पन्नानंतपर्यायतत्त्वानि च कालांतरितानि, स्वभावांतरितानि च परमाण्वादीनि, जिनेश्वरस्य प्रत्यक्षाणि साध्यंते न च पक्षीकृतैरेव व्यभिचारोद्भावनं युक्तं सर्वस्यानुमानस्य व्यभिचारित्वप्रसंगात्। ननु माभूद्व्यभिचारी हेतुः दृष्टांतस्तु साध्यविकल इत्याशंकामपहर्तुमाह—

न चास्माद्दृक्समक्षाणामेवमर्हत्समक्षता।
न सिध्येदिति मंतव्यमविवादाद्द्वयोरपि॥ ९०॥

येह्यस्मादृशां प्रत्यक्षा सम्बद्धा वर्तमानाश्चार्थास्ते कथमर्हत पु
विशेषस्य प्रत्यक्षा न स्युस्तद्देशकालवर्तिन पुरुषांतरस्यापि तदप्रत्यक्ष
प्रसंगात् ततो न स्याद्वादिन इव सर्वज्ञाभाववादिनोऽप्यत्र विवादे
वादिप्रतिवादिनोरविवादाच्च साध्यसाधनधर्मयोर्दृष्टांते च न साध्यवैकल्य
साधनवैकल्यं वा यतोऽनन्वयहेतुः स्यात् । नन्वतीन्द्रियप्रत्यक्षतोऽतरि-
ततत्त्वानि प्रत्यक्षाण्यर्हत साध्यते किं चेन्द्रियप्रत्यक्षत इति सम्प्रधार्यम् ।
प्रथमपक्षे साध्यविकलो दृष्टांत स्यात् । अस्मादृक्प्रत्यक्षाणामर्थानामती
न्द्रियप्रत्यक्षतोऽर्हत्प्रत्यक्षत्वासिद्धे । द्वितीयपक्षे प्रमाणबाधित पक्ष,
इन्द्रियप्रत्यक्षतो धर्माधर्मादीनामतरिततत्त्वानामर्हत्प्रत्यक्षत्वस्य प्रमाणबाधित
त्वात् । तथाहि—नार्हदिन्द्रियप्रत्यक्ष धर्मादीन्यतरिततत्त्वानि साक्षात्कर्तुं
समर्थमिन्द्रियप्रत्यक्षत्वादस्मदादीन्द्रियप्रत्यक्षवत् इत्यनुमान पक्षस्य बाधक।
न चात्र हेतो साञ्जनचक्षु प्रत्यक्षेणानैकातिकत्व, तस्यापि धर्माधर्मादि
साक्षात्कारित्वाभावात् । नापीश्वरेन्द्रियप्रत्यक्षेण तस्यासिद्धत्वात्स्याद्वादि-
नामिव मीमासकानामपि तदप्रसिद्धेरितिन न चोद्य, प्रत्यक्षसामान्यतोऽ-
र्हत्प्रत्यक्षत्वसाधनात् । सिद्धे चातरिततत्त्वाना सामान्यतोऽर्हत्प्रत्यक्षत्वे धर्मा-
दिसाक्षात्कारिण प्रत्यक्षस्य सामर्थ्यादतीन्द्रियप्रत्यक्षत्वसिद्धे । तथा
दृष्टांतस्य साध्यवैकल्यदोषानवकाशात् कथमन्यथाभिप्रेतानुमानेऽप्यय
दोषो न भवेत् । तथाहि—नित्य शब्द प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्पुरुषवदिति ।
अत्र कूटस्थनित्यत्व साध्यते कालान्तरस्थायिनित्यत्व वा ? प्रथमकल्प
नायामप्रसिद्धविशेषण पक्ष कूटस्थनित्यत्वस्य क्वचिदन्यत्राप्रसिद्धेस्तत्र
प्रत्यभिज्ञानस्यैवासभवात् पूर्वापरपरिणामशून्यत्वात्प्रत्यभिज्ञानस्य पूर्वोत्तर
परिणामव्यापिन्येकत्र वस्तुनि सद्भावात् । पुरुषे च कूटस्थनित्यत्वस्य साध्य-
स्याभावात्तस्य सातिशयत्वात् साध्यशून्यो दृष्टात । द्वितीयकल्पनाया

तु स्वमतविरोध, शब्दे कालान्तरस्थायिनित्यत्वस्यानभ्युपगमात्। यदि पुनर्नित्यत्वसामान्यं साध्यते सातिशयेतरनित्यत्वविशेषस्य साधयितुमनुपक्रान्तत्वादिति मतं तदाप्यतिरिक्तत्वाना प्रत्यभिसामान्यतोऽद्वयप्रत्ययस्वतायां साध्यायां न किंचिद्दोषमुत्पश्याम इति नासिद्धविशेषणं पक्षः साध्यशून्यो वा दृष्टांतः प्रसज्यते। साधने हेतौ स्वरूपासिद्धत्वं प्रतिषेधयन्नाह—

नचासिद्धं प्रमेयत्वं कार्त्स्न्यतो भागतोऽपि वा।
सर्वथाप्यप्रमेयस्य पदार्थस्याव्यवस्थितेः॥ ९१॥
यदि षड्भिः प्रमाणैः स्यात्सर्वज्ञः केन वार्यते।
इति ब्रुवन्नशेषार्थप्रमेयत्वमिहेच्छति॥ ९२॥
चोदनातश्च निःशेषपदार्थज्ञानसंभवे।
सिद्धमंतरितार्थानां प्रमेयत्वं समक्षवत्॥ ९३॥

सोऽयं मीमांसकः प्रमाणषट्कात्सर्वस्यार्थस्य व्यवस्थामभ्युपयन् षड्भिः प्रमाणैः समस्तार्थज्ञानं वाऽनिवारयन् चोदनातो हि भूतं भवन् भविष्यंतं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवं जातीयकमर्थमवगमयितुमलमिति स्वयं प्रतिपद्यमानः सूक्ष्मान्तरितदूरार्थानां प्रमेयत्वमस्मत्प्रत्यक्षार्थानामिव कथमपह्नुवीत यतः साकल्येन प्रमेयत्वं पक्षाव्यापकमसिद्धं ब्रूयात्। ननु च च प्रमातर्यात्मनि, करणे च ज्ञाने, फले च प्रमितिक्रियालक्षणे, प्रमेयत्वासंभवात् कतिपयार्थेष्वेवार्थेषु प्रमेयेषु भावाद्भागासिद्धं साधनं पक्षाव्यापकत्वादिति चैत्तदेव प्रमातुरात्मनः सर्वथाप्यप्रमेयत्वे प्रत्यक्षत इवानुमानादपि प्रमीयमाणत्वाभावप्रसंगात्, प्रत्यक्षेण हि कर्मतयाऽऽत्मा न प्रतीयते इति प्रभाकरदर्शनं न पुनः सर्वथापि प्रमाणेन, तन्वयस्यापनविरोधात्। करणज्ञानं च प्रत्यक्षतः कर्मत्वेनाप्रतीयमानमपि यद्यर्थपरि-

[illegible] सर्वथाप्यप्रमेय इतित्वनुमानादवगच्छति

बुद्धिमिति भाष्यकारशबरवचनविरोधात् फलज्ञानं च प्रमितिलक्षणं स्वसंवेदनप्रत्यक्षमिच्छतः कार्यानुमेयं च कथमप्रमेयं सिद्ध्येत् । एतेन करणज्ञानस्य फलज्ञानस्य च परोक्षत्वमिच्छतोऽपि भट्टस्यानुमेयत्वं सिद्धं बोद्धव्यं । घटाद्यर्थप्राकट्येनानुमीयमानस्य सर्वस्य ज्ञानस्य कथंचित्प्रमेयत्वसिद्धेः । ततो नातरिततत्त्वेषु धर्मिषु प्रमेयत्वं साधनमसिद्धं वादिन इव प्रतिवादिनोऽपि कथंचित्तत्र प्रमेयत्वप्रसिद्धेः । संदिग्धव्यतिरेकमप्येतन्न भवतीत्याह—

यन्नार्हतः समक्षं तन्नप्रमेयं बहिर्गतं ।
मिथ्यैकान्तो यथेत्येवं व्यतिरेकोऽपि निश्चितः ॥ ९४ ॥

मिथ्यैकान्तज्ञानानि हि निःशेषाण्यपि परमागमानुमानाभ्यामस्मदादीनां प्रमेयाणि च प्रत्यक्षाणि चार्हत इति न विपक्षतां भजन्ते तद्विषयास्तु परैरभिमन्यमाना सर्वथैकान्ता निरन्वयक्षणिकत्वादयो नार्हत्प्रत्यक्षा इति ते विपक्षा एव नच ते कुतश्चित्प्रमाणात्प्रमीयन्त इति न प्रमेयास्तेषामसत्त्वात् । ततो ये नार्हतः प्रत्यक्षास्ते न प्रमेया यथा सर्वथैकान्तज्ञानविषया इति साध्यव्यावृत्तौ साधनव्यावृत्तिनिश्चयान्निश्चितव्यतिरेकं प्रमेयत्वं समर्थितं ततो भवत्येव साध्यसिद्धिरित्याह—

सुनिश्चितान्वयाद्धेतोः प्रसिद्धव्यतिरेकतः ।
ज्ञातार्हन् विश्वतत्त्वानामेवं सिध्येदबाधितः ॥ ९५ ॥

"ननु च सूक्ष्मान्तरितदूरार्थानां विश्वतत्त्वानां साक्षात्कर्ताऽर्हन्न सिद्ध्यत्येनास्मादनुमानात्, पक्षस्य प्रमाणबाधितत्वाद्धेतोश्च बाधितविषयत्वात् । तथाहि—देशकालस्वभावान्तरितार्था धर्माधर्मादयोऽर्हतः प्रत्यक्षा इति पक्षः स चानुमानेन बाध्यते, धर्मादयो न कस्यचित्प्रत्यक्षाः शश्वदत्यन्तपरोक्षत्वात् ये तु कस्यचित्प्रत्यक्षास्ते नात्यन्तपरोक्षा यथा घटादयोऽर्था

अत्यन्तपरोक्षाश्च धर्मादयस्तस्मान्न कस्यचित्प्रत्यक्षा इति । न तावन्त्य न्तपरोक्षत्वं धर्मादीनामसिद्धं क्दाचित्कचित्कथञ्चित्कस्यचित्प्रत्यक्षत्वासिद्धे सर्वस्य प्रत्यक्षस्य तद्विषयत्वाभावात् । तथाहि—विवादाध्यासितं प्रत्यक्षं न धर्माद्यर्थविषयं प्रत्यक्षशब्दवाच्यत्वाद्यदित्थं तदित्थं यथास्मदादिप्र- त्यक्षं प्रत्यक्षशब्दवाच्यं च विवादाध्यासितं तत्प्रत्यक्षं तस्मान्न धर्माद्यर्थ- विषयं इत्यनुमानेन धर्माद्यर्थविषयस्य प्रत्यक्षस्य निराकरणात्, न चेन्म- स्मदादिप्रत्यक्षागोचरविप्रकृष्टार्थग्राहिगृद्धवराहपिपीलिकादिचक्षुः श्रोत्रघ्राण प्रत्यक्षैर्व्यभिचारि साधनं तेषामपि धर्मादिसूक्ष्माद्यर्थाविषयत्वादस्मदादि- प्रत्यक्षविषयसजातीयार्थग्रहणानतिक्रमात्स्वविषयस्यैवेंद्रियेण ग्रहणादिंद्रि यांतरविषयस्यापरिच्छित्ते । ननु च प्रज्ञामेधास्मृतिश्रुत्यूहापोहप्रबोध शक्तीनां प्रतिपुरुषमतिशयदर्शनात्कस्यचित्सातिशयं प्रत्यक्षं सिध्यत्परां काष्ठामापद्यमानं धर्मादिसूक्ष्माद्यर्थसाक्षात्कारि संभाव्यतएव इत्यपि न मतव्यं, प्रज्ञामेधादिभिः पुरुषाणां स्तोकस्तोकांतरत्वेन सातिशयत्वदर्श- नात्, कस्यचिदतींद्रियार्थदर्शनानुपलब्धे । तदुक्तं भट्टेन " येऽपि सातिशया दृष्टा प्रज्ञामेधादिभिर्नराः । स्तोकस्तोकांतरत्वेन न त्वतींद्रि- यदर्शनादिति " । ननु च कश्चित्प्रज्ञावान्पुरुषः शास्त्रविषयान् सूक्ष्मान र्थानुपलब्धुं प्रभुरुपलभ्यते तद्वत्प्रत्यक्षतोऽपि धर्मादिसूक्ष्मानर्थान् साक्षा त्कर्तुं क्षमः किमिति न संभाव्यते ? ज्ञानातिशयानां नियमयितुमशक्ते- रित्यपि न चेतसि विधेयं, तस्य स्वजात्यनतिक्रमेणैव सातिशयो- पपत्ते । नहि सातिशयं व्याकरणमविदूरमपि जानानो नक्षत्रग्रहचक्रग तिचारादिनिर्णयेन ज्योतिःशास्त्रविदोऽतिशेते, तद्बुद्धेः शब्दापशब्दयोरेव प्रकर्षोपपत्ते वैयाकरणांतरातिशायनस्यैव संभवात् । ज्योतिर्विदोऽपि चन्द्रार्कग्रहणादिषु [illegible] न प्रकर्षे प्रतिपद्यमानस्यापि न भवत्यादिशब्द

साधुत्वज्ञानातिशयेन वैयाकरणातिशायित्वमुपेक्ष्यते । तथा वेदेतिहासादि-
ज्ञानातिशयवतोऽपि कस्यचिन्न स्वर्गदेवताधर्माधर्मसाक्षात्करणमुपपद्यते, एत-
दप्यभाणि " एकशास्त्रपरिज्ञाने दृश्यतेऽतिशयो महान् । न तु शास्त्रान्त-
रज्ञानं तन्मात्रेणैव लभ्यते । ज्ञात्वा व्याकरणं दूरं बुद्धिः शब्दापश-
ब्दयोः । प्रकृष्यते न नक्षत्रतिथिग्रहणनिर्णये । ज्योतिर्विच्च प्रकृष्टोऽपि
चन्द्रार्कग्रहणादिषु । न भवत्यादिशब्दानां साधुत्वं ज्ञातुमर्हति । तथा वेदे-
तिहासादिज्ञानातिशयवानपि । न स्वर्गदेवतापूर्वप्रत्यक्षीकरणे क्षमः "
इति । एतेन यदुक्तं सर्वज्ञवादिना " ज्ञानं क्वचित्परां काष्ठां प्रतिपद्यते
प्रकृष्यमाणत्वात् यद्यत्प्रकृष्यमाणं तत्तत्क्वचित्परां काष्ठां प्रतिपद्यमानं दृष्टं
यथा परिमाणमापरमाणोः प्रकृष्यमाणं नभसि, प्रकृष्यमाणं च ज्ञानं
तस्मात्क्वचित्परां काष्ठां प्रतिपद्यते इति " तदपि प्रत्याख्यातं, ज्ञानं हि
धर्मित्वेनोपादीयमानं प्रत्यक्षज्ञानं, शास्त्रार्थज्ञानमनुमानादिज्ञानं वा भवेद्गत्य-
न्तराभावात् । तत्रेन्द्रियप्रत्यक्षं प्रतिप्राणिविशेषं प्रकृष्यमाणमपि स्वविषयान-
तिक्रमेणैव परां काष्ठां प्रतिपद्यते गृद्धवराहादीन्द्रियप्रत्यक्षज्ञानवत् न
पुनरतीन्द्रियार्थविषयत्वेनेति प्रतिपादनात् । शास्त्रार्थज्ञानमपि व्याकरणादि-
विषयं प्रकृष्यमाणं परां काष्ठामुपव्रजत् शास्त्रान्तरविषयतया धर्मादिसाक्षा-
त्कारितया वा तामास्तिघ्नुते । तथाऽनुमानादिज्ञानमपि प्रकृष्यमा-
णमनुमेयादिविषयतया परां काष्ठामास्कन्देत् न पुनस्तद्विषयसाक्षात्का-
रितया । एतेन ज्ञानसामान्यं धर्मि क्वचित्परमप्रकर्षपर्यन्तं प्रकृष्यमाण-
त्वात् परमाणुत्वमिति वदन्नपि निरस्तः । प्रत्यक्षादिज्ञानव्यक्तिष्वन्यतम-
ज्ञानव्यक्तेरेव परमप्रकर्षगमनसिद्धेस्तद्व्यतिरेकेण ज्ञानसामान्यस्य प्रकर्ष-
गमनानुपपत्तेस्तस्य निरतिशयत्वात् । यदपि केनचिदभिधीयते श्रुतज्ञान-
मनुमानज्ञानं वाऽभ्यस्यमानमभ्याससात्मीभावे तदर्थसाक्षात्कारितया परां

दशामासादयति तदपि स्वकीयमनोरथमात्रं, क्वचिन्महत्त्वेणापि ज्ञानस्य स्वविषयपरिच्छित्तौ विषयान्तरपरिच्छित्तेरनुपपत्तेः। नहि गगनतलोत्प्लवनमभ्यस्यतोऽपि कस्यचित्पुरुषस्य योजनशतसहस्रोत्प्लवनं लोकान्तोत्प्लवनं वा समाप्यते तस्य दशहस्तान्तरोत्प्लवनमात्रदर्शनात्तदप्युक्तं "दशहस्तान्तरं व्योम्नि यो नामोत्प्लुत्य गच्छति। न योजनमसौ गन्तुं शक्तोऽभ्यासशतैरपि"। इत्यत्राभिधीयते—यत्तावदुक्तं विवादाध्यासितं च प्रत्यक्षं न धर्मादि सूक्ष्माद्यर्थविषयं प्रत्यक्षशब्दवाच्यत्वादस्मदादिप्रत्यक्षवदिति तत्र किमिदं प्रत्यक्षं, सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म प्रत्यक्षमिति चेत्तर्हि विवादाध्यासितस्य प्रत्यक्षस्यैतत्प्रत्यक्षविलक्षणत्वात् प्रत्यक्षशब्दवाच्यत्वेऽपि न धर्मादिसूक्ष्माद्यर्थविषयत्वाभावः सिध्यति यादृशं हीन्द्रियप्रत्यक्षप्रत्यक्षशब्दवाच्यं धर्माद्यर्थासाक्षात्कारि दृष्टं तादृशमेव देशान्तरे कालान्तरे च विवादाध्यासितं प्रत्यक्षं तथा साधयितुं युक्तं तथाविधप्रत्यक्षस्यैव धर्माद्यविषयत्वस्य साधने प्रत्यक्षशब्दवाच्यस्य हेतोर्गमकत्वोपपत्तेः तस्यतेनाविनाभावनियमनिश्चयात् न पुनस्तद्विलक्षणस्यार्हत्प्रत्यक्षस्य धर्मादिसूक्ष्माद्यर्थविषयत्वाभावं साधयितुं शक्यस्तस्य तद्गमकत्वाद्विनाभावनियमनिश्चयानुपपत्तेः शब्दसाम्येऽप्यर्थभेदात्, कथमन्यथा विषाणिनी वाग् गोशब्दवाच्यत्वात्पशुवदित्यनुमानं गमकं न स्यात्। यदि पुनर्गोशब्दवाच्यत्वस्याविशेषेऽपि पशोरेव विषाणित्वं ततः सिध्यति तत्रैव तत्साधने तस्य गमकत्वात् पुनर्वागादौ तस्य तद्विलक्षणत्वादितिमतं तदा प्रत्यक्षशब्दवाच्यत्वाविशेषेऽपि नार्हत्प्रत्यक्षस्य सूक्ष्माद्यर्थविषयत्वासिद्धिरर्थभेदात्। अक्ष्णोति व्याप्नोति जानातीत्यक्ष आत्मा तमेव प्रतिगतं प्रत्यक्षमिति हि भिन्नार्थमेवेन्द्रियप्रत्यक्षात् तस्याशेषार्थगोचरत्वात् मुख्यप्रत्यक्षत्वसिद्धेः। तथाहि—विवादाध्यासितमर्हत्प्रत्यक्षं मुख्यं निःशेषद्रव्य

पर्यायविषयत्वात् यत्तु न मुख्यं तत्र तथा यथाऽस्मदादिप्रत्यक्षं, सर्वद्रव्यपर्यायविषयं चार्हत्प्रत्यक्षं तस्मान्मुख्यं। नचेदमसिद्धं साधनं।तथाहि— सर्वद्रव्यपर्यायविषयमर्हत्प्रत्यक्षं अमातिक्रातत्वात् अमातिक्रातं तन्मनोऽक्षानपेक्षत्वात् मनोऽक्षानपेक्षंतत्सकलकलंकविकलत्वात् सकलप्रशमाज्ञानादर्शनावीर्यलक्षणकलत्रविकलं तत्, प्रक्षीणकारणमोहज्ञानदर्शनावरणवीर्यांतरायत्वात्। यन्नेत्थं तन्नैव यथाऽस्मदादिप्रत्यक्षं। इत्थं च तत्तस्मादेवमिति हेतुसिद्धिः। ननु च प्रक्षीणमोहादिचतुष्टयत्वं कुतोऽर्हतः सिद्धं? तत्कारणप्रतिपक्षप्रकर्षदर्शनात्। तथाहि-मोहादिचतुष्टयं कचिदत्यंतं प्रक्षीयते तत्कारणप्रतिपक्षप्रकर्षसद्भावात्। यत्र यत्कारणप्रतिपक्षप्रकर्षसद्भावस्तत्र तदत्यंतं प्रक्षीयमाणं दृष्टं यथा चक्षुषि तिमिरं तथाच केवलिनि मोहादिचतुष्टयस्य कारणप्रतिपक्षप्रकर्षसद्भावः तस्मादत्यंतं प्रक्षीयते। किं पुनः कारणं मोहादिचतुष्टयस्येति चेदुच्यते। मिथ्यादर्शनमिथ्याज्ञानमिथ्याचारित्रत्रयं, तस्य सद्भाव एव भावात्। यस्य यद्भाव एव भावस्तस्य तत्कारणं यथा श्लेष्मविशेषस्तिमिरस्य, मिथ्यादर्शनादित्रयसद्भाव एव भावश्च मोहादिचतुष्टयस्य तस्मात्तत्कारणं। कः पुनस्तस्य प्रतिपक्ष इति चेत् सम्यग्दर्शनादित्रयं, तत्प्रकर्षे तदपकर्षदर्शनात्। यस्य प्रकर्षे यदपकर्षस्तस्य स प्रतिपक्षो यथा शीतस्याग्निः। सम्यग्दर्शनादित्रयप्रकर्षेऽपकर्षश्च मिथ्यादर्शनादित्रयस्य तस्मात्तस्य प्रतिपक्षः। कुतः पुनस्तत्प्रतिपक्षस्य सम्यग्दर्शनादित्रयस्य प्रकर्षपर्यंतगमनं? प्रकृष्यमाणत्वात् यत्प्रकृष्यमाणं तत्क्वचित्प्रकर्षपर्यंतं गच्छति यथा परिमाणमापरमाणोः प्रकृष्यमाणं नभसि, प्रकृष्यमाणं च सम्यग्दर्शनादित्रयं तस्मात्कचित्प्रकर्षपर्यंतं गच्छति, यत्र यत्प्रकर्षगमनं तत्र तत्प्रतिपक्षमिथ्यादर्शनादित्रयमत्यंतं प्रक्षीयते, यत्र यत्प्रक्षयः तत्र तत्कार्यस्य मोहादिकर्मचतुष्टयात्यंतिकः क्षय इति तत्

कार्याप्रशमादिकल्कचतुष्टयवैकल्यात्तिसिद्ध सकलकलंकविकलत्वमर्हत्प्रत्य-क्षस्य मनोऽक्षनिरपेक्षत्व साधयति । तच्चाक्रमवत्व तदपि सर्वद्रव्यपर्याय-विषयत्व ततो मुख्य तत्प्रत्यक्ष प्रसिद्ध । सांव्यवहारिकं तु मनोऽक्षापेक्षं वैशद्यस्य देशत सद्भावात् इति न प्रत्यक्षशब्दवाच्यत्वसाधर्म्यमात्रात् धर्मादिसूक्ष्माद्यर्थविषयत्व विवादाध्यासितस्य प्रत्यक्षस्य सिध्यति यत पक्षस्यानुमानबाधितत्वात्कालात्ययापदिष्टो हेतु स्यात् । तदेव निरवद्याद्धेतोर्विश्वतत्त्वानां ज्ञाताऽर्हन्नेवावतिष्ठते सकलबाधकप्रमाणर-हितत्वाच्च तथाहि—

प्रत्यक्षमपरिच्छिंदन्त्रिकाल भुवनत्रय ।
रहित विश्वतत्त्वज्ञैर्नहि तद्बाधकं भवेत् ॥ ९६ ॥
नानुमानोपमानार्थापत्त्यागमबलादपि ।
विश्वज्ञाभावससिद्धिस्तेषा सद्विषयत्वतः ॥ ९७ ॥
नार्हन्निःशेषतत्वज्ञो वक्तृत्वपुरुषत्वत ।
ब्रह्मादिवदिति प्रोक्तमनुमान न बाधक ॥ ९८ ॥
हेतोरस्य विपक्षेण विरोधाभावनिश्चयात् ।
वक्तृत्वादेःप्रकर्षेऽपि ज्ञानानिर्ह्रासिसिद्धित. ॥ ९९ ॥
नोपमानमशेषाणा नृणामनुपलम्भतः ।
उपमानोपमेयाना तद्बाधकमसभवात् ॥ १०० ॥
नार्थापत्तिरसर्वज्ञ जगत्साधयितु क्षमा ।
क्षीणत्वादन्यथाभावाभावात्तत्तद्बाधिका ॥ १०१ ॥
नागमोऽपौरुषेयोस्ति सर्वज्ञाभावसाधनः ।
तस्य कार्ये प्रमाणत्वादन्यथाऽनिष्टसिद्धित. ॥१०

पौरुषेयोऽप्यसर्वज्ञप्रणीतो नास्य बाधकः ।
तत्र तस्याप्रमाणत्वाद्धर्मादाविव तत्त्वत ॥ १०३ ॥
अभावोऽपि प्रमाण ते निषेध्याधारवेदने ।
निषेध्यस्मरणे च स्यान्नास्तिता ज्ञानमजसा ॥१०४॥
नचाशेषजगज्ज्ञान कुतश्चिदुपपद्यते ।
नापि सर्वज्ञसवित्ति पूर्वं तत्स्मरण कुतः ॥ १०५ ॥
येनाशेषजगत्यस्य सर्वज्ञस्य निषेधन ।
परोपगमतस्तस्य निषेधे स्वेष्टबाधन ॥ १०६ ॥
मिथ्यैकातनिषेधस्तु युक्तोऽनेकातसिद्धित ।
नासर्वज्ञजगत्सिद्धे सर्वज्ञप्रतिषेधन ॥ १०७ ॥
एव सिद्ध सुनिर्णीतासभवद्बाधकत्वत ।
सुखवद्विश्वतत्त्वज्ञ. सोऽर्हन्नेव भवानिह ॥ १०८ ॥
स कर्मभूभृता भेत्ता तद्विपक्षप्रकर्षतः ।
यथा शीतस्य भेत्तेहकश्चिदुष्णप्रकर्षत. ॥ १०९ ॥

यस्य धर्मादिसूक्ष्मार्थ्या प्रत्यक्षा भगवतोऽर्हत सर्वज्ञस्यानुमानसामर्थ्यात्तस्य बाधक प्रमाण प्रत्यक्षादीनामन्यतम भवेत्, गत्यतरगमावात् । तत्र न तावदस्मदादिप्रत्यक्ष सर्वत्र सर्वदा सर्वज्ञस्य बाधक तेन त्रिकालभुवनत्रयस्य सर्वज्ञरहितस्यापरिच्छेदात् तत्परिच्छेदे तस्यास्मदादिप्रत्यक्षत्वविरोधात् । नापि योगिप्रत्यक्ष तद्बाधक तस्य तत्साधकत्वात्सर्वज्ञाभावान्निना तदनभ्युपगमाच्च । नाप्यनुमानोपमानार्थापत्त्यागमाना सामर्थ्यात्सर्वज्ञस्याभावसिद्धि तेषा सद्विषयत्वात् प्रत्यक्षवत् । "स्यान्मत नार्हन्नशेषतत्त्ववेदी वक्तृत्वात्पुरुषत्वात् ब्रह्मादिवदित्याद्यनुमानात्सर्वज्ञत्वनिराकृति सिध्यत्येव सर्वज्ञविरुद्धस्यासर्वज्ञस्य कार्य

वचन हि तदभ्युपगम्यमान स्वकारण निचिज्ज्ञत्व साधयति तच्च मिथ्यात्वविरुद्ध नि शेषज्ञान निवर्तयतीति विरुद्धकार्यो-पलब्धि शीताभावे साध्ये धूमवद्विरुद्धव्याप्तोपलब्धिर्वा सर्व-ज्ञत्वेन हि विरुद्धमसर्वज्ञत्व तेन च व्याप्त वक्तृत्वमिति। एतेन पुरुषत्वोपलब्धिर्विरुद्धव्याप्तोपलब्धिरुक्ता सर्वज्ञत्वेन हि विरुद्धमसर्वज्ञत्व तेन च व्याप्त पुरुषत्वमिति। तथाच सर्वज्ञो यदि वक्ताऽभ्युपगम्यते यदि वा पुरुषस्तथापि वक्तृत्वपुरुषत्वाभ्या तदभाव सिध्यतीति केचिदाचक्षते?" तदेतदप्यनुमानद्वितय त्रितय वा परै प्रोक्त न सर्वज्ञस्य बाधकमविनाभाव-नियमनिश्चयस्यासभवात्। हेतोर्विपक्षे बाधकप्रमाणाभावादसर्वज्ञे हि साध्ये तद्विपक्ष सर्वज्ञ एव तत्र च प्रकृतस्य हेतोर्न बाधकमस्ति। विरोधो बाधक इति चेन्न सर्वज्ञस्य वक्तृत्वेन विरोधासिद्धे। तस्य तेन विरोधो हि सामान्यतो विशेषतो वा स्यात्? न तावत्सामान्यतो वक्तृत्वेन सर्वज्ञत्व विरुध्यते, ज्ञानप्रकर्षे वक्तृत्वस्यापकर्षप्रसगात्। यद्धि येन विरुद्ध तत्प्रकर्षे तस्यापकर्षो दृष्टो यथा पावकस्य प्रकर्षे तद्विरोधिनो हिमस्य। नच ज्ञानप्रकर्षे वक्तृत्वस्यापकर्षो दृष्टस्तस्मान्न तत्तद्विरुद्ध वक्ता च स्यात्सर्वज्ञश्च स्यादिति सदिग्धविपक्षव्यावृत्तिको हेतुर्न सर्वज्ञाभाव साधयेत्। यदि पुनर्वक्तृत्वविशेषेण सर्वज्ञस्य विरोधोऽभिधी यते, तदा हेतुरसिद्ध एव। नहि परमात्मनो युक्तिशास्त्रविरुद्धो वक्तृत्व विशेष समस्ति य सर्वज्ञत्वविरोधी, तस्य युक्तिशास्त्राविरुद्धार्थवक्तृत्वनिश्च-यात्। नच युक्तिशास्त्राविरोधिवक्तृत्व ज्ञानातिशयमतरेण दृष्ट तत सकलार्थविषय वक्तृत्व युक्तिशास्त्राविरोधि सिद्धचत्सकलार्थवेदित्वमेव साधयेत् इति वक्तृत्वविशेषो विरुद्धो हेतु, साध्यविपरीतसाधनात्। तथा पुरुषत्वमपि सामान्येन सर्वज्ञाभावसाधनायोपादीयमान

विपक्षव्यावृत्तिरूपमेव साध्य न साधयेत् विपक्षेण विरोधासिद्धेः पुरुषश्च स्यात्कश्चित्सर्वज्ञश्चेति । नहि ज्ञानातिशयेन तत्पुरुषत्व विरुध्यते कस्यचित्सातिशयज्ञानस्य महापुरुषत्वसिद्धेः । पुरुषत्वविशेषो हेतुश्चेत् स यद्यज्ञानादिदोषदूषितपुरुषत्वमुच्यते तदा हेतुरसिद्धः परमेष्ठिनि तथाविधपुरुषत्वासंभवात् । अथ निर्दोषपुरुषत्वविशेषो हेतुस्तदा विरुद्धः साध्यविपर्ययसाधनात् स्वज्ञानादिदोषरहितपुरुषत्व हि परमात्मनि सिध्यत् सकलज्ञानादिगुणप्रकर्षपर्यन्तगमनमेव साधयेत् तस्य तेन व्याप्तत्वादिति नानुमान सर्वज्ञस्य बाधक बुध्यामहे । नाप्युपमान तस्योपमानोपमेयग्रहणपूर्वकत्वात् । प्रसिद्धे हि गोगवययोरुपमानोपमेयभूतयोः सादृश्ये दृश्यमानाद्गोर्गवये विज्ञानमुपमान सादृश्योपाधावुपमेयविषयत्वात् । तथोक्तम्–" दृश्यमानाद्यदन्यत्र विज्ञानमुपजायते । सादृश्योपाधितत्कैश्चिदुपमानमिति स्मृतं " । न चोपमानभूतानाम् अस्मदादीनामुपमेयभूताना चासर्वज्ञत्वेन साध्याना पुरुषविशेषाणा साक्षात्करण संभवति । न च तेष्वसाक्षात्करणेषु तत्सादृश्य प्रसिध्यति । न चाप्रसिद्धतत्सादृश्य सर्वज्ञाभाववादी सर्वेऽप्यसर्वज्ञाः पुरुषाः कालान्तरदेशांतरवर्तिनो यथास्मदादय इत्युपमान कर्तुमुत्सहते जात्यन्ध इव दुग्धस्य बकेनोपमान तत्साक्षात्करणे वा स एव सर्वज्ञ इति कथमुपमान तदभावसाधनायाल । तथार्थापत्तिरपि न सर्वज्ञरहित जगत्सर्वदा साधयितुं क्षमा क्षीणत्वात्तस्याः साध्याविनाभावनियमाभावात् । सर्वज्ञेन रहित जगत्तत्कृतधर्माद्युपदेशासंभवान्यथानुपपत्तेरित्यर्थापत्तिरपि न साधीयसी, सर्वज्ञकृतधर्माद्युपदेशासंभवस्यार्थापत्त्युत्थापकस्यार्थस्य प्रत्यक्षाद्यन्यतमप्रमाणेन विज्ञातुमशक्तेः । नन्वपौरुषेयाद्वेदादेव धर्माद्युपदेशसिद्धेः धर्मे चोदनैव प्रमाणमिति वचनान्न धर्मादिसाक्षात्कारी कश्चित्पुरुषः संभवति

यतोऽसौ धर्माद्युपदेशकारी स्यात् । ततः सिद्ध एव सर्वज्ञस्तत्त्वधर्मोद्युपदेशासंभव इति चेन्न, वेदादपौरुषेयाद्धर्माद्युपदेशनिश्चयायोगात् । नहि वेदः केनचिद्व्याख्यातो धर्मस्य प्रतिपादकः स्यादव्याख्यातो वा ? प्रथमपक्षे तद्व्याख्याता रागादिमान् विरागो वा ? रागादिमांश्चेन्न तद्व्याख्यानाद्वेदार्थनिश्चयस्तदमत्यस्त्वस्य संभवात् । व्याख्याता हि रागाद्द्वेषादज्ञानाद्वा वितथार्थमपि व्याचक्षाणो दृष्ट इति वेदार्थं वितथमपि व्याचक्षीत, अवितथमपि व्याचक्षीत, नियामकाभावात् । गुरुपूर्वक्रमायातो वेदार्थवेदी महाजनो नियामक इति चेन्न तस्यापि रागादिमत्त्वे यथार्थवेदित्वनिर्णयानुपपत्तेः गुरुपूर्वक्रमायातस्य वितथार्थस्यापि वेदे संभाव्यमानत्वादुपनिषद्वाक्यार्थवदीश्वरार्थवद्वा । नहि स गुरुपूर्वक्रमायातो न भवति वेदार्थो वा न चावितथः प्रतिपद्यते मीमांसकैस्तद्वदग्निष्टोमेन यजेत स्वर्गकाम इत्यादि वेदवाक्यस्याप्यर्थं कथं वितथं पुरुषव्याख्यानान्न शक्येत वक्तुं । यदि पुनर्वीतरागद्वेषमोहो वेदस्य व्याख्याता प्रतिज्ञायते तदा स एव पुरुषविशेषः सर्वज्ञः किमिति न क्षम्यते । "वेदार्थानुष्ठानपरायण एव वीतरागद्वेषः पुरुषोऽभ्युपगम्यते वेदार्थव्याख्यानविषय एव रागद्वेषाभावात् न पुनर्वीतसकलविषयरागद्वेषः कश्चित् कस्यचित्क्वचिद्विषये वीतरागद्वेषस्यापि विषयांतरे रागद्वेषदर्शनात्तथावेदार्थविषय एव वीतमोहपुरुषस्तद्व्याख्याताऽभ्यनुज्ञायते न सकलविषये, कस्यचित्क्वचित्सातिशयज्ञानसद्भावेऽपि विषयांतरेषु अज्ञानदर्शनात् न च सकलविषयरागद्वेषप्रक्षयो ज्ञानप्रकर्षो वा वेदार्थं व्याचक्षाणस्योपयोगी यो हि यद्व्याचष्टे तस्य तद्विषयरागद्वेषाज्ञानाभावः प्रेक्षावद्भिरन्विष्यते रागादिमतो विप्रलंभसंभवात् न पुनः सर्वविषये, कस्यचिच्छास्त्रांतरे यथार्थव्याख्याननिर्णयविरोधात् तथापि तदन्वेषणे च सर्वज्ञवीतराग एव सर्वस्य शास्त्रस्य व्याख्याताभ्युपगंतव्य इत्यसर्वज्ञशास्त्रव्याख्यानव्य-

वक्तारो निखिलजनप्रसिद्धोऽपि न भवेत् । नन्वस्मद्युगीनशास्त्रव्याख्याता कश्चित्प्रक्षीणाशेषरागद्वेषः सर्वज्ञः प्रतीयते इति नियतविषयशास्त्रार्थपरिज्ञानं तद्विषयरागद्वेषरहितत्वं च यथार्थव्याख्याननिबन्धनं तद्व्याख्यातुरभ्युपगन्तव्यं तच्च वेदार्थव्याख्यातॄणामपि मन्वप्रजापतिमनुप्रमुखमहर्षीणामिष्यते एव तस्य वेदार्थविषयज्ञानरागद्वेषविकलत्वादन्यथा तद्व्याख्यानस्य शिष्टपरम्परया परिग्रहविरोधात्ततो वेदस्य व्याख्याता तदर्थज्ञ एव न पुनः सर्वज्ञः तद्विषयरागद्वेषरहित एव न पुनः सकलविषयरागद्वेषशून्यो यतः सर्वज्ञो वीतरागश्च पुरुषविशेषः लभ्यते" इति केचित्तेऽपि न मीमांसकाः, सकलसमयव्याख्यानस्य यथार्थभावानुषङ्गात् । स्यान्मतं समयान्तराणां व्याख्यानं न यथार्थं बाधकप्रमाणसद्भावात् प्रसिद्धमिथ्योपदेशव्याख्यानवत् इति तदपि न विचारक्षमं, वेदव्याख्यानस्यापि बाधकसद्भावात् । यथैव हि सुगतकपिलादिसमयान्तराणां परस्परविरुद्धार्थाभिधायित्वं बाधकं तथा भावना[1]नियोग[2]विधि[3]वाक्यार्थादिवेदवाक्यार्थव्याख्यानानामपि तत्प्रसिद्धमेव । न चैतेषां मध्ये भावनामात्रस्य नियोगमात्रस्य वा वेदवाक्यार्थस्यान्ययोगव्यवच्छेदेन निर्णयः कर्तुं शक्यते सर्वथा विशेषाभावात् तत्राक्षेपसमाधानानां समानत्वादिति देवागमालङ्कृतौ तत्त्वार्थालङ्कारे विद्यानन्दमहोदये च विस्तरतो निर्णीतं प्रतिपत्तव्यं ततो न केनचित्पुरुषेण व्याख्याताद्वेदाद्धर्माद्युपदेशः सम्प्रतिष्ठते । नाप्यव्याख्यातात्, तस्य स्वयं स्वार्थप्रतिपादकत्वेन तदर्थविप्रतिपत्त्यभावप्रसङ्गात् । दृश्यते च तदर्थविप्रतिपत्तिर्वेदवादिनामिति न वेदाद्धर्माद्युपदेशस्य सम्भवः पुरुषविशेषादेव सर्वज्ञवीतरागात्तस्य सम्भवात्ततो न धर्माद्युपदेशासम्भवः पुरुषविशेषस्य सिद्धेः यः सर्वज्ञरहितं जगत्साधयेदिति कुतोऽर्थापत्तिः सर्वज्ञस्य बाधिका । यदि पुनरागमः सर्वज्ञस्य बाधकः तदाप्यसावपौरुषेय

१ भाट्टाः । २ प्राभाकराः । ३ वेदान्तिनः ।

पेच्य सर्वज्ञ स्मर्त्तव्य एवान्यथा तत्र नास्तिताज्ञानस्य मानसस्यानुपपत्तेर्नच निषेध्याधारत्रिकालजगत्रयसद्भावग्रहण कुतश्चित्प्रमाणान्मीमांसकस्यास्ति । नापि प्रतिषेध्यसर्वज्ञस्य स्मरण तस्य प्रागननुभूतत्वात्पूर्वं तदनुभवे वा कचित्सर्वत्र सर्वदा सर्वज्ञाभावसाधनविरोधात् । ननु च पराभ्युपगमात्सर्वज्ञ सिद्धस्तदाधारभूत च त्रिकाल भुवनत्रय सिद्ध, तत्र श्रुतसर्वज्ञस्मरण निमित्त तदाधारवस्तुग्रहणनिमित्त च सर्वज्ञे नास्तिताज्ञान मानसमक्षान् पेक्ष युक्तमेवेतिचेन्न, स्वेष्टबाधनप्रसगात् । पराभ्युपगमस्य हि प्रमाण-सिद्धत्वे तेन सिद्ध सर्वज्ञ प्रतिषेधतोऽभावप्रमाणस्य तद्बाधनप्रसगात् । तस्याप्रमाणत्वे न ततो निषेध्याधारवस्तुग्रहण निषेध्यसर्वज्ञस्मरण वा तस्य स्यात्तदभावे तत्र सर्वज्ञेऽभावप्रमाण न प्रादुर्भवेदिति तदेव स्वेष्टबाधन दुर्वारमायात । नन्वेव मिथ्यैकांतस्य प्रतिषेध स्याद्वादिभि कथ विधीयते तस्य कचित्कथचित्कदाचिदनुभवाभावे स्मरणासभवात् तस्याननुस्मर्य-माणस्य प्रतिषेधायोगात्कचित्कदाचित्तदनुभवे वा सर्वथा तत्प्रतिषेधविरोधात् पराभ्युपगमात्प्रसिद्धस्य मिथ्यैकांतस्य स्मर्यमाणस्य प्रतिषेधेऽपि स पराभ्यु गम प्रमाणमप्रमाण वा ? यदि प्रमाण तदा तेनैव मिथ्यैकांतस्याभावसाधनाय प्रवर्तमान प्रमाण बाध्यते इति स्याद्वादिनामपिस्वेष्टबाधन, यदि पुनरप्रमाण पराभ्युपगमस्तदापि तत सिद्धस्य मिथ्यैकांतस्य स्मर्यमाणस्य नास्तीतिज्ञान प्रजायमान मिथ्यैव स्यादिति तदेव स्वेष्टबाधन परेषामिवेति न मतव्य, स्याद्वादिनामनेकांतसिद्धेरेव मिथ्यैकांतनिषेधनस्य व्यवस्थानात् । प्रमाणत प्रसिद्धे हि बहिरतर्वा वस्तुन्यनेकांतात्मनि तत्राध्यारोप्यमाणस्य मिथ्यै-कांतस्य दर्शनमोहोदयाकुलितचेतसा बुद्धौ विपरीताभिनिवेशस्य प्रति भासमानस्य प्रतिषेध क्रियते प्रतिषेधव्यवहारो वा प्रवर्त्तते विप्रतिपन्न प्रत्यायनाय सन्नयोपन्यासात् । न चैवमसर्वज्ञजगत्सिद्धेरेव सर्वज्ञप्रतिषेधो

युज्यते तस्या कुतश्चित्प्रमाणादसंभवस्य समर्थनात्तदेवमभावप्रमाणस्यापि सर्वज्ञबाधकस्य सदुपलंभकप्रमाणपंचकवदसंभवाद्देशांतरकालांतरपुरुषांतरापेक्षयाऽपि तद्बाधकस्याशंकानवकाशात्सिद्ध सुनिर्णीतासंभवद्बाधकप्रमाणं सर्वज्ञ स्वसुखादिवत्सर्वत्र वस्तुसिद्धौ सुनिर्णीतासंभवद्बाधकप्रमाणत्वमंतरेणाश्वासनिबंधनस्य कस्यचिदभावात्। स च विश्वतत्त्वानां ज्ञाताऽर्हन्नेव परमेश्वरादेर्विश्वतत्त्वज्ञतानिराकरणादेवावसीयते । स एव कर्मभूभृतां भेत्ता निश्चीयतेऽन्यथा तस्य विश्वतत्त्वज्ञतानुपपत्ते । स्यादाकूतं कर्मणा कार्यकारणसंतानेन प्रवर्तमानानामनादित्वाद्विनाशहेतोरभावात्कथं कर्मभूभृतां भेत्ता विश्वतत्त्वज्ञोऽपि कश्चिद्व्यवस्थाप्यते इति तदप्यसत्, विपक्षप्रकर्षपर्यंतगमनात्कर्मणां संतानरूपतयानादित्वेऽपि प्रक्षयप्रसिद्धे । नह्यनादिसंततिरपि शीतस्पर्शः क्वचिद्विपक्षस्योष्णस्पर्शस्य प्रकर्षपर्यंतगमनान्निर्मूलं प्रलयमुपव्रजन्नोपलब्धो नापि कार्यकारणरूपतया बीजांकुरसंतानो वानादिरपि प्रतिपक्षभूतदहनान्निर्दग्धबीजो निर्दग्धांकुरो वा न प्रतीयत इति वक्तुं शक्यं, यतः कर्मभूभृतां संतानोऽनादिरपि क्वचित्प्रतिपक्षसात्मीभावान्न प्रक्षीयते। ततो यथा शीतस्योष्णस्पर्शप्रकर्षविशेषेण कश्चिद्भेत्ता तथा कर्मभूभृतां तद्विपक्षप्रकर्षविशेषेण भेत्ता भगवान् विश्वतत्त्वज्ञ इति सुनिश्चितं नश्चेतः । कः पुनः कर्मभूभृतां विपक्ष इति चेदुच्यते ।

तेषामागामिनां तावद्विपक्षः संवरो मतः
तपसा संचितानां तु निर्जरा कर्मभूभृताम् ॥ ११० ॥

द्विविधा हि कर्मभूभृतः केचिदागामिनः परे पूर्वभवसंतानसंचितास्तत्रागामिनां कर्मभूभृतां विपक्षस्तावत्संवरस्तस्मिन्सति तेषामनुत्पत्ते । संवरो हि कर्मणामाश्रवनिरोधः, सचाश्रवो मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगविकल्पात्पंचविधस्तस्मिन् सति कर्मणामास्रवात् कर्मागमनहेतोरास्रव इति

व्यपदेशात् कर्माण्यास्रवत्यागच्छति यस्मादात्मनि स आस्रव इति निर्वचनात्स एव हि बन्धहेतुर्विनिश्चित प्राग्विशेषेण । मिथ्याज्ञानस्य मिथ्यादर्शनेऽन्तर्भावात्, तन्निरोध पुन कात्स्न्र्यतो देशतो वा तत्र कात्स्न्र्यतो गुप्तिभि सम्यग्योगनिग्रहलक्षणाभिर्विधीयते । समितिधर्मानुप्रेक्षापरीषहजय चारित्रैस्तु देशतस्तन्निरोध सिद्ध सम्यग्योगनिग्रहस्तु साक्षादयोगकेव लिनश्चरमक्षणप्राप्तस्य प्रोच्यते तस्यैव सकलकर्मभूभृन्निरोधनिबन्धनत्वसिद्धे सम्यग्दर्शनादित्रयस्य चरमक्षणपरिप्राप्तस्य साक्षान्मोक्षहेतोस्तथाभिधानात् पूर्वत्र गुणस्थाने तदभावाद्योगसद्भावात्सयोगकेवलिक्षीणकषायोपशान्तकषायगुणस्थाने ततोपि पूर्वत्र सूक्ष्मसापरायानिवृत्तिबादरसापराये चापूर्वकरणे चाप्रमत्ते च कषायविशिष्टयोगसद्भावात् । ततोपि पूर्वत्र प्रमत्तगुणस्थाने प्रमादकषायविशिष्टयोगविनिग्रहते सयतासयतसम्यग्दृष्टीगुणस्थाने अविरतप्रमादकषायविशिष्टयोगाना ततोपि पूर्वस्मिन् गुणस्थानत्रये कषायप्रमादाविरतमिथ्यादर्शनविशिष्टयोगसद्भावनिश्चयात् । योगो हि त्रिविध कायादिभेदात् 'कायवाङ्मन कर्म योग, इति सूत्रकारवचनात् कायवर्गणालम्बनोह्यात्मप्रदेशपरिस्पन्द काययोगो वाग्वर्गणालम्बनो वाग्योगो मनोवर्गणालम्बनो मनोयोग 'स आस्रव, इति वचनात् मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषायाणामास्रवत्व न स्यादिति न मतव्य योगस्य सकलास्रवव्यापकत्वात्तद्ग्रहणात्तेन तेषा परिग्रहात्तन्निग्रहे तेषान्निग्रहप्रसिद्धे योगनिग्रहे मिथ्यादर्शनादीना निग्रह सिद्ध एवायोगकेवलिनि तदभावात्कषायनिग्रहे तत्पूर्वास्रवनिरोधवत्क्षीणकषाये, प्रमादनिग्रहे पूर्वास्रवनिरोधवदप्रमत्तादौ । सर्वाविरतिनिरोधे तत्पूर्वास्रवमिथ्यादर्शननिरोधवच्च प्रमत्ते सयतासयते च । मिथ्यादर्शननिरोधे तत्पूर्वास्रवनिरोधवच्च सासादनादौ । पूर्वपूर्वास्रवनिरोधे ह्युत्तरास्रवनिरोध साध्यएव न पुनरुत्तरास्रवनिरोधे पूर्वास्रवनिरोधस्तत्र तस्य सिद्धत्वात्त-

यादियोगनिरोधेऽप्येव वक्तव्य तत्राप्युत्तरयोगनिरोधे पूर्वयोगनिरोधस्या-
वश्यभावात् काययोगनिरोधे हि तत्पूर्ववाङ्मानसनिरोध सिद्ध एव
वाग्योगनिरोधे च मनोयोगनिरोध पूर्वयोगनिरोधे उत्तरयोगनिरोधो
भाज्यत इति सकलयोगनिरोधलक्षणया परमगुप्त्या सकलास्रवनिरोध
परमसवर सिद्ध । समित्यादिभि पुनरपर सवरो देशतएवास्रवनिरोध-
सद्भावात्तत्र हि यो यदास्रवप्रतिपक्ष स तस्य सवर इति यथायोग्यमाग-
माविरोधेनाभिधानीय कर्मागमनकारणस्यास्रवस्य निरोधे कर्मभूभृतामाग-
मिनामनुत्पत्तिसिद्धेर्यथा तेषामहेतुकत्वापत्ते सर्वस्य समारिण सर्व
कर्मागमनप्रसक्तेश्च तत सवरो विपक्ष कर्मभूभृतामागामिनामिति स्थित ।
सचिताना तु निर्जरा विपक्षा सा च द्विविधानुपक्रमोपक्रमिकी च । तत्र
पूर्वा यथाकाल ससारिण स्यात्, उपक्रमकी तु तपसा द्वादशविधेन
साध्यते सवरवत्, यथैव हि तपसा सचिताना कर्मभूभृता निर्जरा
विधीयते तथाऽऽगामिना सवरोपीति सचिताना कर्मणां निर्जरा विपक्ष
प्रतिपाद्यते । अथैतस्य कर्मणा विपक्षस्य परमप्रकर्ष कुत प्रसिद्धो
यतस्तेषामात्यतिक क्षय स्यादित्याह

तत्प्रकर्षः पुन॰ सिद्ध परम परमात्मनि ।
तारतम्यविशेषस्य सिद्धेरुष्णप्रकर्षवत् ॥ ११९ ॥

यस्य तारतम्यप्रकर्षस्तस्य क्वचित्परम प्रकर्ष सिद्ध्यति यथोष्णस्य,
तारतम्यप्रकर्षश्च कर्मणा विपक्षस्य सवरनिर्जरालक्षणस्यासयतसम्यग्दृष्ट्या-
दिगुणस्थानविशेषेषु प्रमाणतो निश्चीयते तस्मात्परमात्मनि तस्य परम
प्रकर्ष सिद्ध्यतीत्यवगम्यते । दुःखप्रकर्षेण व्यभिचार इति चेन्न
दु खस्य सप्तमनरकभूमौ नारकाणा परमप्रकर्षसिद्धे सर्वार्थसिद्धौ देवानां
सासारिकसुखपरमप्रकर्षवत् । एतेन ...

न्यभिचारशङ्का निरस्ता तेषाममव्येषु मिथ्यादृष्टिषु च परमप्रकर्षसिद्धे-स्तत्प्रकर्षो हि परमोऽनन्तानुबन्धित्वलक्षणस्स च तत्र प्रसिद्ध जीवा दीनामनन्तानुबन्धिना तत्र सद्भावात् । ज्ञानहानिप्रकर्षेण व्यभिचार इति चेन्न तस्यापि क्षायोपशमिकस्य हीयमानतया प्रकृष्यमाणस्य प्रसिद्धस्य येवाग्नि परमप्रकर्षसिद्धे क्षायिकस्य तु हानेरेवानुपलब्धे कुतस्तत्प्रकर्षो येन व्यभिचार शक्यते । के पुन कर्मभूभृतो एषा विपक्ष परमप्रकर्षभाक् साध्यन इत्यत्रेकायामिदमाह

कर्माणि द्विविधान्यत्र द्रव्यभावविकल्पत ।
द्रव्यकर्माणि जीवस्य पुद्गलात्मान्यनेकधा ॥ ११२ ॥
भावकर्माणि चैतन्यविवर्तात्मानि भाति नु ।
क्रोधादीनि स्ववेद्यानि कथंचिच्चिदभेदत ॥ ११३ ॥
तत्स्कंधराशय प्रोक्ता भूभृतोऽत्र समाधित ।
जीवाद्विश्लेषण भेद सतो नात्यतसक्षय ॥ ११४ ॥

जीव परतन्त्रीकुर्वन्ति स परतन्त्रीक्रियते वा यैस्तानि कर्माणि, जीवेन वा मिथ्यादर्शनादिपरिणामे क्रियत इति कर्माणि तानि द्विप्रकाराणि द्रव्य-कर्माणि भावकर्माणि च तत्र द्रव्यकर्माणि ज्ञानावरणादीन्यष्टौ मूलप्रकृति भेदात्तथाऽष्टचत्वारिंशदुत्तरशतमुत्तरप्रकृतिविकल्पात्तथोत्तरोत्तरप्रकृतिभेदाद नेकप्रकाराणि तानि च पुद्गलपरिणामात्मकानि जीवस्य पारतन्त्र्यनिमित्त-त्वान्निगडादिवत् । क्रोधादिभिर्व्यभिचार इति चेन्न तेषा जीवपरिणामाना पारतन्त्र्यस्वरूपात्, पारतन्त्र्य हि जीवस्य क्रोधादिपरिणामो न पुन पार-तन्त्र्यनिमित्त । ननु च ज्ञानावरणदर्शनावरणमोहनीयान्तरायाणामेवानन्त ज्ञानदर्शनसुखवीर्यलक्षणजीवस्वरूपघातित्वात्पारतन्त्र्यनिमित्तत्व न पुनर्ना मगोत्रसद्वेद्यायुषा, तेषामात्मस्वरूपाघातित्वात्पारतन्त्र्यनिमित्तत्वासिद्धेरिति

पक्षाव्यापको हेतुर्ज्ञानावरणादिष्वभावादिति चेन्न तेषामपि जीवत्स्वरूपासि-
द्धत्वप्रतिबंधित्वात्पारतन्त्र्यनिमित्तत्वोपपत्तेः। कथमेव तेषामघातिकर्मत्वमिति
चेज्जीवन्मुक्तिलक्षणपरमार्हन्त्यलक्ष्मीघातित्वाभावादिति ब्रूमहे ततो न
पक्षाव्यापको हेतुः, साध्यान्यथानुपपत्तिनियमनिश्चयात्रिरूप्य पुद्गलपरिणामा-
त्मकत्वमन्तरेण पारतन्त्र्यनिमित्तत्वस्य साधनस्यानुपपत्तिनियमनिर्णयात्तानि
च स्वकार्येण यथालाभमप्रतीयमानेनानुमीयते, दृष्टकारणव्यभिचाराददृष्टका-
रणसिद्धेः। भावकर्माणि पुनश्चैतन्यपरिणामात्मकानि क्रोधाद्यात्मपरिणा-
मानां क्रोधादिकर्मोदयनिमित्तानामौदयिकत्वेऽपि कथंचिदात्मनोऽनर्थान्तर
स्याचिद्रूपत्वविरोधात् ज्ञानरूपत्व तु तेषा विप्रतिषिद्धं ज्ञानस्यौदयिकत्वा-
भावात्। ननु धर्माधर्मयो कर्मरूपयोरात्मगुणत्वादौदयिकत्व नापि पुद्गलपरि
णामात्मकत्वमिति केचित्तेपि न युक्तिवादिनः कर्मणामात्मगुणत्वे तत्पारत-
न्त्र्यनिमित्तत्वायोगात्सर्वदाऽऽत्मनो बन्धानुपपत्तेर्मुक्तिप्रसंगात्। न हि यो
यस्य गुणः स तस्य पारतन्त्र्यनिमित्तं यथा पृथिव्यादे रूपादिः, आत्मगुणश्च
धर्माधर्मसंज्ञकं कर्म परैरभ्युपगम्यत इति न तदात्मनः पारतन्त्र्यनिमित्तं
स्यात् तत एव च 'प्रधानविवर्त्तः शुक्लं कृष्णं च कर्म', इत्यपि मिथ्या
तस्यात्मपारतन्त्र्यनिमित्तत्वाभावे कर्मत्वायोगादन्यथातिप्रसंगात्। प्रधानपा-
रतन्त्र्यनिमित्तत्वात्तस्य कर्मत्वमिति चेन्न प्रधानस्य तेन बन्धोपगमे मोक्षो-
पगमे च पुरुषकल्पनावैयर्थ्यात्। बन्धमोक्षफलानुभवनस्य पुंसि प्रतिष्ठा-
नान्न पुरुषकल्पनावैयर्थ्यमिति चेत्तदेतदपसिद्धान्तं प्रधानस्य बन्धमोक्षौ,
पुरुषस्तत्फलमनुभवतीति कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसंगात्, प्रधानेन हि
कृतौ बन्धमोक्षौ न च तस्य तत्फलानुभवनमिति कृतनाशः पुरुषेण तु तौ
न कृतौ तत्फलानुभवनं च तस्येत्यकृताभ्यागमः कथं परिहर्तुं शक्यः।
पुरुषस्य चेतनत्वात्फलानुभवनं, न प्रधानस्याचेतनत्वादिति चेन्न मुक्तात्म-

नोऽपि प्रधानकृतकर्मफलानुभवनानुषंगात् । मुक्तस्य प्रधानसंसर्गाभावान्न तत्फलानुभवनमितिचेत्तर्हि संसारिणः प्रधानसंसर्गाद्बंधफलानुभवनं सिद्धं तथा च पुरुषस्यैव बंधः सिद्धः प्रधानेन संसर्गस्य बंधफलानुभवननिमित्तस्य बंधरूपत्वाद्बंधस्यैव संसर्ग इति नामकरणात् स चात्मनः प्रधानसंसर्गः कारणमंतरेण न संभवतीति पुरुषस्य मिथ्यादर्शनादिपरिणामस्तत्कारणमिति प्रत्येतव्यं । प्रधानपरिणामस्यैव तत्संसर्गकारणत्वे मुक्तात्मनोऽपि तत्संसर्गकारणत्वप्रसक्तेरिति मिथ्यादर्शनादीनि भावकर्माणि पुरुषपरिणामात्मकान्येव पुरुषस्य परिणामित्वोपपत्तेस्तस्यापरिणामित्वे वस्तुत्वविरोधान्निरन्वयविनश्वरक्षणिकचित्तवत्। द्रव्यकर्माणि तु पुद्गलपरिणामात्मकान्येव प्रधानस्य पुद्गलपर्यायत्वात्पुद्गलस्यैव प्रधानमिति नाम करणात्। नच प्रधानस्य पुद्गलपरिणामात्मकत्वमसिद्धं पृथिव्यादिपरिणामात्मकत्वात्पुरुषस्यापुद्गलद्रव्यस्यतदनुपलब्धिर्बुद्ध्यहंकारादिपरिणामात्मकत्वात् । नहि प्रधाने बुद्ध्यादिपरिणामो घटते, तथाहि—न प्रधानं बुद्ध्यादिपरिणामात्मकं पृथिव्यादिपरिणामात्मकत्वाद्यत्तु बुद्ध्यादिपरिणामात्मकं तन्न पृथिव्यादि परिणामात्मकं दृष्टं यथा पुरुषद्रव्यं तथा च प्रधानं तस्मान्न बुद्ध्यादिपरिणामात्मकं । पुरुषस्य बुद्ध्यादिपरिणामात्मकत्वासिद्धेर्न वैधर्म्यदृष्टांततेति चेन्न तस्य तत्साधनात्तथाहि—बुद्ध्यादिपरिणामात्मकः पुरुषश्चेतनत्वाद्यस्तु न बुद्ध्यादिपरिणामात्मकः स न चेतनो दृष्टो यथा घटादिश्चेतनश्च पुरुषस्तस्माद्बुद्ध्यादिपरिणामात्मक इति सम्यगनुमानात्, तथाकाशपरिणामात्मकत्वमपि प्रधानस्य न घटते मूर्तिमत्पृथिव्यादिपरिणामात्मकत्वादमूर्ताकाशपरिणामात्मकत्वविरोधाद्घटादिवत् । शब्दादि तन्मात्राणां तु पुद्गलद्रव्यपरिणामात्मकत्वमेव कर्मेंद्रियद्रव्यमनोवत् भावमनोबुद्धींद्रियाणां तु पुरुषपरिणामात्मकत्वसाधनान्न जीवपुद्गलद्रव्यव्यतिरिक्तं द्रव्यांतरमन्यत्र

धात्। एतेन समस्तवस्तुविषयज्ञानप्रसङ्गोऽपि विनिवारितस्तद्घातिकर्मणि सति संसारिणस्तदसम्भवात्तत्क्षये तु केवलिनः सर्वद्रव्यपर्यायविषयस्य ज्ञानस्य प्रमाणतः प्रसिद्धेः सर्वज्ञत्वस्य साधनात्। चैतन्यमात्रमेवात्मनः स्वरूपमित्यनेन निरस्तं ज्ञानस्वभावरहितस्य चेतनत्वविरोधाद्गगनादिवत्। प्रभास्वरमिदं चित्तमिति स्वसंवेदनमात्रं चित्तस्य स्वरूपं वदन्नपि सकलार्थविषयज्ञानसाधनान्निरस्तः स्वसंविन्मात्रेण वेदनेन सर्वार्थसाक्षात्करणविरोधात्। तदेवं प्रतिवादिपरिकल्पितात्मस्वरूपस्य प्रमाणबाधितत्वात्स्याद्वादिनिगदितमेवानन्तज्ञानादिस्वरूपमात्मनो व्यवतिष्ठते ततस्तस्यैव लाभो मोक्षः सिद्धश्चेन्न पुनः स्वात्मप्रहाणमिति प्रतिपद्यामहे प्रमाणसिद्धत्वात्तथा कर्मस्वरूपे च विप्रतिपत्तिः कर्मवादिना कल्पनाभेदात्सा च पूर्वं निरस्तेत्यलं विवादेन। ननु च संवरनिर्जरामोक्षाणां भेदाभावः कर्माभावस्वरूपत्वाविशेषादितिचेन्न, संवरस्यागामिकर्मानुत्पत्तिलक्षणत्वादास्रवनिरोधः संवर इति वचनात् निर्जरायास्तु संचितकर्मविप्रमोक्षलक्षणत्वादेकदेशतः कर्मविप्रमोक्षो निर्जरेति प्रतिपादनात्कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षस्यैव मोक्षत्ववचनात्तत संचितानागतद्रव्यभावकर्मणां विप्रमोक्षस्य संवरनिर्जरयोरभावात्ताभ्यां मोक्षस्य भेदः सिद्धः। ननु च नास्तिकान्प्रति मोक्षस्वरूपेऽपि विवादः इति चेन्न तेषामत्रानधिकारात्तदेवाह।

नास्तिकानां च नैवास्ति प्रमाणं तन्निराकृतौ।
प्रलापमात्रकं तेषां नावधेयं महात्मनां॥ ११६॥

येषां प्रत्यक्षमेव प्रमाणं नास्तिकानां ते कथं मोक्षनिराकरणाय प्रमाणांतरं वदेयुः स्वेष्टहानिप्रसंगात् पराभ्युपगतेन प्रमाणेन मोक्षाभावमावक्षाणा मोक्षसद्भावमेवं भिलाषक्षते न चेद्विक्षिप्तमनसः परपर्यनुयोग-

परतया प्रअपमात्र तु महात्मनां नावधेय तेषामुपेक्षार्हत्वात्ततोनिर्विवाद एव मोक्ष प्रतिपत्तव्य । कस्तर्हि मोक्षमार्ग इत्याह ।

मार्गो मोक्षस्य वै सम्यग्दर्शनादित्रयात्मक. ।
विशेषेण प्रपत्तव्यो नान्यथा तद्विरोधत ॥ ११७ ॥

मोक्षस्य हि मार्गः साक्षात्प्राप्त्युपायोविशेषेणप्रत्यायनीयोऽसाधारण-कारणस्य तथाभावोपपत्तेर्न पुन सामान्यत साधारणकारणस्य द्रव्यक्षेत्र-कालभवभावविशेषस्य सद्भावात्स च त्रयात्मक एव प्रतिपत्तव्य । तथाहि-सम्यग्दर्शनादित्रयात्मको मोक्षमार्ग साक्षान्मोक्षमार्गत्वाद्यस्तु न सम्यग्-दर्शनादित्रयात्मक स न साक्षान्मोक्षमार्गो यथा ज्ञानमात्रादि, साक्षान्मोक्ष मार्गश्च विवादाध्यासितस्तस्मात्सम्यग्दर्शनादित्रयात्मक इत्यत्र नाप्रसिद्धो धर्मी मोक्षमार्गमात्रस्य सकलमोक्षवादिनामविवादस्य धर्मित्वात्तत एव नाप्रसिद्धविशेष्य पक्षो नाप्यप्रसिद्धविशेषण सम्यग्दर्शनादित्रयात्मक-त्वस्य व्याधिविमोक्षमार्गरसायनादौ प्रसिद्धत्वात् । नहि रसायनश्रद्धान मात्र सम्यग्ज्ञानाचरणरहितं सकलामयविनाशनायाल, नापि रसायनज्ञान-मात्र श्रद्धानाचरणरहित न च रसायनाचरणमात्र श्रद्धान ज्ञानशून्य तेषामन्यतमापाये सकलव्याधिविप्रमोक्षलक्षणस्य रसायनफलस्यासम्भवात्त-द्वत्सकलकर्ममहाव्याधिविप्रमोक्षोऽपि तत्वश्रद्धानज्ञानाचरणत्रयात्मका-देवोपायादनपायमुपपद्यते तदन्यतमापाये तदनुपपत्ते । ननु चायं प्रतिज्ञार्थैकदेशासिद्धो हेतु शब्दानित्यत्वे शब्दत्ववदिति न मतव्य प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वेन हेतोरसिद्धत्वायोगात् । प्रतिज्ञा हि धर्मिधर्मसमुदाय-लक्षणा तदेकदेशस्तु धर्मी धर्मो वा तत्र न धर्मी तावदप्रसिद्ध प्रसिद्धो-धर्मीतिवचनात् । न चाय धर्मित्वविवक्षायामप्रसिद्ध इति वक्तुं युक्तं प्रमाणतस्तत्सम्प्रत्ययस्याविशेषात् । ननु मोक्षमार्गो धर्मी मोक्षमार्गत्व हेतु

स्तत्र न धर्मि, सामान्यरूपत्वात्साधनधर्मत्वेन प्रतिपादनादित्यपर सोऽप्य नुकूलमाचरति साधनधर्मस्य धर्मिरूपत्वाभावे प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वनिरा करणात् विशेष धर्मिण कृत्वा सामान्य हेतु ब्रुवतो न दोष इति परै स्वयमभिधानात्, प्रयत्नानतरीयक क्षणिक शब्द प्रयत्नानतरीयकत्वा दित्यादिवत् । क पुनरत्र विशेषो धर्मी ? मोक्षमार्ग इति ब्रूम कुतोऽस्य विशेष ? स्वास्थ्यमार्गात् नह्यत्र मार्गसामान्य धर्मि । किं तर्हि मोक्षविशेषणो मार्गविशेष । कथमेव मोक्षमार्गत्व सामान्य ? मोक्षमार्गाणामनेकव्यक्तिनिष्ठ त्वात्कचिन्मानसशारीरव्याधिविशेषाणां मोक्षमार्गे क्वचिद्द्रव्यभावमकल कर्मणामिति मोक्षमार्गत्व सामान्य शब्दत्ववत् । शब्दत्व हि यथा शब्द विशेषे वर्ण पदवाक्यात्मके विवादास्पदे तथा ततविततघनसुषिरशब्देऽपि श्रावणज्ञानजननसमर्थतया (शब्दव्यपदेश नातिक्रामति) इति शब्द विशेष धर्मिण कृत्वा शब्दत्व सामान्य हेतु ब्रुवाणो न कंचिद्दोषमास्ति घ्नुते । तथान्वयदोषस्याप्यभावात् तद्वन्मोक्षमार्गविशेष धर्मिणमभिधाय मोक्षमार्गत्व सामान्य साधनमभिदधानो नोपालभ्यत्व । तथा साध्य धर्मोऽपि प्रतिज्ञार्थैकदेशो हेतुत्वेनोपादीयमानो न प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वेना-सिद्धस्तस्य धर्मिणा व्यभिचारात्प्रतिज्ञार्थैकदेशस्यापि धर्मिणोऽसिद्धत्वानु-पपत्ते किं तर्हि साध्यत्वेनासिद्ध इति न प्रतिज्ञार्थैकदेशो नामासिद्धो हेतुरस्ति विपक्षे बाधकप्रमाणाभावात् । अन्यथानुपपन्नत्वनियमानिश्चया दगमकोऽय हेतुरितिचेन्न ज्ञानमात्रादौ विपक्षे मोक्षमार्गत्वस्य हतो प्रमाणबाधितत्वात् । सम्यग्दर्शनादित्रयात्मकत्वे हि मोक्षमार्गस्य साध्ये ज्ञानमात्रादिर्विपक्षस्तत्र च न मोक्षमार्गत्व सिद्ध बाधकसद्भावात्तथाहि ज्ञानमात्र न कर्ममहाव्याधिमोक्षमार्ग श्रद्धानाचरणशून्यत्वात् शारीर-मानसव्याधिविमोक्षकारणरसायनज्ञानमात्रवत् । नाप्याचरणमात्र तत्कारण

श्रद्धानज्ञानशून्यत्वात् रसायनाचरणमात्रवत्। नापि ज्ञानवैराग्ये तदुपायस्तच्छ्रद्धानविधुरत्वाद्रसायनज्ञानवैराग्यमात्रवदिति सिद्धोऽन्यथानुपपत्तिनियम साधनस्य, ततो मोक्षमार्गस्य सम्यग्दर्शनादित्रयात्मकत्वसिद्धि। ननु परंपरया मोक्षमार्गस्य सम्यग्दर्शनमात्रात्मकत्वसिद्धेर्व्यभिचारी हेतुरितिचन्न साक्षादितिविशेषणात्साक्षान्मोक्षमार्गत्व सम्यग्दर्शनादित्रयात्मकत्व न व्यभिचरति क्षीणकषायचरमक्षणवर्तिपरमार्हन्त्यलक्षणजीवन्मोक्षमार्गइवेति मुक्तात तथैवायोगकेवलिचरमक्षणवर्तिकृत्स्नकर्मक्षयलक्षणमोक्षमार्गसाक्षान्मोक्षमार्गत्व सम्यग्दर्शनादित्रयात्मकत्व न व्यभिचरति तपोविशेषस्य परमशुक्लध्यानलक्षणस्य सम्यक्चारित्रेऽन्तर्भावादितिविस्तरततत्त्वार्थालङ्कारे युक्त्यागमाविरोधेन परीक्षितमवबोद्धव्य। तदेवविधस्य मोक्षमार्गस्य प्रणेता विश्वतत्त्वज्ञ साक्षात्परपरया वेति शङ्कायामिदमाह।

प्रणेता मोक्षमार्गस्याबाध्यमानस्य सर्वथा।
साक्षाद्यएव स ज्ञेयो विश्वतत्त्वज्ञताश्रयः॥ ११८॥

न हि परंपरया मोक्षमार्गस्य प्रणेता गुरुपर्वक्रमाविच्छेदादधिगततत्त्वार्थशास्त्रार्थोऽस्मदादिभि साक्षाद्विश्वतत्त्वज्ञताया समाश्रय साध्यते प्रतीतिविरोधात्किं तर्हि साक्षान्मोक्षमार्गस्य सकलबाधकप्रमाणरहितस्य य प्रणेता स एव विश्वतत्त्वज्ञताश्रयस्तत्त्वार्थसूत्रकारैरुमास्वामिप्रभृतिभि प्रतिपाद्यते भगवद्भि साक्षात्सर्वतत्त्वज्ञतामन्तरेण साक्षादबाधितमोक्षमार्गस्य प्रणयनानुपपत्तेरिति वदे तद्गुणलब्धय इत्येतद्व्याख्यातुमना प्राह—

वीतनिःशेषदोषोऽत प्रवन्द्योऽर्हन् गुणांबुधिः।
तद्गुणप्राप्तये सद्भिरिति सक्षेपतोऽन्वयः॥ ११९॥

यतश्च य साक्षान्मोक्षमार्गस्याबाधितस्य प्रणेता स एव विश्वतत्त्वाना ज्ञाता कर्मभूभृता भेत्ताऽतएवार्हन् प्रवन्द्यो मुनीन्द्रैस्तस्य वीतनिःशेषाज्ञानादिदोषत्वात्तस्यानतज्ञानादिगुणाम्बुधित्वाच्च यो हि गुणाम्बुधि स एव

तद्गुणलब्धये सद्भिराचार्यैर्वन्दनीय स्थानान्य इति मोक्षमार्गस्य नेतारं भेत्तार कर्मभूभृतां ज्ञातार विश्वतत्त्वाना भगवन्तमर्हन्तमेवान्ययोगव्यवच्छेदेन निर्णीतमह वदे तद्गुणलब्ध्यर्थमिति सक्षेपत शास्त्रादौ परमेष्ठिगुणस्तोत्रस्य मुनिपुगवैर्विधीयमानस्यान्वय सप्रदायाव्यवच्छेदलक्षण पदार्थघटनालक्षणो वा लक्षणीय प्रपचतस्तदन्वयस्याक्षेपसमाधानलक्षणस्य श्रीमत्स्वामिसमतभद्रैर्देवागमाख्याप्तमीमासायाम्प्रकाशनात्तत्त्वार्थविद्यानन्दमहोदयालंकारेषु च तदन्वयस्य व्यवस्थापनादल प्रसगपरपरया अत्र समासतस्तद्विनिश्चयात्कस्मात्पुनरेवविधो भगवान् सकलपरीक्षालक्षितमोहक्षय साक्षीकृतविश्वतत्त्वार्थो वचते सद्भिरित्याविचते ।

> मोहाक्रातान्न भवतिगुरोर्मोक्षमार्गप्रणीति ।
> र्नर्तेतस्याःसकलकलुषध्वसजा स्वात्मलब्धिः ॥
> तस्यैवद्य.परगुरुरिहक्षीणमोहस्त्वमर्हन् ।
> साक्षात्कुर्वन्नमलकमिवाशेषतत्त्वानि नाथ ॥ १२० ॥

मोहस्तावदज्ञान रागादिप्रपचस्तेनाक्रातात् गुरोर्मोक्षमार्गस्य यथोक्तस्य प्रणीतिर्नोपपद्यते यस्माद्रागद्वेषाज्ञानपरवशीकृतमानसस्य सम्यग्गुरुत्वेनाभिमन्यमानस्यापि यथार्थोपदेशित्वनिश्चयासभवात् तस्य वितथार्थाभिधानशकानतिक्रमात् दूरे मोक्षमार्गप्रणीतिर्यतश्च तस्या मोक्षमार्गप्रणीतेर्विना मोक्षमार्गे भावनाप्रकर्षपर्यंतगमनेन सकलकर्मलक्षणकलुषप्रध्वसन्न्यानतज्ञानादिलक्षणा स्वात्मलब्धि परमनिर्वृत्ति कस्यचिन्न घटते तस्मात्तस्यै स्वात्मलब्धये त्वमेवार्हन् परमगुरुरिह शास्त्रे वद्य क्षीणमोहत्वात्करतलनिहितस्फटिकमणिवत्साक्षात्कृताशेषतत्त्वार्थत्वाच्च । न ह्यक्षीणमोह साक्षादशेषतत्त्वानि द्रष्टु समर्थ कपिलादिवन्नापि साक्षादपरिज्ञाताशेषतत्त्वार्थो मोक्षमार्गप्रणीतये समर्थो न च तदसमर्थ परमगुरुर

भिधातु शक्यस्तद्वदेवेति न मोहात्तन्न परमनि श्रेयसार्थिभिरभिवन्दनीय । कथमेवमाचार्यादय प्रवन्दनीया स्युरिति चेन् परमगुरुवचनानुसारितया तेषा प्रवर्त्तमानत्वाद्देशतो मोहरहितत्वाच्च तेषां वन्दनीयत्वमिति प्रतिपद्यामहे तत एव परापरगुरुगुणस्तोत्र शास्त्रादौ मुनीन्द्रैर्विहितमिति व्याख्यानमनुवर्तनीय, पञ्चानामपि परमेष्ठिना गुरुत्वोपपत्ते कार्त्स्न्यतो देशतश्च क्षीणमोहत्वसिद्धेरशेषतत्त्वार्थज्ञानप्रसिद्धेश्च यथार्थाभिधायित्व निश्चयाद्धितयार्थाभिधानशक्तिप्राधान्मोक्षमार्गप्रणीतौ गुरुत्वोपपत्तेस्तत्प्रसादादभ्युदयनिश्रेयसप्राप्तेरवश्यभावात्तदेतदाप्तपरीक्षेषा विहिता हितपरीक्षादक्षैर्विचक्षणै पुन पुनश्चेतसि परिमलनीयेत्याचक्ष्महे ।

न्यक्षेणाप्तपरीक्षाप्रतिपक्ष क्षपयितु क्षमा साक्षात् ।
प्रेक्षावतामभीक्ष्ण विमोक्षलक्ष्मीक्षणाय सलक्ष्या ॥ १२१ ॥

श्रीमत्तत्त्वार्थशास्त्राद्भुतसलिलनिधेरिद्धरत्नोद्भवस्य
प्रोत्थानारम्भकाले सकलमलभिदे शास्त्रकारै' कृत यत् ।
स्तोत्र तीर्थोपमान प्रथितपृथुपथ स्वामिमीमांसित तत् ।
विद्यानन्दै स्वशक्त्या कथमपि कथित
सत्यवाक्यार्थसिद्ध्यै॥१२२॥

इति तत्त्वार्थशास्त्रादौ मुनीन्द्रस्तोत्रगोचरा ।
प्रणीताप्तपरीक्षेयं कुविवादनिवृत्तये ॥ १२३ ॥

विद्यानन्दहिमाचलमुखपद्मविनिर्गता सुगम्भीरा
आप्तपरीक्षाटीका गङ्गावचिरतर जयतु ॥ १ ॥
भात्वद्भाभिरदापा कुमतिमतध्वांतभेदन पटी ।
आप्तपरीक्षालङ्कृतिराचन्द्रार्कं चिरंजयतु ॥ २ ॥
स जयतु विद्यानन्दो रत्नत्रयभूरिभूषणस्सततं ।
तत्त्वार्थार्णवतरणे सदुपाय प्रकटितो येन ॥ ३ ॥

इत्याप्तपरीक्षा समाप्ता ।